

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BOTH NOÉMI
FODOR JÁNOS
GIDÓ ATTILA
HIDVÉGI MÁRIA
KÁNTOR LAJOS
KRAJNIK-NAGY KÁROLY
PAKSA RUDOLF
PAULOVICS LÁSZLÓ
PŰSKI LEVENTE
ROMSICS IGNÁC
SIPOS BALÁZS
SZÁSZ ISTVÁN TAS
TOMKA BÉLA
TURBUCZ DÁVID
UJVÁRY GÁBOR
UNGVÁRY KRISZTIÁN
VONYÓ TAMÁS
ZEIDLER MIKLÓS
ZSIGMOND ADÉL

11

XXIII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXIII/11. • 2012. NOVEMBER

TARTALOM

ROMSICS IGNÁC • A Horthy-rendszer jellege. Historiográfiai áttekintés	3
PÜSKI LEVENTE • Magyarország politikai berendezkedése a két világháború között	13
ZEIDLER MIKLÓS • Magyar revíziós politika a két világháború között	26
UNGVÁRY KRISZTIÁN • Magyarország II. világháborús szerepvállalása	37
TOMKA BÉLA • Szociálpolitika Magyarországon a világháborúk korában	46
HIDVÉGI MÁRIA – VONYÓ TAMÁS • Haza és lemaradás: a nemzeti iparfejlesztés kudarca	56
UJVÁRY GÁBOR • Pozitív válaszok Trianonra. Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kulturális politikája	66
SIPOS BALÁZS • Sajtó, sajtópolitika és nyilvánosság a Horthy-korszakban	76
TURBUCZ DÁVID • Egy államfői utazás kultikus értelmezése. Horthy Miklós római és bécsi útja 1936. november végén	82
PAKSA RUDOLF • A szélsőjobboldal a Horthy-korban	88
■ TOLL	
KÁNTOR LAJOS • Kirajzolt és rejtett kereszték	99
■ KÖZELKÉP	
SZÁSZ ISTVÁN TAS • Pillantás az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület utolsó éveire	100
■ TÉKA	
ZSIGMOND ADÉL • Móricz-adaptációk gyártástörténete (<i>Mozgó könyv</i>)	107
KRAJNIK-NAGY KÁROLY • Sorsfordulók, Sorskérdések és a Sorstalanság	109

BOTH NOÉMI • Harmincharmadik nemzedék	111
FODOR JÁNOS • Jobbra át: újságírók a propaganda szorításában	115
GIDÓ ATTILA • Oknyomozás a boriak után	118
IZSÁK ANIKÓ BORBÁLA • Fordulópont. Külső változás. Belső változás?	120
A Korunk könyvajánlata (<i>Kovács Kiss Gyöngy ajánlja</i>)	124

■ ABSTRACTS	125
--------------------------	-----

■ KÉP

PAULOVICS LÁSZLÓ

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

■ Sprijinim candidatura municipiului Cluj-Napoca la titlul de „Capitală culturală europeană”

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ **A szerkesztőség tagjai:** CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** MÁRTON LEVENTE ATTILA
A szerkesztői munka irányítását 2012-ben hármas tanács végzi: Horváth Andor, Kántor Lajos, Kovács Kiss Gyöngy.

■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR ■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA

■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** DERÉKY PÁL, ILJA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), JAKABFFY TAMÁS, KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest)

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány, a Bethlen Gábor Alap, a Nemzeti Kulturális Alap, a Kolozsvári Városi Tanács, a Román Művelődésügyi és Örökségvédelmi Minisztérium, a Román Nemzeti Kulturális Alap és az Új Budapest Filmstúdió.

■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefón: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszerződés: KOMP-PRESS Kft.

■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhid Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revista apare cu sprijinul Ministerului Culturii și Patrimoniului Național și Administrației Fondului Cultural Național

■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei și Consiliului Local Cluj-Napoca

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.;

Cod fiscal 5149284) • Proiect realizat cu sprijinul ■ **ISSN: 1222-8338**

ROMSICS IGNÁC

A HORTHY-RENDSZER JELLEGE

Historiográfiai áttekintés

A Horthy-rendszer megítélésével kapcsolatos viták a két világháború között kezdődtek, és teljesen nyugvópontra a mai napig nem jutottak. A szakmai szempontból komolyan vehető egyik első elemzés a kiváló szociálpolitikus, Weis István 1930-as társadalomrajzában (*A mai magyar társadalom*) olvasható. A leíró jellegű munka tárgyyszerűen ismerteti a kormányzó jogkörét, valamint a parlament és a végrehajtó hatalom szerkezetét és működési elveit. Bár a definíciószerű minősítéstől tartózkodik, afelől semmi kétséget sem hagy, hogy a konzervatív kormánypárt nagyarányú és folyamatos többsége elképzelhetetlen lett volna a nyíltan választó körzetek nagy száma nélkül. Hangsúlyozta azt is, hogy a végrehajtó hatalom egyre „erősebben érvényesül a törvényhozás rovására”, miközben az államigazgatást „túlzott központosítás” jellemezte.¹ Weis megállapításai olyan ténymegállapítások, amelyek érvényességét napjaink professzionális kutatói közül senki sem vonja kétségbe. Az 1920-as *Három nemzedék* című történetpolitikai munkájához csatolt új, 1934-es fejezetben Szekfű Gyula magával a politikai rendszerrel ugyan nem foglalkozott, a kor társadalmát és meghatározó gondolkodásmódját minősítő jelzője, a „neobarokk” azonban az egész korszaknak és ezen belül a politikumnak is *epitheton ornans*-ává vált. Ezen Szekfű a tekintélytisztelet túltengését, a kontraszelekciót, a rang- és címkórságot, valamint a demokrácia hiányát értette. Ezek ugyancsak sokoldalúan bizonyítható igazságok.²

Weis és Szekfű szinkronikus állóképeitől eltérően 1943-as szárszói előadásában Erdei Ferenc

Politikájának és törvényhozásának általános tartalmát tekintve a konszolidált ellenforradalmat a demokratikus törekvésekkel, ám ugyanakkor a jobboldali radikális igényekkel is szemben álló konzervativizmus jellemezte...

már szakaszokra osztotta a korszakot, s az egyes időszakok értéktelített minősítésétől sem tartózkodott. A kommün bukása utáni egy-két év meghatározó vonásának a keresztény kispolgárság és a „kiszgazdák” „ellenforradalmát” tartotta, amely „egyszerre képviselte az ellenhatást a régi feudális rendszer, a tőkés polgári uralom és a szocialista forradalmi munkásság ellen. Míg tehát egyfelől antiszemitizmust képviselt, másfelől bizonyos keresztény-nemzeti evolúciót igyekezett megvalósítani. Tehát megalakította a titkos választójogot, és a földreformot is valamilyen formában megvalósította.” Az ezt követő konszolidációs időszak viszont nem ezt a „keresztény-nemzeti evolúcionizmust” folytatta, hanem lényegében a háború előtti rendszert restaurálta. Vagyis az ún. bethleni konszolidáció nemcsak a két forradalom, hanem az ellenforradalom „reformtörekvéseivel” is szembefordult, és „azt a rendszert állította vissza, amelyet a háború előtt Tisza István korszaka képviselt”. „Ennek politikai formája – írta Erdei – a liberális demokrácia volt”, ámbár – tette hozzá – „valóságos demokráciának” ez éppoly kevésbé volt nevezhető, mint Tisza háború előtti rendszere. A válság éveiben hatalomra jutott Gömbös Gyula az ellenforradalmi szegedi gondolat felújításával, illetve a fasiszta és a nemzeti-szocialista eszmék adaptálásával ugyan új irányt kívánt adni a bethleni restaurációs politikának, „ám kísérlete rövid fellángolás után kudarcot vallott”. „Azok a társadalmi alapok, amelyekre e kísérlet támaszkodott, nem voltak elegendők ahhoz, hogy áttörjék a régi rend konzervatív elemeinek az ellenállását.” Az utolsó néhány év meghatározó fejleményének Erdei részben a szélsőjobboldal előretörését, részben a hatalmon lévő konzervatív erők sikeres ellenállását tartotta. A zsidótörvények következtében a középrétegeken, elsősorban a középosztályon belül átrendeződés következett be a „történelmi nemzeti társadalom” javára, a politika intézményrendszere és működési elvei azonban – a titkos választójog 1938-as bevezetésére érdekes módon nem utalt – nem változtak.³ Erdei gondolatmenete és periodizációja a Horthy-korszak 1960-as évektől kibontakozó szakkutatását – akár utaltak erre a szerzők, akár nem – kimutatható módon inspirálta.

Az 1944–45-ös infernót túlélő értelmiségi elit első reakcióinak egyike a közelmúlttal való szembenézés, a „hogyan jutottunk ide” kérdésre történő válaszkeresés volt. Ezek közül kettő váltott ki nagy figyelmet, és hatott tartósan: Szekfű Gyuláé és Bibó Istváné. Szekfű Gyula számvetése 1947-ben jelent meg *Forradalom után* címmel. Ennek témánk szempontjából releváns fejezeteiben Szekfű éles különbséget tett az „államférfiként” felmutatott Bethlen István és a lemondását követő magyar vezetők között, akiknek a többsége „mániákusan követte érzelmeit, szimpátiáját, félelmeit, s ezektől leigázva becsukott szemmel vitte az országot a romlásba”. Magát a politikai rendszert, amelynek segítségével a vezető réteg „korlátlanul érvényesíthette akaratát”, „árlparlamentarizmusnak” nevezte. Ezzel az 1944-ig fennálló parlamentáris intézményrendszer működésének korlátozottságára, mindenekelőtt a nyílt választás következtében mindig többségre jutó konzervatív kormánypárt leválthatatlanságára utalt.⁴ Bibó István háború alatt papírra vetett terjedelmes kéziratából (*Az európai egyensúlyról és békéről*) a háború után több esszé született. Ezek egyikében a Horthy-rendszert olyan „feudális-konzervatív kormányzati formaként”, illetve „konzervatív-feudális kormányzatként” jellemezte, amelynek meghatározó vonásai közé tartozott a rendies formák, vagyis a Szekfű által neobarokknak nevezett érintkezési és viselkedési normák továbbélése.⁵

A kortársi elemzések és az 1945 utáni demokratikus átmenet érzelmeiktől telített önvizsgálatai alkalmas kiindulópontjai lehetnek volna a forráskutatáson alapuló szakszerű történelmi vizsgálódások megkezdésének. Az ország szovjetizálásának és a tudományos élet gleichschaltolásának 1947-től felgyorsuló folyamata azonban lehetetlenné tette ezt. A kor kommunista értékelése, amely megfelelt a Komintern korábbi álláspontjának, és amely a diktatúra kiépülésétől éveken át axiomatikus igazság-

nak számított, így hangzott: „Magyarországon is lényegében fasiszta rendszer volt 25 éven keresztül.” Ezért „[n]ekünk, a népi demokrácia következetes híveinek nem elég gyűlölni a német fasizmust, nem elég gyűlölni a nyilasokat, hanem kíméletlen harcot kell folytatni azok ellen is, akik a német uralmat és Szálasiék garázdálkodását lehetségesé, sőt elkerülhetetlenné tették. Horthy és a horthysták nem nemzeti hősök, hanem a magyar nép ádáz és konok ellenségei, akik nemzetellenes, hazaáruló politikájukkal a mai katasztrófába döntötték az országot. A nácik és a nyilasok mellé a 25 éves reakciót is a vádlottak padjára kell ültetni.”⁶

A Moszkvából hazatért Andics Erzsébet fentiekben idézett 1945-ös verdiktjét 1947–48-tól igen sokan részletezték, illetve próbálták tényszerűségekké alakítani. Ezek közül mindenekelőtt a szintén moszkovita Nemes Dezső nevére és működésére kell utalnunk. Ő volt az, aki az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című okmányközlő sorozatot elindította, felügyelte, sőt az első, az 1953-as, 1956-os és az 1959-es köteteket szerkesztette és bevezetésekkel is ellátta. E sorozat alapvető célja a politikailag motivált leleplezés, funkciója pedig Andics Erzsébet tézisének az igazolása volt. Ezt a feladatot Nemes és munkatársai, mindenekelőtt Karsai Elek nagy ügybuzgalommal és találmányossággal látták el. Azt persze, hogy az 1920-as évek legelejének és második felének politikai módszerei között lényeges különbségek mutatkoztak, a dokumentumok „legszofisztikáltabb” szelektálása sem fedhette el. Nemes Dezső ezért nem ezeknek a különbségeknek a tagadására, hanem lehetőség szerint bagatellizálásukra törekedett. Bevezetőiben azt állította, hogy a két időszak közötti eltérés kimerült abban, hogy az „örjögő ellenforradalom terrorját a fasiszta diktatúra megerősített államhatalmának intézményes terrorja váltotta fel”, illetve abban, hogy „[a] Bethlen-kormány a magyar fasizmusnak parlamentáris látszatot biztosított”.⁷

A nyugati szakirodalom felfogásának alakulását az 1950-es évek közepétől elsősorban a két világháború közötti Magyarországot személyes tapasztalatok alapján is jól ismerő C. A. Macartney véleménye befolyásolta. 1956-ban megjelent monumentális politikatörténeti narrációjában az angol történész Horthyt és Bethlent egyaránt konzervatív, tradicionalista és a modern demokratikus eszmék iránt jórészt érzéketlen, ám ugyanakkor az antiparlamentáris szélsőjobbal szemben is ellenállást mutató politikusokként mutatta be. Rendszerük jellemzése során – Weis István 1930-as elemzésével összhangban – elsősorban a választások korlátozott jellegét és a kormánypárt folyamatos túlsúlyát, illetve leválthatatlanságát hangsúlyozta. A kormányzati forma alapvetően parlamentáris jellegét mindazonáltal nem vitatta.⁸

Macartney könyvére a magyar történetírás nyilvánosan nem reflektált, s az 1960-as évek közepéig a honi historiográfiában nem is érződött a hatása. A tényekkel alig törődő és a jelent a közelmúlt befekettetésével legitimálni igyekvő propagandisztikus megközelítésmódot a magyar történettudomány csak az 1960-as évek közepétől, a Kádár-korszak liberálisabb tudománypolitikája által nyújtott manőverezési lehetőségeket kihasználva kezdte meghaladni. Ennek egyik első jele a kor reprezentatív történeti összefoglalásának, az ún. Molnár Erik-féle, először 1964-ben megjelent, majd 1967-ben és 1971-ben újra kiadott kétkötetes *Magyarország történetének* vonatkozó fejezete volt, amelyet Berend T. Iván és Ránki György írt. A rendszer általános megítélésének kérdésében a szerzők érezhetően távolodtak Andics és Nemes merev fasizmuskoncepciójától, ám korántsem olyan mértékben, mint amilyen mértékben a tárgyyszerűség ezt megkövetelte volna. Fenntartották, hogy a bethleni konszolidáció során kialakult „uralmi rendszer fasiszta jellegű volt”, ám ehhez hozzátették: „a fasizmus elemei a konzervatív reakciós burzsoá törvényesség elemeivel keveredtek”. A korszak külpolitikájának és gazdasági teljesítményének a megítélésében ugyanez a „szűkkeblűség” érvényesült. Előbbit túlzott mértékben bírálták, és kontraproduktívnak tartották, az utóbbit pedig alábecsülték. A szerzők elfogultságát és az ebből

adódó aránytalanságokat plasztikusan mutatta, hogy miközben az 1919–20-as fehérterrorral csaknem két oldal terjedelemben foglalkoztak, a trianoni békeszerződésre mindössze egyetlen bekezdést szántak.⁹

Azt, hogy a Horthy-rendszer nem tekinthető fasizmusnak, a korrallal foglalkozó történészek közül Lackó Miklós mondta ki először több-kevesebb egyértelműséggel. A Történettudományi Intézet 1969. október 10-ei műhelybeszélgetésének vitaindítójában, amelyet Hanák Péterrel és Ránki Györggyel együtt jegyzett, így fogalmazott: „Ami a rendszer és a fasizmus viszonyára vonatkozó régi vitakérdést illeti, megítélésünk szerint ez az uralmi rendszer alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú, de nem tekinthető egyszerűen konzervatív-autoritatív jellegűnek sem. Az uralmi formákat a gyenge s a háború utáni nemzetközi erőviszonyok által megkövetelt, hagyományos liberális elemek (parlamentari forma, többpártrendszer, korlátozott szabadságjogok stb.) mellett erős konzervatív-diktatórikus vonások s ezeknek az ellenforradalom »korszerűbb« formáiba való átmenete (a nép döntő tömegeinek a politikai életből való kirekesztése, nyílt szavazás, állami totalitarizmus, a végrehajtó hatalom döntő szerepe, mindenkorai készenlét katonai diktatúra bevezetésére stb.) jellemezték, s mindezeknek – a különböző időszakokban különböző mértékű – összekapcsolódása erőteljesebb fasiszta típusú uralmi módszerekkel (a közép- és ellenforradalmi-félmilitarista szervezeteire való támaszkodás, demagógiával összekötött szélsőséges terror a demokratikus és szocialista mozgalmak, elsősorban a kommunista mozgalom ellen, a lakosság nacionalista-antiszemita-militarista manipulálása stb.). A 30-as évektől erősödtek a hatalom fasiszta vonásai. [...] E folyamatnak is megvoltak azonban a korlátjai: a fasiszalódás nem ment túl az úri-katonatiszti-államhivatalnokai szélsőjobboldal igényeinek részleges teljesítésén és politikai módszerei egy – bár jelentős – részének átvételén.”¹⁰

Az 1970-es moszkvai történész világkongresszusra készített előadásában, amelynek elméleti háttéréül Vajda Mihály ugyancsak 1970-ben publikált tanulmánya szolgált,¹¹ Lackó azt az álláspontot képviselte, hogy a fejlett nyugat-európai társadalmak már nem, a tradicionális balkáni társadalmak pedig még nem voltak alkalmasak erős fasiszta tömegmozgalmak kitermelésére s kiváltképp fasiszta diktatúrák életre hívására. A nyugat-európai és a balkáni típus közötti átmeneteket képviselő országok kelet-közép-európai csoportjának, Magyarországnak, Lengyelországnak és Romániának a társadalmi szerkezete ugyan nagyobb lehetőséget nyújtott fasiszta ideológiák befogadására és fasiszta mozgalmak kialakulására, mint a balkáni államok társadalmi, ám Hitler drasztikus beavatkozásai előtt még ezek a mozgalmak sem voltak képesek az e térségre jellemző autoritativ-diktatórikus rendszerek alapszerkezetének fasiszta átépítésére. A magyar, a lengyel és a román rendszer jellemzésére ebben az írásában Lackó az „autoritativ-fasisztoid” szókapcsolatot használta, amellyel valószínűleg ugyanazt akarta mondani, mint korábban Ránki: a Horthy-rendszer nem volt fasiszta, de voltak fasiszta jellegzetességei.¹²

A Történettudományi Intézet munkatársainak tárgyyszerűbb és differenciáltabb megközelítéseivel elsősorban Nemes Dezső szállt szembe, aki az 1970-es évek közepéig az MSZMP KB Politikai Főiskolájának, majd Pártörténeti Intézetének az igazgatója volt. 1976-ban közzétett vitairatában mindazokat szigorú bírálatban részesítette, akik az ortodox állásponttól valamennyire is eltértek. Régi felfogásához híven azt bizonygatta, hogy valamennyi kelet-európai államrendszer fasiszta diktatúra volt; s vita tárgyát legfeljebb e diktatúrák koronkénti és országonkénti totális vagy nem totális jellege képezheti. Így – hangoztatta – nemcsak a Horthy-rendszer fasiszta jellege megkérdőjelezhetetlen, hanem ezen belül az olyan liberálisabb időszakoké is, mint amilyen a bethleni konzolidáció volt. „Én úgy vélem – írta –, hogy Bethlen természetesen fasiszta, aki nyíltan hirdeti és gyakorolja a terrorista diktatúrát a forra-

dalmi erőkkal szemben [...]; „Bethlen természetesen nem sorolható a totális fasiszta diktatúra hirdetői közé.” „Ő a mérsékeltébb típusú fasiszta diktatúrának volt egyik jellegzetes, szélesebb látókörű és ravasz képviselője.”¹³

Bár 1980-ig Nemes az MSZMP csúcsvezetéséhez tartozott, Aczél Györgynek és környezetének köszönhetően álláspontját nem tudta kötelező normává emelni. A 10 kötetesre tervezett új, nagy magyar történeti szintézis elsőként, már 1976-ban megjelent 8. kötetére, amely az 1918 és 1945 közötti időszakokkal foglalkozott, s amelyet Ránki György főszerkesztett, a Történettudományi Intézetben kikristályosodott szemléletmód nyomta rá bélyegét. Bár a Tanácsköztársaság alatti vörösterroret és a kommün bukása utáni fehérterroret továbbra is más mércével mérték a szerzők, a rendszer jellegével kapcsolatos vitakérdésben L. Nagy Zsuzsa már úgy foglalt állást, hogy „Államformáját tekintve Magyarország formálisan parlamentáris többpártrendszeren nyugvó királyság volt”. A hatalom gyakorlásában viszont – tette hozzá – „a konzervatív, diktatórikus elemek – a helyzettől függően változó mértékben – fasiszta vonásokkal elegyedve határozták meg a politika gyakorlatát”. Megmaradt az az 1947-től obligát minősítés is, hogy Gömbös hatalomra kerülésével a „totális fasiszta diktatúra kiépítésére” történt kísérlet.¹⁴

Az 1970-es évek végétől a Horthy-rendszer jellegével kapcsolatos vélemények tovább diverzifikálódtak. Az eddig ismertett álláspontok mellett megjelentek olyan értékelések is, amelyek az 1919–20 és az 1944-es német megszállás közötti időszakban kapcsolatban nemcsak a fasiszta, hanem a diktatórikus jelzőt is kerülték, s a rendszert olyan autoriter-konzervatív típusú, illetve antidemokratikus jellegű, jobboldali parlamentarizmusként próbálták leírni, amelynek a politikai és szellemi pluralizmus, ha korlátozott formában is, mindvégig integráns részét képezte. Anélkül, hogy a vitába explicit módon beleszólt volna, ez jellemezte e sorok szerzőjének 1978–79-ben írt, de csak 1982-ben, a Gondolat Kiadó *Magyar História* című ismeretterjesztő sorozatában megjelent összegzését,¹⁵ majd a bethleni konszolidációról 1984-ben papírra vetett áttekintését egy új 20. századi magyar történeti tankönyv fejezeteként. A rendszer jellegével kapcsolatban ez utóbbiban így fogalmaztam: „Politikai intézményeit és azok működését tekintve a konszolidáció kormányzati formája korlátozott polgári parlamentarizmus volt. A törvényhozás, végrehajtás és bíraskodás 1918 előtti hármassága az 1920-as évek közepére alapvetően helyreállt. Az országban szélsőjobboldali, liberális-demokrata, polgári demokrata és szociáldemokrata ellenzéki pártok működtek, amelyek a parlamentben és a nyilvánosság előtt egyaránt kifejhették és hirdethették véleményüket. A hatalmi rendszerbe épített biztonsági elemek következtében azonban nem volt reális lehetőség arra, hogy a kormánypárt megbukjon, s egy nyugati típusú parlamenti váltógazdálkodás alakuljon ki. Ennek következtében a törvényhozó és végrehajtó hatalom sem különült el olyan mértékben, mint ahogyan az a nyugati demokráciákban meghonosodott, s előfordult, hogy rendeleti úton szüntettek, változtattak meg törvényt. A konszolidált ellenforradalom hatalmi rendszerében tehát polgári parlamentáris és autokrata elemek keveredtek. [...] Politikájának és törvényhozásának általános tartalmát tekintve a konszolidált ellenforradalmat a demokratikus törekvésekkel, ám ugyanakkor a jobboldali radikális igényekkel is szemben álló konzervativizmus jellemezte, ami esetenként egyfajta modern paternalizmussal párosult.”¹⁶ Az 1931 utáni fejezetek szerzője, Pritz Pál ugyanebben a szellemben tárgyalta a korszak második felét. Ő szakított először az addigiakban kötelezőnek tekintett „Gömbös Gyula kísérlete a totális fasiszmus bevezetésére” megközelítési móddal, amely helyett a „fehér radikalizmus” fogalom-párt használatát.

A Balogh Sándor által szerkesztett kötet igen sok elismerést kapott napilapokban és folyóiratokban, itthon és külföldön egyaránt. A recenzensek elsősorban azt emel-

ték ki, hogy a „könyv a legújabb kutatási eredményekre, forrásanyagokra támaszkodva újraértékeli, finomítja a Horthy-korszakról kialakult képünket. A szerzők szakítanak a korábban átfogóan használt Horthy-fasizmus terminológiával, abból kiindulva, hogy a fasizmus nem azonosítható egy konzervatív uralmi rendszerrel. Valójában a fehérterrort követő konszolidáció után a Horthy-korszakban jórészt olyan rendszer működött itt, amelyben a parlamentáris demokrácia jegyei tekintélyuralmi elemekkel párosultak.”¹⁷

Ugyanakkor jelentek meg ezzel homlokegyenest ellenkező értékelések is. Rónai Mihály András például a *Népszabadság* hasábjain úgy vélekedett, hogy szükségtelen a Horthy-korszakról kialakult kép „finomítása”. „Akármeddig finomítod a sarat – írta –, sár marad. Annyi bizonyos, hogy aki a két háború közti Európa flóráját és faunáját csak a korabeli tanterv botanikáiból és zoológiáiból ismeri, aki nem szagolta, akinek mellét Horthy-Magyarország miazmás levegője nem ülhetett már meg, az nem tud semmit. Kivált akkor nem, ha a reá szórt átkaink mögött holmi kortársi elfogultságot gyanít, ha okosabb akar lenni nálunk, akik megéltük, ha felteszi a legtorzítóbb pápaszemet, a legellenszenvesebb utókorai ál-objektivitást (ami már-már automatikusan maga a kihívó részreahlás és némi feltűnési viszketegség) – legkivált pedig, ha hiányzik belőle az igazi erudíció és nem is mellékesen az a beleélő intuíció, amelynek isteni szikrája nélkül hiteles és ihletett történetírás nincsen.”¹⁸

Rónai Mihály András természetesen nem magánvéleményét közölte az állampárt napilapjában, hanem egy akkor még létező, sőt befolyásos irányzat álláspontjának adott hangot. Arra a kérdésre, hogy ez az irányzat politikailag hol helyezkedett el az 1985 utáni ideológiai zűrzavarban, Berecz János ugyanebben az időben megjelent „irányadó” tanulmányát fellapozva adható meg a válasz. Anélkül, hogy a kötetet, illetve szerzőit néven nevezte volna, a Központi Bizottság ideológiai ügyekért felelős titkára ugyanis a két világháború közötti időszakról írva éppen azt kifogásolta, amit a *Népszabadság* recenzense: a Horthy-rendszer fasiszta jellegének megkérdőjelezését, illetve tagadását. Attól, hogy a fasiszta uralomnak többféle gyakorlata alakult ki – érvelt Berecz – a „Horthy-rendszer fasisztoid jellege”, illetve „hol nyíltabb, hol burkoltabb diktatúrája” még tény marad, s e „reakciós politika számára [...] nem adható felmentés, és nem érdemli meg a mentegétést”.¹⁹

A magyarországi vitákkal lényegében párhuzamosan folyt a nemzetközi történetírás és politológia vitája a modern politikai rendszerek tipológiájáról. E vita eredményeként az 1980-as évek elejére olyan nemzetközileg elfogadott álláspont alakult ki, hogy a 20. századi politikai rendszereknek három fő kategóriája különböztethető meg: a parlamentáris demokrácia, a totalitarizmus és az autoritarizmus. E tipológia szerint parlamentáris demokráciának az olyan politikai rendszer nevezhető, amely „rendszeres alkotmányos lehetőséget biztosít a különböző csoportoknak a politikai hatalomért (és nem csak annak egy részéért) folyó békés versenyhez, és ebből a népesség egyetlen lényeges szegmensét sem zárja ki erőszakkal”. A totalitáriánus diktatúra ezzel szemben „totális dominanciát” jelent, amelyet sem törvények, sem szokások nem korlátoznak, s amely öt alapvető jeggel rendelkezik. Ezek a következők: (1) hivatalos ideológia, (2) egy és csak egy olyan tömegpárt, amely minden fenntartás nélkül elfogadja ezt az ideológiát, (3) a médiák teljes vagy csaknem teljes uralma, (4) a fegyveres erők teljes politikai ellenőrzése és (5) a társadalmat permanens rettegésben tartó rendőri terrorrendszer. Az autoriter rendszereket a legtöbb kutató e két tiszta típus közötti átmenetként írta le. Az ismereteink szerint leginkább elterjedt és elfogadott definíció szerint az autoriter rezsimek olyan politikai rendszerek, amelyeket (1) „korlátozott, de nem teljes politikai pluralizmus jellemez”; (2) „amelyeknek nincs egy kidolgozott és irányadó ideológiájuk”; (3) „a politikai mobilizáció extenzív és intenzív formáitól és eszközeitől egyaránt tartózkodnak”; és (4) „amelyben

a vezér (vagy alkalmanként egy kis csoport) gyakorolja a hatalmat formálisan pontatlanul meghatározott, de gyakorlatilag mégis eléggé kiszámítható korlátokon belül”.²⁰

Ezt a tipológiát a külföldön élő, de magyar származású, tehát magyarul is olvasó és ugyanakkor a kor iránt is érdeklődő kutatók közül hárman próbálták meg – egymástól függetlenül és különböző aspektusból – a magyar viszonyokra alkalmazni: Andrew C. Janos, a University of California (Berkeley) politológiai professzora, William M. Batkay, a Montclair State University (New Jersey) történészprofesszora és Peter F. Sugar, a University of Washington (Seattle) volt tanszékvezető történészprofesszora. Az eredmény, amire jutottak, nagyon hasonló, mondhatnánk ugyanaz, még ha más szavakkal is írják le: a Horthy-rendszer nem fasiszta, hanem autoriter politikai rendszer volt.

Az 1825 és 1945 közötti magyar történelmet áttekintő monográfiájában, amely 1981-ben jelent meg, s amelynek kulcsfogalma a modernizáció, Janos úgy összegez, hogy a Tiszák, Bethlen és a hozzájuk hasonlított Csang-Kaj-sek vagy Reza Pahlavi rendszerei „elég represszívek voltak ahhoz, hogy nem demokratikusnak, sőt antidemokratikusnak lehessen nevezni őket, de nem voltak elég represszívek ahhoz, hogy képesek legyenek áttörni a meglévő jogok hálóján”. Megközelítésében Bethlen a Tiszákkal együtt a „liberális neokorporatizmus”, illetve a „periferiális liberalizmus” képviselőjeként, míg Gömbös, Imrédy és Sztójay a liberális intézményi struktúrát kikerülni, „kijátszani” vagy hatástalanítani akaró „új nemzeti radikalizmus” reprezentánsaként jelent meg.²¹

William Batkay, aki az 1920-as évek kormánypártjának jellegéről és szerepéről írt kismonográfiát, 1982-ben így fogalmazott: „Nyilvánvaló, hogy a magyar politikai rendszer az 1920-as években aligha volt totalitáriánus, s hogy a kormányzópártot sem struktúrája, sem módszerei, sem pedig politikai eszményei alapján nem lehet fasisztának minősíteni. S nem volt ez a párt egy kizárólagosan létező autoritáriánus párt sem. A politikai rendszerben voltak más olyan pártok is – mint például a szövetséges Keresztény Párt –, amelyeknek az elképzeléseit nem lehetett teljesen ignorálni. S ezen túlmenően, a politikai elit soha nem vetette el nyilvánosan a politikai parlamentarizmusnak és a polgári szabadságjogoknak az elveit.” Batkay könyvének címe – *Authoritarian Politics in a Transitional State, azaz Tekintélyelvű politika egy átmeneti államban* – arra a terjedő felismerésre reflektált, hogy az ún. autoriter rendszerek a tradicionális fázisból a modernitásba tartó átmeneti társadalmak tipikus állam- és kormányformái.²²

A 19–20. századi kelet-európai államrendszerek összehasonlításáról 1984-ben közzétett tanulmányában Peter F. Sugar az autoritarianizmust ezzel szemben úgy fogta fel mint a liberális-demokratikus típusú nyugati politikai modell alternatív és parallel megfelelőjét, amelynek egyik legjobb példája a 19–20. századi kelet-európai államfejlődés. Igazi demokrácia – állította Sugar – ebben a térségben valójában sohasem létezett, az állami hatalom mindig centralisztikus volt, és túltengett, s az uralkodók többé-kevésbé mindig despotaként viselkedtek. A 19. század második felében az autokrácia ereje csökkent, ám az I. világháború után ismét megerősödött. A demokratikus rendszerek – az egy Csehszlovákia kivételével – néhány év után sorrendre csődöt mondtak, s ami felváltotta őket, az mindenütt egy karakteresen antidemokratikus, de nem fasiszta autoritarianizmus volt. Hamisítatlan fasiszta programmal Kelet-Európában csak ketten jutottak hatalomra: Octavian Goga Romániában 1937 decembere és 1938 februárja között, és Szálasi Ferenc 1944 októberében. Az összes többi – Pilsudski, Horthy, Antonescu, Dollfuss és a balkáni királyok – autokratá államvezetők és nem fasiszta népvézérek voltak.²³

Nem angolul, hanem magyarul s nem egy szakfolyóiratban, hanem a nyugati magyar emigráció egyik központi orgánumban, az *Új Látóhatár* hasábjain szólt hozzá

a Horthy-rendszer jellegéről folyó vitához Borbándi Gyula, a Szabad Európa Rádió magyar adásainak vezető munkatársa és a müncheni folyóirat szerkesztője. Borbándi – nyilvánvalóan a magyarországi és a nemzetközi szakirodalom jelentős részének ismeretében, ám ugyanakkor a rendszer korabeli kritikusainak, mindenekelőtt Erdei Ferencnek a szempontjait is hasznosítva – erőteljesen hangsúlyozta e negyedszázad alperiódusai közötti különbségeket. „Hiba volna egyenlőségi jeleket tenni az ellenforradalmi terror tobzódása, a bethleni konszolidáció, Gömbös áltreformersége, Teleki és Kállay egyensúlyozása és a szélsőjobboldal hatalomra kerülése közé. A közszabadságok mértéke nem volt például azonos az ellenforradalom kezdetén, a húszas évek végén, a negyvenes évek elején vagy a háború utolsó hónapjaiban” – írta. Ugyanakkor nyomatékosan aláhúzta azt is, hogy e nyilvánvaló különbségek ellenére a politikai rendszer jellege alapvetően mindvégig azonos volt, s ez – véleménye szerint – leginkább „tekintélyuralomnak”, illetve „tekintélyi kormányzásnak” nevezhető. „A két háború közötti Magyarországon – ruházta fel tartalommal a fogalom jelentését – alaki parlamentarizmussal enyhített tekintélyuralom volt, amely olykor határozottabb, olykor elmosódottabb formát öltött. A tekintélyi jelleg elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a politikai döntésekben a népakaratot megtestesítő parlamentnél jelentősebb szerep jutott a központi hatalomnak, amelyet az államfő és a kormány személyesített meg, végrehajtó ereje a hadsereg, a közigazgatás és a közrendészet volt. A politikai szabadságok korlátozott volta, a sajátos választási rendszer és az igazgatási, rendészeti szerveknek biztosított különleges jogkör lehetővé tette, hogy az ország ugyan parlamenti demokráciával dicsekedhessék, a valóságban azonban – kisebb kivételektől eltekintve – az történjék, amit a kormány vagy még pontosabban azok a társadalmi és politikai erők akarnak, amelyek a kormányt uralomra segítettek és hatalmon tartották. Ez a tekintélyi uralom úgy működött, hogy olykor módot nyújtott valóban demokratikus akaratmegnyilvánulásokra, de adott esetben a kemény kéz politikájára is.” Borbándi elemzéséből fontos felfigyelni arra is, hogy tekintélyi kormányzás és diktatúra, illetve fasiszmus között – a nemzetközi irodalom kritériumrendszerét használva – markáns különbséget tett. „A magyarországi kormányok – szögezte le ezzel kapcsolatban – nem voltak diktatórikus kormányok és nem voltak fasiszták sem, Szálasiét kivéve. A diktatúrához szükséges korlátlan hatalommal nem rendelkeztek, és a fasiszta, illetve nemzetiszocialista rendszerektől megkülönbözteti őket az elmozdíthatatlan »vezér«, a mindenkire kötelező egységes ideológia, a saját fegyveres testülettel rendelkező tömegpárt, a küldetésstudat és a »forradalmi« frazeológia hiánya. Ezek nélkül nincsen semmilyen diktatúra, sem fasiszta, sem más.”²⁴

Az 1980-as évek második felében a Horthy-rendszer jellege kül- és belföldön egyaránt kikerült az érdeklődés homlokteréből. A rendszerváltást követően, 1990 és 2000 között megjelent féltucatnyi új szintézis mindegyike az 1980-as évekre kiformalódott álláspontot képviselte – árnyalatnyi eltérésekkel. Vagyis valamennyien – Gergely Jenő, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Gyáni Gábor, Romsics Ignác – egyetértettek abban, hogy a Horthy-rendszer sem fasiszmusnak, sem fasisztoid diktatúrának nem tekinthető, hanem a demokratikus parlamentáris rezsimek és az antiparlamentáris totális politikai rendszerek közötti átmenetként írható le.²⁵

A fenti összefoglalásoknál elméleti szempontból megalapozottabban szólt hozzá a Horthy-rendszer jellegéről folyó immár fél évszázados vitához 1993-ban megjelent tanulmányában egy fiatal japán történész-politológus, Hirata Takesi. Magyar nyelven ő tett kísérletet először arra, hogy az utóbbi évek nemzetközi politológiai és történettudományi irodalmának releváns megállapításait összevetve és értékelve egy modern és nemzetközileg kompatibilis fogalmi hálóval próbálja leírni, illetve meghatározni a Horthy-rendszer jellegét. Ebből a szempontból különösen Robert Dahl kétdimenziós demokratizálódási elméletének, Göran Therborn svéd újbaloldali teo-

retikus demokrácia-kritériumainak, Juan Linz spanyol politológus már idézett autoritarianizmus-fogalmának s végül Giovanni Sartori pártrendszer-tipológiájának prezentálása és a magyarországi helyzetre való alkalmazása bizonyult gyümölcsözőnek. Összevetéseinek összegzéseként Hirata úgy foglalt állást, hogy a „konszolidációs rendszer nem volt sem demokratikus, sem totalitárius, és nagyjából megfelel Linz autoritárius kritériumainak”, azaz „a konszolidációs rendszert hegemonikus pártrendszerrel (ez Sartori fogalma) rendelkező tekintélyuralmi rendszernek nevezhetjük”. Emellett – Macartneyval és Batkayval egyetértve – kiemelte azt is, hogy „az Egységes Párt nem látszatintézmény, hanem a konszolidációs rendszer egyik lényeges érdekütköztető eleme volt”, s az érvelés, hogy „a konszolidációs rendszer Bethlen egyeduralma volt”, nem fogadható el.²⁶ Néhány évvel később ugyanilyen szelvényben írt a rendszer jellegéről Püski Levente.²⁷

A széles körű szakmai konszenzus ellenére, amely a Horthy-rendszer jellegével kapcsolatban az 1980-as évekre kialakult, és amely lényegében azóta sem bomlott fel, a *public history* különböző színterein korántsem uralkodik egyetértés. Schmidt Mária, Orbán Viktor miniszterelnök 1998 és 2002 közötti főtanácsadója és a XX. Század Intézet főigazgatója egyik 2000 őszi előadásában azt fejtegette, hogy „a Horthy-korszakban polgári demokrácia volt”.²⁸ Idilli képet festett a korról az a Horthyról készült film is, amely Koltay Gábor rendezésében 2006 végén került a mozikba.²⁹ Ugyanakkor újrafogalmazódtak az ötvenes évek leleplező irodalmának ugyancsak a tényektől elrugaszkodó negatív minősítései is. Ezek közé tartozik Rozsnyai Ervin filozófus eszmefuttatása a fasizmusról általában s ezen belül a magyar „ellenforradalmi rendszerről”, amely „»totális« ultrafasizmusként kezdődött, majd a bethleni visszavonulás és konszolidáció »nem totális« fasizmusától többé-kevésbé egyenes utat tett meg a Sztójay-féle »totális« formáig, végül egy rövid »kiugrási« közjáték után Szálasi – mondhatni ultrafasizmusáig”.³⁰ E sorok írójának szemléletét bírálva legújabbban hasonló véleményének adott hangot Bojtár Endre irodalomtörténész is, aki szerint Horthy „végig diktátor volt”, a „róla elnevezett rendszer” pedig „diktatúra”.³¹ E tényszerűségektől elrugaszkodó és a szavakat önkényesen új tartalommal felruházó nézetek a szakmájukat professzionálisan művelő kutatók túlnyomó többségéről mindeddig leperegtek. Ők – mint e szám több tanulmánya is mutatja – arra töreksznek, hogy a regionális és az európai perspektívájú összehasonlítás szempontjait érvényesítve jussanak közelebb a negyedszázados Horthy-korszak jobb megértéséhez és ennek részeként a kétségtávolú antidemokratikus és autoriter, ám ha korlátozottan is, de mégis parlamentáris és plurális politikai rendszer még pontosabb leírásához.

■ JEGYZETEK

1. Weis István: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1930. 205–225.
2. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. 5. kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1938. 407–421.
3. Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*. In: Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 348–372.
4. Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Gondolat, Bp., 1983. 50–51. és 64.
5. Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: Kemény István – Sárközi Máttyás (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái*. II. EPMSZ, Bern, 1982. 392.
6. Andics Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Bp., 1945. 3. és 29.
7. *Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921*. Szerk. és bev. Nemes Dezső. Szikra, Bp., 1953. 107.
8. C.A. Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*. I–II. Edinburgh, 1956. Különösen I. köt. 46–60.
9. *Magyarország története*. Szerk. Molnár Erik. Gondolat, Bp., 1964. 364–383.
10. Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: *Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában*. In: Spira György (szerk.): *Vita Magyarországi kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai, Bp., 1971. 70.
11. Vajda Mihály: *A fasizma diktatúra funkciója*. Magyar Filozófiai Szemle 1970. 3–4. 525–574.
12. Lackó Miklós: *A fasizmus Kelet-Közép-Európában*. In: *Uő: Válságok-választások*. Gondolat, Bp., 1975. 298–317.

13. Nemes Dezső: *A fasizmus kérdéséhez*. Magvető, Bp., 1976. 146., idézet a 140–141. old.-ról.
14. L. Nagy Zsuzsa: *Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája*. In: Ránki György (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. 8. Akadémiai, Bp., 1976. 470–483.
15. Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Gondolat, Bp., 1982.
16. Balogh Sándor – Gergely Jenő – Izsák Lajos – Jakab Sándor – Pritz Pál – Romsics Ignác: *Magyarország a XX. században*. Kossuth, Bp., 1985. 136, 151.
17. Földesi Margit: *Magyarország a XX. században*. Magyar Hírlap 1986. május 9. 9.
18. Rónai Mihály András: *Keresztül-kasul az életünkön*. Népszabadság 1986. május 24. 15.
19. Berecz János: *Gondolatok a nemzet és a munkásmozgalom történetéről*. Társadalmi Szemle 1986. 6. 3–13., idézet a 6. old.-ról.
20. Juan J. Linz: *An Authoritarian Regime: Spain*. In: Erik Allardt and Stein Rokkan (ed.): *Mass Politics. Studies in Political Sociology*. New York/London, 1970. 251–276., idézetek a 254–255. old.-ról.
21. Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton, 1981. 317–318.
22. William M. Batkay: *Authoritarian Politics in a Transitional State*. Boulder, 1982. 104.
23. Peter F. Sugar: *Continuity and Change in Eastern European Authoritarianism: Autocracy, Fascism and Communism*. East European Quarterly XVIII No. 1. (March 1984) 1–23.
24. Borbándi Gyula: *A Horthy-rendszer anatómiája*. Új Látóhatár 1981. 2–3. 139–158, idézetek a 144–145. old.-ról.
25. Gergely Jenő: *Magyarország története 1919 ősztől a II. világháború végéig*. Ikva, Bp., 1990. 13. és 28; Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): *Magyarország története 1918–1990*. Korona, Bp., é. n. 83–84. és 100; L. Nagy Zsuzsa: *Magyarország története 1918–1945. Egyetemi jegyzet*. 2. bővített kiadás. Multiplex Média, Debrecen, 1995. 104; Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában*. Csokonai, Debrecen, 1998. 104; Gyáni Gábor: *Politikai rendszer és választói magatartás*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Bp., 1998. 332–342. és Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999. 233.
26. Hirata Takesi: *A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében*. Valóság 1993. 11. 54–66, az idézetek az 59. és a 60. old.-ról
27. Püski Levente: *Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák tévhitiek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris, Bp., 2002. 206–233.
28. *A Horthy-korszak erényeit méltatta a kormányfői tanácsadó*. Népszava 2000. november 2.
29. Vö. Ungváry Krisztián: *A „Kormányzó” 139 éves*. Népszabadság 2007. február 12. és Karsai László: *Horthy Miklós (1868–1957). Legendák, mítoszok és valóság*. Beszélő 2007. 3. 72–93.
30. Rozsnyai Ervin: *Néhány elméleti megfontolás a fasizmusról*. Ezredvég 2011. 10. 73.
31. Bojtár Endre: *Viszontválasz. Élet és Irodalom 2012. szeptember 21. Vö. Uő: Antiszemita vagy-e? Élet és Irodalom 2012. július 27. 11–12.*

PÜSKI LEVENTE

MAGYARORSZÁG POLITIKAI BERENDEZKEDÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

■ Az 1918-as forradalom utáni demokratikus próbálkozás kudarcra, majd a Tanácsköztársaság szovjet mintát másolni kívánó diktatúrájának bukása után átmenetileg az államhatalom teljes szétesése következett be. Olyan helyzet jött létre, amikor a főbb állami intézmények teljesen hiányoztak, vagy léteztek ugyan, de csak erősen részleges módon voltak képesek feladataik ellátására, a politikai élet pedig teljesen az ország konszolidációjában nem érdekelt román hadsereg ellenőrzése alá került. Ebből a katasztrofális szituációból a kiutat csak a megszállás fokozatos felszámolása s ezzel párhuzamosan egy működőképes és nemzetközi elismertséggel is rendelkező államberendezés kialakítása jelenthette. Ismert, hogy a folyamat első állomását a nagyhatalmi közreműködéssel 1919. november 24-én, Huszár Károly vezetésével megalakult koalíciós kormány jelentette, melyet az 1920 januárjában megtartott többpárti parlamenti választások követtek. A választások jogi oldalról lényegében megfeleltek a korabeli demokratikus normáknak – a száadelőhöz képest a választójogosultak aránya az összlakosság 6%-áról 40%-ra nőtt, és a voksolás teljesen titkos lett –, a választási kampány során azonban a pártok közötti esélyegyenlőség számos területen csak korlátozottan érvényesült.¹

Az egykamarás törvényhozó testület 1920. február 16-án ült össze, és gyorsan meghozott első intézkedései egy új politikai rendszer kiépítése irányába mutattak, melynek kereteit alapvetően két tényező határozta meg. A győztes nagyhatalmak, bár lett volna rá lehetőségük, nem kívántak érdemben beleszólni Magyarország belső politikai

...volt egy terület, ahol az államfő hatalma számottevően túlmutatott törvényi jogosítványain. A mindenkori kormányfő pozíciója ugyanis csak akkor lehetett szilárd, ha bírta Horthy támogatását.

viszonyaiba, illetve részükről csupán néhány elvárás fogalmazódott meg. Vezetőik, jóllehet részletesen nem definiálták, de valamilyen parlamentáris berendezkedés létrejöttét tartották kívánatosnak, s valószínűsíthetően egy nyílt diktatúra létrejöttét nem tűrték volna el. Ennek részeként ragaszkodtak a választások megtartásához és ahhoz, hogy a nemzetgyűlés megalakulását követően parlamenti többséggel bíró kormány jöjjön létre, mellyel a világháborút jogi értelemben lezáró békét megköthetik. További elvárásként fogalmazódott meg, hogy az új magyar állam közjogi értelemben nem jelenthet folytonosságot a történeti Magyarországgal. Utóbbi gyakorlati értelemben azt jelentette, hogy sem a régi törvényhozást, sem a korábbi Habsburg-uralkodót, IV. Károlyt nem lehet visszahelyezni az 1918. október 31-e előtti pozíciójába.

A nagyhatalmak tartózkodó hozzáállása azt eredményezte, hogy a forradalmak alatt vezető szerepet játszó pártok nehéz helyzetbe kerültek. Már 1919 őszétől megfigyelhető volt ugyanis a politikai élet jobbratolódása, a magukat ellenforradalminak valló irányzatok és csoportok megerősödése. A jelenség betetőzéseként – miután a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a választások bojkottja mellett döntött – a nemzetgyűlés tagjainak túlnyomó többsége ellenforradalmi politikusokból került ki, ami döntően befolyásolta a politikai kibontakozás irányát.

A parlamenti helyek túlnyomó részét két nagy csoportosulás, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja és az Országos Kisgazda és Földműves Párt emberei foglalták el, s a továbbiakban – kisebb csoportokkal kiegészülve – a két nagy párt koalíciós kormányzása valósult meg. Az 1920. évi I. törvénycikk, amely utóbb a rendszer alaptörvényévé vált, néhány kivételtől eltekintve semmisnek tekintett minden, az 1918-as forradalmi éra és a Tanácsköztársaság alatt hozott törvényt, illetve rendeletet, és részlegesen az 1918 előtti államberendezkedéshez nyúlt vissza.² Sor került a régi igazságszolgáltatási és közigazgatási struktúra helyreállítására és annak rögzítésére, hogy az államhatalmi ágak egymáshoz való viszonyát ugyancsak a dualizmus kori törvények szabályozzák. Restaurációról mégsem lehetett szó, és nem csak amiatt, mert a közös államalakulat megszűnt, és Magyarország önállóvá vált. A választójog átalakítása egyértelműen radikális változást jelentett, a nemzetgyűlés személyi és pártösszetételében sem mutatott folytonosságot az 1918 előtti törvényhozással, és néhány területen további reformokra került sor, amelyek szintén a változás irányába mutattak.

Az 1920: I. tc. kisebb kompromisszumokkal ugyan, de szabad kezet adott a nemzetgyűlésnek arra, hogy rendezze „az államhatalom gyakorlásának további módját”. A legsürgetőbb feladatnak az államfői poszt rendezése bizonyult. A két nagy párt politikusai a királyság államformájának a visszaállításában egyetértettek, s ezt olyanmódon természetesen vették, hogy az említett törvényben szóba sem hozták. A királyi trón betöltése azonban áthághatatlan akadályokba ütközött. A már említett nagyhatalmi tiltáson túl a politikai élet résztvevői megosztottak voltak. Amíg a legitimisták IV. Károly királysága mellett kötelezték el magukat, addig a szabad királyválasztóknak nevezett erők új, nemzeti király megválasztását szorgalmazták. Miután egyik irányzat sem rendelkezett meggyőző többséggel, ideiglenes rendezésre volt szükség. A fenti törvény – történelmi hagyományokhoz visszanyúlva – felállította a kormányzói tisztséget, és meghatározta annak jogkörét. Politikai egyeztetések és előkészületek után a nemzetgyűlés március 1-jén kormányzóvá választotta Horthy Miklóst. Megválasztásának körülményei – nem volt ellenjelöltje, és 141 szavazatból 131-et kapott – arra utaltak, hogy személye mögött széles politikai konszenzus húzódott meg, holott erről szó sem volt. Igaz, a Nemzeti Hadsereg vezetőjeként komoly hatalommal rendelkezett, az államfőséget 1919 végétől határozottan ambicionálta, és környezete igyekezett mindent megtenni, hogy ez teljesüljön. Korábbi ellenforradalmi múltja – a szeptemberi kormányban betöltött tiszte – az adott helyzetben előnynek

számított, és őt segítette az is, hogy a politikai élet résztvevői láthatóan nem tudtak megegyezni egy mindenki által elfogadható jelölt személyében. A mellette szóló tényezők azonban főleg a zavaros, átmeneti politikai helyzettel magyarázhatók, s konzolidált viszonyok között a komoly politikai tapasztalat és karrier nélkülözhetetlen feltétele lett volna egy országos közjogi méltóság betöltésének. Ezt a hiányt próbálta pótolni a körülötte már 1919 őszén meginduló propaganda, amely katonai-vezetői képességeit igyekezett felnagyítani és személyét egyfajta antibolsevista hőssé emelni.

Horthy fővezéri nyilatkozatai, valamint a különböző fegyveres csoportok önkényeskedéseit, véres cselekményeit védő magatartása inkább csak erősítette a személye iránti fenntartásokat. Utóbbi abban is megnyilvánult, hogy a korábbi királyi jogkörnek csupán egy erősen behatárolt részét kapta meg.³ Az 1920: I. tc. szerint nemzetközileg ő képviseli az államot, nemzetközi szerződéseket azonban csak a törvényhozás hozzájárulásával köthet. A hadsereg főparancsnokaként dönthet annak vezérlésére, vezénylésére és belső szervezetére vonatkozóan. A törvényjavaslatokat – legfeljebb hatvannapi gondolkodási idő mellett – egyszer küldheti vissza a parlamentnek (relatív vétőjog). A nemzetgyűlés üléseit csak bizonyos korlátok között napolhatja el, és a testületet csak annak tartós munkaképtelensége esetén oszlathatja fel. Hadüzenethez, a csapatok határon kívülre vezényléséhez a parlament előzetes hozzájárulása szükséges. Kinevezi és felmenti a miniszterelnököt és utóbbi javaslatára a minisztereket.

A kormányzóválasztás után sor került az immár parlamenti többséggel bíró kormány megalakítására Simonyi-Semadam Sándor vezetésével, továbbá június 4-én a trianoni béke aláírására. 1920 közepére egy erősen kétarcú politikai berendezkedés formálódott ki, amely még magán hordozta a kialakulatlanság, az átmenetiség jegyeit. Számos tényező egy parlamentáris, sőt demokratikus rendszer kifejlődése irányába mutatott. Sor került az alkotmányosság hagyományos, törvényi szabályozásának visszaállítására. Megtörtént a választójog demokratikus átalakítása, versengő többpártrendszer jött létre, a nemzetgyűlés társadalmi összetétele pedig a századelőhöz képest jelentős mértékben kibővült, populárisabbá vált.⁴ A törvényhozás a korszak egészét tekintve ekkor élt leginkább hatalmi jogosítványaival: politikai nézeteknek nyilvánosságot biztosító, azokat ütköztető, a kormányzat tevékenységét ellenőrző és persze törvényalkotó funkciójával. Ugyanakkor számos, a fentiekkel szemben álló, illetve inkább egy diktatúra felé mutató jelenség is létezett. A szervezkedési és működési szabadság terén a baloldali pártokat – különösen a szociáldemokrata pártot – jelentős hátrányok érték. Elsősorban a különböző társadalmi egyesületek révén nagy befolyással rendelkeztek az állam megerősítését és militarizálását hirdető szélsőjobboldali csoportok. A fegyveres különítmények és egyéb radikális szervezetek által végrehajtott merényletek a közrend és közbiztonság hiányos érvényesülését jelezték. Az államháztartás katasztrofális helyzete kizárta annak lehetőségét, hogy a parlament az állami költségvetés kapcsán is gyakorolhassa ellenőrzési jogosítványait. A szabadságjogok terén pedig különösen erőteljes szűkítést jelentett, hogy érvényben maradt a háború esetére szóló kivételes intézkedések többsége (sajtószabadság, gyülekezési és egyesülési jog korlátozása, internálás alkalmazása stb.).

A nemzetgyűlés előtt tehát számos nagy horderejű tennivaló állt, s néhány lépésre valóban sor került. Ennek részeként többek között 1920 nyarán bekövetkezett a fővárosi önkormányzat helyzetének átmeneti rendezése,⁵ a Simonyi-Semadamot július 19-én felváltó Teleki Pál kormányfősége alatt eredményes erőfeszítések történtek a fegyveres különítmények visszaszorítására, és sor került a kormányzó jogkörének a kiszélesítésére. Utóbbi reform (1920: XVII. tc.) részeként Horthy az országot fenyegető veszély esetén – a törvényhozás utólagos hozzájárulásával – elrendelhetette a haderő határon kívülre küldését, a nemzetgyűlést pedig immár korlátok nélkül oszlathatta fel. Ez a jogkörbővítés megfelelt az államfő igényeinek, s a pártok is késznek

mutakoztak a királykérdésben mindkét oldal felé nyitottnak mutakozó Horthy hatalmának erősítésére, azonban az alapkérdések továbbra sem rendeződtek. Bár formailag a kormányzat a nemzetgyűlésben elsőpró méretű – mintegy 80–90%-os – többséggel rendelkezett, a pártok kiforratlansága, belső megosztottsága, a személyi ambíciók elburjánzása következtében a törvényhozás – rengeteg üléselés és vitakozás mellett – nem hozta tető alá a szükséges alkotmányjogi reformokat: nem születtek meg a vidéki önkormányzatokról, valamint a választójogról szóló törvények, nem került sor az új parlamenti házszabályok megalkotására.

A konszolidációs folyamat végül Bethlen István miniszterelnöksége alatt vett új lendületet, és került sor egy stabil és koherens rendszer kialakítására. A miniszterelnöki széket 1921. április 14-én elfoglaló erdélyi gróf eredendően a parlamentarizmus híve volt, és pályája során következetesen elhatárolódott mindenfajta diktatórikus irányzattól. Ez nemcsak a kommunistákra, hanem a szélsőjobbra is vonatkozott, s bár 1927-ben ő vetette meg az alapjait a hivatalos külpolitika egyik pillérét jelentő magyar–olasz szövetségnek, nem gondolt arra, hogy Mussolini fasiszta rendszere importálható lenne Magyarországra.⁶ Bethlen azonban demokrata sem volt, és idegenkedve szemlélte azt az I. világháború után Európa-szerte mind jobban terjedő tendenciát, amely jogkiterjesztésre, a széles tömegek fokozottabb politikai szerepvállalására épült. Úgy vélte, a magyar viszonyok nem elég érettek a nyugati tömegdemokráciák meghonosítására, s az efféle kísérletek anarchiához vagy diktatúrához vezetnek. Számára a dualizmus kori alkotmányos berendezkedés jelentette azt az alapot, melyre az új, a világháború utáni országot építeni lehet. Az alsóbb társadalmi rétegek politizálását negatívan szemlélő Bethlen inkább a hagyományos vezető erőkből bízott. Úgy vélte, az elitcsoportok – saját, egyszerűsítő megfogalmazásában a polgárság és a birtokos osztály – lehetnek azok, amelyek képesek a társadalmi rend és béke, valamint a politikai stabilitás fenntartására, tehát elsősorban őket kell védeni és erősíteni.

Bethlen kormányfősége kezdetétől elvei gyakorlati megvalósítására törekedett, de az adott nemzetgyűlési erőviszonyok mellett próbálkozásai csak fokozatosan, kudarcok és hosszas taktikai küzdelmek árán hozhattak eredményt. A történetírásban lényegében véve konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy melyek a folyamat főbb állomásai.⁷

1. Miniszterelnöksége első háromnegyed éve – éles küzdelmek közepette – csupán részeredményeket tudott felmutatni. Miután IV. Károly a magyar állami szervek részéről hiába várta visszahívásának hivatalos kezdeményezését, 1921-ben két kísérletet tett trónja visszaszerzésére. A második, októberi akciója során már fegyveres hatalomátvétellel próbálkozott, melynek során a kormányzó és a kormányfő egyaránt szembefordult IV. Károllyal. Horthy magatartása azt jelentette, hogy megszűnt a személyét bizonyos fokig addig körülvevő konszenzus, és baloldali, valamint legitimista csoportok immár nyíltan bírálták. 1922 elején az egyik legitimista politikus, Szilágyi Lajos már a „budai várkastély abszolutizmusáról” beszélt, hozzátéve, hogy a kormány „az államfő akaratából [...] hónapok óta bizalom nélkül ül a nemzet nyakán”.⁸ Ugyanakkor a történetek az államfői poszt körüli kérdések letisztulását eredményezték. Nyilvánvaló lett, hogy a királyi trón még hosszú ideig betöltetlen lesz, és Horthy kormányzóságával hosszabb távon kell számolni. A törvényhozás által 1921. november elején – nagyhatalmi nyomásra – sebtiben elfogadott törvény⁹ pedig rögzítette az utolsó Habsburg-uralkodó trónfosztását.

Lényegében 1920 eleje óta kérdéses volt az MSZDP politikai helyzete. Az ugyanis, hogy a jelentős társadalmi bázissal és komoly nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező mozgalom a parlamentáris kereteken kívül politizáljon, a tartós instabilitás veszélyét hordozta magában. A két fél között 1921. december 22-én megkötött, a köz-

tudatban Bethlen–Peyer-paktum néven elhíresült megállapodás jórészt választ nyújtott a fenti problémára. A megállapodás részeként Bethlen vállalta, hogy a kormányzat infrastrukturális oldalról nem gördít akadályokat az MSZDP működése elé, utóbbi pedig – egyebek mellett – nem szervezkedik a társadalom bizonyos rétegeiben, és nem tevékenykedik nyíltan rendszerellenes erőként.

2. Hatalompolitikai szempontból a fordulópontot 1922 első fele jelentette. A kormányfő világosan látta, politikai nézetei megvalósítására a nemzetgyűlés adott pártstruktúrája alkalmatlan: túlságosan erősek az általa szélsőségesnek tartott csoportok – szélsőjobboldaliak, radikális keresztényszocialisták, agrárdemokraták –, míg a konzervatívok gyengék és szervezetenleg megosztottak. Ezért a pártkeretek gyökeres átalakítását s annak kulcselemeként egy szilárd többséggel rendelkező, alapvetően konzervatív elvek mentén szerveződő, új kormánypárt létrehozását szorgalmazta.¹⁰ Elképzelését eredetileg döntően a KNEP-re támaszkodva kívánta megvalósítani, de miután a második királypuccs alkalmával élesen szembekerült az ott helyet foglaló legitimistákkal, radikális váltásra szánta el magát. 1922. február 2-án 21 képviselőtársával belépett a Kisgazdapártba, s a lépés egyértelműen jelezte, hogy immár utóbbit tekinti politikája parlamenti bázisának. A változás külső jeleként az új tömörülés felvette a Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt nevet, de a közéletben a rövidebb és kifejezőbb Egységes Párt elnevezés terjedt el. Az aktussal a többséget csak formailag sikerült biztosítani, s a párt még távolról sem volt a kormánypolitika feltétlen és engedelmes támasza. Ehhez le kellett állítania a tömegpárttá válás folyamatát s megakadályoznia, hogy a vezetés a paraszti tömegek befolyása alá kerüljön, továbbá át kellett alakítani a párt képviselőcsoportjának politikai és személyi összetételét. Első lépésként, miután 1922. február 16-án lejárt a nemzetgyűlés ciklusának határideje, választójogi reformját, melynek parlamenti tárgyalását korábban ügyesen húzta-halasztotta, rendeletként életbe léptette. Az új korlátozások következtében a választójogosultak aránya az összlakossághoz képest jelentős mértékben csökkent, 40%-ról 29%-ra esett vissza. A rendelet emellett csak Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban hagyta meg a titkos szavazást, vidéken – a szavazatelő gyakorlatához visszakanyarodva – ismét nyílttá tette. A társadalom alsóbb rétegeinek számottevő része így teljesen kikerült a politikai döntéshozatali folyamatokból, a vidéki agrárlakosság szavazati joggal rendelkező része pedig – a nyílt szavazás miatt – ki lett téve a közigazgatási szervek nyomásának. Következő állomásként május végén, június elején került sor az újabb nemzetgyűlési választásokra, melyeket a Kisgazdapárt úgy nyert meg, hogy a képviselőcsoporton belül Bethlen helyzete határozottan megerősödött. (A választójogi reformból 1925-ben törvény lett, és a harmincas évek végéig annak alapján tartottak választásokat.)

3. A választásokat követő négy év egyfajta stabilizációs időszaknak tekinthető, amely a formálódó bethleni hatalmi berendezkedés megszilárdításával, újabb intézményi reformokkal telt el.

A politikai viszonyok konszolidációja jegyében folytatódott a szélsőséges szervezetek megfékezése, a kivételes hatalom alapján addig érvényben maradt korlátozások¹¹ nagy része 1921 és 1924 decembere között, több lépésben megszűnt. 1924-ben – népszövetségi közreműködéssel – megkezdődött az államháztartás szanálása. A program végrehajtása hivatalosan két évvel később, 1926. június 30-án ért véget, méghozzá sikerrel. A szanálás részeként a kormány kibővített rendeletkiadási, diszkrécionális jogkörrel rendelkezett, amely annak lezárultával megszűnt, és az 1926/27-es költségvetési év volt az első, melyet sikerült időben, a hagyományos parlamenti eljárások betartásával letárgyaltatni és elfogadtatni. A gazdaságpolitikai erőfeszítésekkel párhuzamosan pártvonalon is tovább erősödött Bethlen helyzete. A szélsőjobboldali erők – Gömbös Gyula vezetésével – előbb kísérletet tettek a miniszterel-

nők megbuktatására, majd átmenetileg ellenzékbe vonultak, és 1924 őszén megalakították a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot. Nagyatádi Szabó Istvánnak, a neves parasztpolitikusnak 1924. november 1-jén bekövetkezett halála után az Egységes Párt kiszagda szárnya teljesen marginalizálódott. A KNEP még 1921–22 folyamán több kisebb csoportosulásra bomlott, melyek nagy része 1926. február 18-án új szervezetbe tömörült Keresztény Gazdasági és Szociális Párt néven, és egyértelműen kormánytámogató politikát folytatott.

Az intézményi reformok sorában Bethlen előbb – 1924 decemberében – a nemzetgyűlés házszabályainak az átalakítását vitte keresztül. A reformmal sikerült elérni az ellenzéki pártok mozgásterének szűkítését, a törvényalkotói munka valamelyes gyorsítását és azt, hogy a parlament tevékenységét a kormánypárti képviselőcsoport hatékonyabban tudja irányítani. Hosszas előkészületek után, 1926 végén a felsőházi törvény elfogadásával került sor a törvényhozás szerkezeti átforgalmazására. Bethlen számára a kétkamarás rendszerhez való ragaszkodás egyértelmű elhatárolódást jelentett a forradalmi időszaktól, és egyfajta kötődést fejezett ki a történelmi tradíciók iránt. A kormányzat olyan intézményt kívánt felállítani, amelynek munkáját alapos, de a pártpolitika felett álló szakmai tevékenység jellemzi majd, és tagsága – összetételénél fogva – egyfajta mérséklő erőt jelenthet a közhangulat változásainak jobban kitett képviselőház felé. Ennek megfelelően a felsőház összetétele alapvetően különbözött a másik testületétől. Amíg utóbbi lényegében pártpolitikai hovatartozás szerint tagolódott, addig a második kamara összetett felépítésű intézmény volt, melybe meghatározott hivatalok betöltése esetén, törvényhatóságok, érdekképviseleti szervezetek és az arisztokrácia választottjaként, valamint államfői kinevezés révén lehetett bejutni. A testület társadalmi összetétele világosan jelezte, hogy a miniszterelnök elsősorban a különböző elitcsoportokat kívánta politikai szerephez juttatni. Méghozzá azon elitcsoportok reprezentánsait, akik, bár nem voltak párttagok, de alapvetően kormánytámogató magatartást tanúsítottak. Bethlen tisztában volt vele, hogy a felsőház a képviselőházhoz képest csupán korlátozott legitimitációval bír, tekintve, hogy előbbinél az állampolgárok általi közvetlen választás lehetősége nem volt biztosított. Ezért a második kamara csupán korlátozott jogkörrel rendelkezett. A törvényjavaslatokat illetően csak kétszeri, halasztó erejű vétőjoga volt: a két Ház közötti kétszeri véleménykülönbség és az azt követő sikertelen egyeztetés után a második kamara nem akadályozhatta meg a képviselőházi többség akaratának érvényesülését. Ráadásul a költségvetési javaslatot mindig utóbbi testületnél kellett benyújtani, és annak tételein a felsőház nem módosíthatott.

A felsőházi reform parlamenti elfogadását követően a nemzetgyűlés befejezte működését. 1926 decemberében új választásokra került sor, melyeket az Egységes Párt – részben az adminisztratív eszközöknek, részben gazdaságpolitikája eredményeinek köszönhetően – fölényesen megnyert. 1927. január végén kezdte meg működését az új országgyűlés.

Az újabb választási sikerrel és a felsőház felállításával a bethleni állam- és kormányzati rendszer alapelemei kiépültek, ami persze nem jelenti azt, hogy ne került volna sor további, kisebb horderejű reformokra kormányfőségének utolsó, 1927 januárjától 1931 augusztusáig terjedő szakaszában. Nem véletlen, hogy a kormányzat egészen a húszas évek végéig – bizonyos technokrata jellegű változtatásoktól eltekintve – nem foglalkozott a vidéki önkormányzatok helyzetével. A kormányfő ugyanis politikája fontos bázisaként tekintett a vármegyei közeletet hagyományosan kezükben tartó elitcsoportokra és tisztviselőkre, azaz semmi nem indokolt gyors és erőteljes átalakítást. Az 1929: XXX tc. a törvényhatóságokban a közigazgatás hatékonyságának növelése érdekében igyekezett centralizáltabbá tenni a döntéshozatali eljárásokat és növelni a tisztviselői kar szakmai kvalifikációját. A vármegyék tör-

vényhatósági bizottságaiban a legtöbb adót fizetők és a választott tagok arányát a korábbi 50–50%-ról 40–40%-ra csökkentette, a fennmaradó 20%-ot pedig többségében különböző társadalmi szervezetek és intézmények képviselőinek biztosította. A budapesti önkormányzat esetében – mivel itt a kormánypárt eleve gyenge pozíciókkal rendelkezett – jóval látványosabban mutatkoztak meg a centralizációs és antidemokratikus törekvések. Az 1920. évi fővárosi törvény alapján még a bizottsági tagok 91%-át közvetlenül választották. Bethlen ezt két lépcsőben – 1924-ben és 1930-ban – módosította: megnövelte a főpolgármester hatáskörét, a választott tagok arányát 63%-ra csökkentette, a kinevezettekét és a hivatalból bekerültekét viszont 37%-ra növelte. A kormányzat még így is – rendhagyó módon – csak egy keresztény irányzatú párttal koalícióban tudta megszerezni a fővárosi önkormányzat vezetését, úgy, hogy közülük a Keresztény Községi Párt volt a meghatározó, irányító erő.

A bethleni politika a lassan formálódó rendszerbe sikerrel integrálta a kormányzó személyét is. Horthy kezdetben személyes kapcsolatai, magatartása és nézetei alapján a jobboldali radikálisok táborához állt a legközelebb. Kész volt felkarolni a különböző, gyakran erősen kalandor színezetű irredenta terveket, tagadta a fehérterror létét, zsidóellenes kijelentéseket tett.¹² Nagyjából 1920 nyarától azonban fokozatosan eltávolodott tőlük, és bár érzelmileg számos elemet megőrzött korábbi felfogásából – a parlamentáris politizálással vagy éppen a zsidósággal szembeni előítéleteit –, de mind jobban a konzervatívok felé közeledett. Hajdani embereivel kapcsolatban – amennyiben azok késznek mutatkoztak rá – már csak arra törekedett, hogy megfelelő pozícióhoz juttassa őket. Bethlennel való egyre szorosabb kapcsolatával párhuzamosan az aktív politizálást egyre inkább kormányfőjének engedte át. Bár a vonatkozó törvények alapján számos hatalmi jogosítvánnyal rendelkezett, ő csak igen visszafogottan élt velük. 1931-ig – Bethlen lemondásáig – csupán kétszer fordult elő, hogy a parlament üléseit elnapolta, törvényjavaslatot pedig három ízben küldött vissza megfontolásra, de egyik esetnek sem volt politikai súlya. Tevékenysége így egyre inkább a reprezentatív államfői feladatok ellátásában merült ki. Fogadta a Budapestre akkreditált diplomátákat, kitüntetések adományozott, estélyek és egyéb rendezvények, valamint számtalan egyesület díszelnökségét vállalta el, továbbá különböző létesítmények avatásán vett részt. Régi hívei nagy megdöbbenésére passzívabbá vált, s a hadseregen kívül két terület volt, ahol igyekezett őrizni politikai szerepét. Bár lényegében véve szabad kezet adott a kormányfőnek, azt mindig elvárta, hogy a miniszterek több-kevesebb rendszerességgel, de beszámoljanak neki, tájékoztassák őt reformterveikről. Kormányváltás esetén pedig a miniszterelnök személye kapcsán rendszerint érvényesíteni próbálta saját elképzeléseit is.

Ugyanakkor volt egy terület, ahol az államfő hatalma számottevően túlmutatott törvényi jogosítványain. A mindenkori kormányfő pozíciója ugyanis csak akkor lehetett szilárd, ha bírta Horthy támogatását. Erről az oldalról nézve tehát a kormányzó aktivitásán vagy annak hiányán túl az is számított, hogy a kormányzó milyen mértékben kész a kormánypolitika támogatására. Bethlen miniszterelnöksége alatt kifejezetten visszafogott volt, amit számos kortárs szavá is tett, állásfoglalása, támogató magatartása azonban számos esetben nélkülözhetetlennek bizonyult a kormányfő számára. 1922-ben Bethlen István csak Horthy előzetes beleegyezése birtokában merete választójogi reformját rendeletként bevezetni. 1926-ban pedig a frankhamisítási ügy túléléséhez nagy segítséget jelentett a számára, hogy maga mögött tudhatta az államfő támogatását. Miután személye egyre inkább kikerült a napi politikai küzdelmekből, az államfő népszerűsége és társadalmi elfogadottsága is megnőtt. Ezt a kormányzat is igyekezett erősíteni: részben azzal, hogy a sajtóban és a parlamentben egyaránt szankció fenyegette a kormányzót érintő bírálatokat, részben pedig egy államilag támogatott és mind nagyobb méreteket öltő Horthy-kultusz révén.¹³

A kultusz azonban erősen megtévesztő volt, miután Horthy személyéhez olyan kválitásokat és teljesítményeket, olyan mértékű társadalmi támogatottságot társított, amivel a kormányzó nem rendelkezett.

Miután a Bethlen kormányfősége alatt kialakult politikai berendezkedés számos alapkérdésre próbált egyfajta választ kínálni, és kialakulását többféle érdek és tényező befolyásolta, nem könnyű feladat annak alapjellegzetességeit meghatározni. A rendszer jelentős részben dualizmus kori alapokra épült, ami bizonyos fokú alkotmányosság érvényesülését hozta magával. A politikai intézmények működését, egymáshoz való viszonyát törvények szabályozták, részben érvényesítve a hatalommegosztás elvét, ez azonban önmagában nem ad választ arra, hogy parlamentáris demokráciáról van-e szó. Ennek megítéléséhez elsődlegesen a participáció kereteit érdemes megvizsgálni, azt, hogy az állampolgárok számára milyen mértékben nyílt lehetőség politikai állásfoglalásuk kifejtésére, a közösségi politizálás különböző területeibe való bekapcsolódásra.

Az 1922-ben érvénybe léptetett parlamenti választójog egyértelműen antidemokratikus volt: az európai gyakorlathoz képest relatíve szűken szabta meg a szavazóknak az összlakossághoz viszonyított arányát, és a mandátumoknak csak mintegy 20%-ánál biztosította a szavazás titkosságát. A pártok szempontunkból abban a tekintetben bírnak jelentőséggel, hogy a társadalom számára a politikai érdekartikulációnak és mobilizációnak elsődleges színtereit jelentik. A pártalapítás terén meglehetősen széles mozgástér érvényesült, és nemcsak a kezdeti időszakban. Számos párt, illetve hasonló funkciójú szervezet jött létre, egymástól gyakran teljesen különböző ideológiai,¹⁴ illetve kulturális háttérrel, és programjaik, valamint szervezeti életük kialakítása terén önállóságot élveztek. Igaz, a szabadság nem volt korlátlan, ami különösen azokat a pártokat és mozgalmakat érintette, melyek a rendszer alapintézményeinek a létét kérdőjelezték meg. A szociáldemokrata párt vagy éppen a legitimitásként tevékenységét az állami szervek rendszeresen akadályozták, így azok nehezen tudtak új alapszervezetek létrehozásával terjeszkedni, gyűléseiket sokszor nem engedélyezték, a fennálló rend megsértése címén eljárást indítottak lapjaik és politikusaik ellen. Betiltás a programjukban és eszközeikben legszélsőségesebb pártokat sújtotta, ami az 1920-as években lényegében a kommunista pártot érintette. Ennél jelentősebb korlátozás érvényesült a választási verseny és a politikai esélyegyenlőség terén. A kormányzat a nyílt választójogra és a helyi közigazgatási apparátusra támaszkodva mindig meg tudta akadályozni azt, hogy az ellenzéki erők választás útján hatalomra kerüljenek, és leváltsák a kormányt. Jóllehet a mechanizmus – dualizmus kori alapok felhasználásával – lényegében véve a Bethlen-kormányzat alatt alakult ki, utóbb függetlenedett személyétől, és az őt követő miniszterelnökök is előszeretettel s persze sikerrel alkalmazták.

A kormányfők kezében ugyanakkor több eszköz volt annak megakadályozására, hogy ne váljanak pártjuk, illetve az ott helyet foglaló érdekcsoportok kiszolgáltatottjává, de közülük a döntő tényezőt a választások jelentették. Ilyenkor meg lehetett szabadulni a nemkívánatos vagy renitens képviselőktől, ha pedig utóbb a frakció nem bizonyult eléggé kezelhetőnek a parlament idő előtti feloszlata révén – a kormányzó segítségével – lehetett megfelelő tiszogatást végrehajtani. Azzal, hogy sikerült kizárni a váltógazdaságot és a kormánypártot is ellenőrzés alatt tartani, a parlament funkciói egyértelműen sérültek. A törvényhozás legitimációs, érdekképviseleti és ellenőrző szerepe így csak erősen korlátozott módon érvényesülhetett a végrehajtó hatalom felé, amit csak erősített, hogy a kormányzat – a modernitás egyfajta velejárójaként – egyébként is bizonyos bürokratikus túlsúlyra tett szert.

Bethlen félelme a tömegdemokráciáktól oda vezetett, hogy a lehetőségekhez képest igyekezett az alsóbb társadalmi rétegeket demobilizálni, távol tartani az aktív

politizálástól. Ennek megfelelően a nemzetgyűlés, majd a képviselőház társadalmi összetétele ismét zártabbá vált, a képviselők többsége földbirtokosokból és tisztviselőkből került ki, s így mind jobban hasonlított a századelő törvényhozásának összetételéhez.¹⁵ A tömegpártok kialakulásának folyamata leállt, az Egységes Párt tevékenysége teljesen a képviselőcsoportra koncentrált, s helyi-regionális téren csak bizonyos önkormányzati pozíciók megszerzésére való törekvésben merült ki.

Sajátos helyet foglalt el a fenti jelenségben a felsőház. A második kamarától nem feltétlenül elvárt követelmény, hogy a képviselőházakhoz hasonló módon szerveződjenek, az viszont igen, hogy a képviselőket elvét valamilyen módon érvényesítsék. Ebből a szempontból a hivatal alapján, valamint a kormányzói kinevezések révén bejutók, illetve az arisztokrata küldöttek csoportja – a felsoroltakból került ki a tagságnak mintegy fele – nem felelt meg a demokratikus elvárásoknak.

A parlamenthez és az ahhoz kapcsolódó választásokhoz hasonló mértékben fontos az önkormányzatok helyzete és felépítése. A bethleni politika itt végképp a minimális változtatás, a dualizmus kori helyzet megőrzése mellett kötelezte el magát. A községek esetében még csak átalakításra sem vállalkozott, a vármegyei és városi törvényhatóságokról szóló reform pedig bevallottan csak részleges volt, és sem az autonómia mértékének, sem a választott bizottsági tagok arányának a növelését nem vállalta fel. Mindez többek között a 20. századra már anakronisztikussá vált virilizmusnak – a legtöbb adót fizetők politikai előjogokkal történő felruházásának – a fennmaradását jelentette, és persze azt is magába foglalta, hogy a kormányzat nem kívánja a tradicionális helyi erőviszonyok megbolygatását.

A társadalom ún. kisközösségi tevékenységére persze nemcsak a területi önkormányzatok, hanem a különböző társadalmi szervezetek is széles lehetőséget kínáltak. Már 1918 őszétől, a forradalom győzelmét követően az egyesületi élet kiszélesedését lehetett megfigyelni, amely – irányjaiban bizonyos hangsúlyeltolódásokkal – 1919–20 folyamán is folytatódott. A Bethlen-kormány egyrészt igyekezett fékezni a fenti tendenciát, és különösen arra törekedett, hogy ez a típusú mobilizáció lehetőleg a felsőbb rétegekre korlátozódjon, illetve a meglévő szervezetekben a társadalom képzetesebb, vagyonosabb és persze politikailag megbízhatóbb elemei jussanak vezető szerephez. Főleg a különböző foglalkozási-érdekképviselői intézmények viszont joggal számíthattak arra, hogy – egyes kérdésekben – a kormányzat tárgyalópartneri lesznek, sőt a felsőházban és a törvényhatóságokban formálisan is pozícióhoz jutnak. Ennek a jelenségnek szép példáját mutatta az Országos Mezőgazdasági Kamara. A testület agrárkérdésekben rendszeresen egyeztetett a kormányzati szervekkel, és politikai súlyának elismeréseként hat helyet kapott a felsőházban. Bár elvileg az agrártársadalom minden rétegét magába tömörítette, de egyértelműen a közép- és nagybirtokosok irányítása alatt állt.

A politikai élet különböző területein érvényesülő participációs, illetve mobilizációs korlátok miatt tehát a bethleni politikai berendezkedés nem volt parlamentáris demokrácia, de ugyanez érvényes az ellenkező végre is. A kormányzó hatalma és politikai szerepe nem volt olyan mértékű, hogy személyi vagy általa irányított katonai diktatúráról lehessen beszélni. Az Egységes Pártnak a miniszterelnök felé érvényesülő alárendeltsége miatt pártidiktatúra sem alakulhatott ki. A mondottak alapján egy miniszterelnök által vezetett valamiféle bürokratikus diktatúra léte tűnhet a legvalószínűbbnek, egy ilyen rendszer kialakulását azonban számos tényező gátolta. Mindenekelőtt a kormányfő hatalma sem volt parttalan. Ahhoz, hogy megmaradhason pozíciójában, bírnia kellett az államfő támogatását, továbbá állandó egyeztetésekre kényszerült annak érdekében, hogy elsősorban saját pártja, továbbá a felsőházi honatyák, valamint a különböző érdekképviselői szervezetek támogatását biztosítsa a maga számára. Sőt ahhoz, hogy pártja biztosan megnyerje az esedékes parla-

menti választásokat, az adminisztratív-hatalmi technikák mellett egyéb eszközökre – például szociálpolitikai reformokra – is szükség volt.¹⁶ Bethlen tagadhatatlanul mestere volt az ilyen politizálásnak, ami részben azt is megmagyarázza, miért tudta olyan sokáig megőrizni miniszterelnöki posztját.

Bár a kormányfő nem előre kigondolt koncepció mentén folytatta rendszerépítő tevékenységét, politikájának mégis voltak elvi alapjai, melyek elsősorban a konzervativizmus, elitizmus, tekintélyelvűség, etatizmus és rendpártiság fogalmaival jellemezhetőek.¹⁷

Úgy tűnik, Linz spanyol politológus elemzési módszerei választ kínálnak arra a kérdésre, hogy a konszolidáció során kialakult rendszer elhelyezhető-e valamiféle általánosabb – nemzetközi szinten is értelmezhető – elméleti struktúrába. Egyes kutatók szerint Linz kritériumai – korlátozott pluralizmus, uralkodó ideológia hiánya, politikai mobilizációtól való tartózkodás, a hatalomgyakorlás módja – alapján a bethleni berendezkedés lényegében véve az autoriter rendszerekhez sorolható. A fogalmat teljesen tágan értelmezve – az autoriter rezsimek valahol a demokratikus és totalitárius rendszerek között helyezkednek el – a meghatározás valóban helytálló lehet.¹⁸ Ennek a megközelítésnek azonban vannak gyenge pontjai. Mindenekelőtt nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a diktatúrák külön kategóriát jelentenek-e, továbbá kevés lehetőséget nyújt a rendszeren belüli változások érzékeltetésére.¹⁹ Az autoriter rezsimek kifejezést inkább módszertani alapként használva, úgy vélem, a magyarországi berendezkedést egy autoriter elemeket tartalmazó parlamentáris rendszerként lehet jellemezni.²⁰ A meghatározás így két jelenségre is utal. Egyrészt arra, hogy a parlament és az ott helyet foglaló pártok távolról sem csupán valamiféle látszatintézményt jelentettek: szerepük, súlyuk több volt annál, mint amit Linz értelmezése megenged. Másrészt jelezheti, hogy a bethleni rendszerhez képest a későbbiekben határozott elmozdulás következett be.²¹

A miniszterelnök utóbb elégedetten tekintett önmagára mint rendszerépítő politikusra, s nem alaptalanul. A politikai berendezkedés többarcúsága kormányfősége alatt megszűnt, és – bizonyos határok között – stabil rendszert hozott létre, olyat, melynek számos eleme egészen 1944 elejéig megmaradt. Mindez persze nem jelentett változtatlanúságot, sőt a korszak második felében számottevő módosulások következtek be.

Az átalakulás, bár bizonyos pontokon már Bethlen kormányzása végén kimutatható, érdemben 1932 végétől, azaz az Egységes Pártba 1928-ban visszakerülő Gömbös Gyula kormányra kerülésétől számítható.²² Bethlen 1931. augusztusi lemondása után Károlyi Gyula került a miniszterelnöki bársonyszékbe, de rövid, egyéves kormányzása nem hozott semmilyen hosszabb távú, strukturális változást.

1932 azért is tekinthető egyfajta belső korszakhatárnak, mert az 1930-as években a bethleni rendszernek egyre több feszültséggel, kihívással kellett szembenéznie. A világgazdasági válság a maga súlyos szociális konfliktusaival Európa-szerte állam és társadalom viszonyának újrafogalmazását igényelte. A politikai közgondolkodás átalakulásával Magyarországon is mind szélesebb körben váltak elfogadottá azok a nézetek, melyek a központi irányítás és ellenőrzés előtérbe helyezésével, a kormányzat hatalmának növelésével kívánták a társadalmi problémákat megoldani. Szintén jelentős hatást gyakoroltak a közéletre a nemzetközi események, elsősorban az a tény, hogy az I. világháború után kialakult parlamentáris politikai berendezkedést a legtöbb kelet-közép-európai államban diktatúrák, illetve autoriter rezsimek váltották fel.

A nemzetközi változásokkal párhuzamosan a magyarországi pártszerkezetben is számottevő átrendeződés indult el. Új pártok, szervezetek jelentek meg a politikai életben, s kormánypárti, de főleg ellenzéki oldalról olyan törekvések voltak érzékelhetőek, melyek a tömegek fokozottabb politikai részvételére, mobilizálására építettek. A harmincas évek második felére már kezdett láthatóvá válni, hogy az átrendeződés a szélsőjobboldal időnként kifejezetten látványos megerősödését hozza magával. Azét

a szélsőjobboldalét, amely a fennálló társadalmi-politikai viszonyok gyökeres átalakítását tűzte ki célul.²³ Utóbbi, változó hangsúlyokkal ugyan, de magában foglalta a szabadságjogok erőteljes szűkítését, a többpártrendszer felszámolását, a parlament szerepének teljes formalizálását, illetve államkorporativista irányú átalakítását.

1932 őszén Gömbös Gyula kormányfőségével sajátos helyzet állt elő. Egyrészt tartósan megbomlott az addigi hatalmi helyzet azzal, hogy a miniszterelnök nem kapta meg a párt irányítását, amely továbbra is Bethlen kezében összpontosult. Másrészt Gömbös a kormányra kerülésért cserébe ugyan számos kompromisszumba belement, de nem adta fel régi fajvédő nézeteit, és távlati céljai között kiemelt helyen állt az immár Nemzeti Egység Pártjára átkeresztelt kormánypárt centralizált tömegszervezetté való átformálása, valamint egyéb radikális reformtervek, köztük a társadalomnak gazdasági tevékenységek szerinti, olasz mintájú korporatív szervezetekbe tömörítése.²⁴ Törekvései végül felemás eredményre vezettek. Hosszak küzdelem után, 1935-ben – a parlament feloszlásával és idő előtti választások megtartásával – sikerült elérnie a hatalmi dualizmus felszámolását: a NEP irányítása alá került, ráadásul politikai összetételében is átalakult, melynek részeként Bethlen távozott a pártból, hívei a továbbiakban a frakció erősen korlátozott részét alkották, míg a szélsőjobboldali szárny erőteljesen megerősödött.²⁵

A konzervatív tábornak választ kellett találnia a sokféle kihívásra, melyek közül a szélsőjobb – kormánypárti oldalon a fajvédők, ellenzéki oldalon a nemzetiszocialisták – megerősödés jelentette a legnagyobb kihívást. A belpolitikai erőviszonyok átalakulása következtében a harmincas évek második felében már nem a demokratizálás, hanem egy diktatórikus fordulat megakadályozása vált központi kérdéssé. A konzervatívok a jobboldali radikális reformelképzelésekkel az alkotmányvédelem jelszavát állították szembe, és küzdelmükben – a változó helyzet jeleként – részben számíthattak a baloldali irányzatok támogatására is. Ennek a politikának a gyakorlati megvalósulását jelentette az 1937–38 folyamán keresztülvitt úgynevezett alkotmányjogi reformcsomag. Az látható volt, hogy a választójog teljesen titkossá tételét nem lehet tovább halogatni, de a várható következményeket a politikai rendszer más elemeinek a megerősítésével kívánták ellensúlyozni. Először a kormányzói jogkör kibővítésére került sor, melynek részeként kiterjesztették a kormányzó halasztó erejű vétőjogát: a továbbiakban két alkalommal is visszaküldhette a törvényjavaslatokat, mindegyik esetben 6 havi gondolkodási idő mellett, és megszűnt annak a lehetősége, hogy jogsértés esetén az országgyűlés felelősségre vonhassa. A felsőházi reform eredménye jogkörbővítés lett, oly módon, hogy ha a jövőben a kétszeri halasztó vétő utáni egyeztetés sikertelennek bizonyul, akkor az adott kérdéstről a két Háznak együttes ülésen, titkos szavazással kell döntenie. A sort a választójogi törvény zárta, amely egyik oldalról minden szavazó számára biztosította a titkosságot, de szűkítette a választójogosultak körét, és még aránytalanabbá tette a mandátumok elosztását.

A konzervatív tábor eredeti elképzelése csak részben vált valóra. Igaz, Horthy már a harmincas évek eleje óta késznek mutatkozott arra, hogy az addigiaknál valamelyest nagyobb szerepet töltsön be a politikai életben, és 1936-ra az is láthatóvá vált, hogy inkább konzervatív tanácsadóira – Bethlen István, Esterházy Móric, Károlyi Gyula – hallgat. Aktivitása azonban inkább külpolitikai vonalon volt érzékelhető, belpolitikai téren továbbra is visszafogottság jellemezte. A korszak második felében összesen öt törvényjavaslatot küldött vissza megfontolásra, de soha nem fordult elő, hogy vétőjogával valóban nagy horderejű, a politikai erőket megosztó kérdésben élt volna. Politikai súlya – a jogkörtől függetlenül – mégis felértékelődött. A korszak miniszterelnökei ugyanis 1936 októberéig, azaz Gömbös halála után tudták hosszabb távon, stabilan kezükben tartani a kormánypárt irányítását, amit az államfő támogatása kellően ellensúlyozott. Bizonyos értelemben hasonló jelenség érvényesült a felső-

ház esetében is. A testület a második világháború végéig a konzervatív politika szilárd támaszának számított, de – megnövelt jogköre ellenére – óvakodott attól, hogy éles konfliktusba keveredjen a képviselőházi többséggel, s ha ilyenre időnként mégis sor került, akkor előbbi részéről gyorsan visszavonulásra került sor.

A politikai erőviszonyokban bekövetkező átrendeződés az 1939. májusi választások során érte el a csúcspontját azzal, hogy a nemzetiszocialista pártok alkották az ellenzék gerincét, az év elején ismét megváltozott nevű kormánypártból pedig (Magyar Élet Pártja) a bethlenisták, sőt Gömbös híveinek egy része is kiszorult, és a szélsőjobb különböző csoportjai kerültek domináns helyzetbe.

A jelzett folyamatokkal összefüggésben a harmincas évek végén számottevő szerkezeti-intézményi változások következtek be a bethleni rendszerben.

1. Már szó volt róla, hogy a korszak folyamán a mindenkori miniszterelnököknek a hatalmon maradáshoz egyszerre kellett bírnia a parlamenti többség és az államfő támogatását. A két tényező közül azonban Horthy került túlsúlyba, melynek első látványos megnyilvánulására 1938 novemberében került sor. Ekkor a kormánypárt egy része, valamint az ellenzéki erők egymással összefogva leszavazták a parlamentben az egyre inkább szélsőséges irányba csúszó Imrédy Béla miniszterelnököt. Bár Imrédy benyújtotta lemondását, Horthy döntésének köszönhetően ismét ő alakíthatott kormányt. A továbbiakban az, hogy ki milyen hosszú ideig maradhat a kormány vezetője, döntően a kormányzó akaratán múlt.

2. Tovább korlátozták az országgyűlés döntési-törvényhozói hatalmát azok a lépések, melyek a kormány rendeletkiadási jogkörét szélesítették ki. A folyamat első lépcsőjeként 1931-től ez a diszkrécionális hatalom gazdasági-pénzügyi területre terjedt ki, majd 1939-től tovább bővült. A honvédelmi törvény ugyanis – 1939: II tc. – háború vagy háborús veszély esetén többek között rendeletkiadási jogot biztosított a kormánynak a honvédelemmel összefüggő minden kérdésben. A minisztertanács 1939. szeptember 1-jei döntésével valóban sor került a kivételes hatalom életbe léptetésére, és megkezdődhetett az említett hatalmi jogosítvány gyakorlati alkalmazása.

3. A Teleki-kormány 1939 augusztusában új házszabályokat léptetett életbe, melyek – bizonyos modernizáló törekvéseken túl – számottevő mértékben leszűkítették a vita és a véleménynyilvánítás lehetőségét, sőt biztosították a kormány számára, hogy bizonyos esetekben a törvényjavaslatok tárgyalását sürgősséggel, lényegében két nap alatt lebonyolítsák.

4. A revíziós sikerek után a visszacsatolt országrészekben nem tartottak képviselőházi választásokat, ehelyett minden alkalommal kormányjavaslatra, behívás útján biztosították az adott országész törvényhozási jelenlétét. 1938 és 1942 között négy alkalommal került sor ilyen aktusra, melynek során összesen 106 helyet töltöttek be behívás útján. Mindez azt jelentette, hogy a képviselőház tagságának 29%-a nem választás útján nyerte el posztját, s miután a behívottak lényegében a kormányt erősítették, a pluralitás elve is erősen sérült.

5. A harmincas évek végén több olyan intézkedésre is sor került, amely valamilyen módon a szabadságjogok szűkítését eredményezte, de közülük egyértelműen kiemelkednek az antiszemita törvények. Bár a zsidóellenes diszkriminációs intézkedéseknek 1920-ig visszanyúló előzményei voltak, igazi lendületet a II. világháború előestéjén, illetve a háború alatt kaptak. A számos törvény és rendelet közül az országgyűlés által 1939 tavaszán elfogadott második zsidótörvény emelhető ki, amely a zsidósághoz való tartozás kritériumainak szigorításával, életterük drasztikus szűkítésével, de a közéletre gyakorolt hatásával is a legjelentősebbnek tekinthető.

Természetesen nem minden reformjavaslat valósult meg, így nem került sor – Teleki 1940. évi tervezeete alapján – a magyar törvényhozás korporatív alapú átszervezésére, mint ahogy nem történt meg a háború alatt a szociáldemokrata pártnak a

szélsőjobb által követelt betiltása sem. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy egyes lépések éppen a szélsőséges erők visszaszorítását célozták, vagy az, hogy bizonyos korlátozásokat Európa számos országában, köztük demokratikus államokban is bevezettek. Mégis a felsorolt reformok összességében – egymást erősítve – határozott irányt mutattak: szorosan véve a törvényhozás hatalmának, tevékenységének a teljes leszűküléséhez vezettek, tágabb értelemben antiparlamentáris tartalommal bírtak. Erősítették a fennálló politikai berendezkedés diktatórikus vonásait, ezért – véleményem szerint – a korszak utolsó, 1939–44 közötti szakaszára az autoriter jelleg megszorítások nélkül alkalmazható. Témánk szempontjából a korszakhatárt 1944 tavasza jelenti. 1944-ben ugyanis olyan nagyszágrendű politikai változások következtek be Magyarországon – a német megszállás márciusban, valamint a nyilasok hatalomátvétele októberben –, melyek következtében megindult az addigi rendszer fel számolódása, anélkül azonban, hogy új struktúra lépett volna a helyébe.

■ JEGYZETEK

1. Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. I. Napvilág Kiadó, Bp., 2001. 19–20.
2. *Magyar Törvénytár*. 1920. évi törvénycikkek. Bp., 1920. 6.
3. Olasz Lajos: *A kormányzói jogkör*. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Bp., 2009. 103–106; Vargyai Gyula: *Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör 1919–1921*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1971.
4. Rudai Dezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás, életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében, 1861–1935*. Bp., 1936; Romsics Ignác: *Múlttól a manáig*. Osiris Kiadó, Bp., 2004. 226–227.
5. Ignác Károly: *Budapest önkormányzatának alakulása a Horthy-korszakban*. In: *Autonómiák Magyarországon*. Főszerk.: Gergely Jenő. ELTE BTK, Bp., 2004. 73–74.
6. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991. 202–203.
7. Romsics Ignác: *Bethlen István*. 120–207.
8. *Nemzetgyűlési napló, 1920–1922*. XV. 302.
9. Szabó István: *Az 1921. évi trónfosztás közjogi jellegzetességei*. In: *Jogtörténeti tanulmányok*. VIII. Szerk. Béli Gábor – Kajtár István – Szekeres Róbert. Pécsi Tudományegyetem ÁJK, Pécs, 2005. 519–529.
10. Romsics Ignác: *Bethlen István*. 141–142.
11. Az 1920: VI tc. szerint a rendkívüli hatalom hatálya a békeszerződés megerősítésétől számított egy évig tarthat. Ennek dátuma 1922. augusztus 26-át jelentette, de a törvény 3. §-a a kormányra bízta pontos időpont kijelölését.
12. Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Bp., 2011. 79–80. és 94.
13. Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz*. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. 138–166.
14. Létezett egyfajta ideológiai pluralizmus. Ormos Mária: *Politikai ideológia a két világháború között*. In: *Társadalom és kultúra a 19–20. században*. Szerk. Vonyó József. Pannónia Könyvek – Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2003. 75–86.
15. A kérdésre vonatkozóan részletesen Ilonszki Gabriella: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és a 20. században*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2009.
16. Romsics Ignác: *Bethlen István konzervatívizmusa*. Móra Ferenc Múzeum évkönyve. I. 1988. Szeged, 1989. 325–326.
17. Püski Levente: *Demokrácia és diktatúra között*. In: *Mitoszok, legendák, tévhitek a XX. századi magyar történelemtől*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 225–228; Turbucz Dávid: *A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében*. Múltunk 2007. 4. sz. 238–243.
18. Az autoriter fogalom értelmezéséhez Boros Zsuzsanna: *Parlamentí viták a Horthy-korban*. I. Rejtjel Kiadó, Bp., 2006. 101–122.
19. Történészek és politológusok politikai rendszerek sokaságát próbálják a fogalom alapján értelmezni, s ilyenkor a klasszikus probléma kerül elő: minél jobban próbálkoznak az elméleti alapok kidolgozásával, az annál kevésbé lesz alkalmazható az egymástól sokszor alapvetően különböző konkrét viszonyokra.
20. A némileg eltérő megfogalmazás ellenére hasonló szemlélet jellemzi Turbucz Dávid: *A politikai rendszer jellege...* 249.
21. Bár napjainkban a magyarországi szakemberek eltérő módon fogalmazzák meg álláspontjukat a bethleni politikai berendezkedésről, tartalmi tekintetben nincsenek látványos különbségek.
22. Alapvetően hasonló tagolás jellemzi. Vö. Sipos Balázs: *A Horthy-korszak politikai rendszere (1919–1944)*. In: *Magyarországi pártok politikai lexikona (1846–2010)*. I. Főszerk. Vida István. Gondolat Kiadó – MTA – ELTE, Bp., 2011. 147.
23. Paksa Rudolf: *Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években*. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948* 289–303.
24. Vonyó József: *Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa*. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948* 243–274.
25. Sipos Péter: *Órszégválasztás szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamentí választások Magyarországon 1920–1998*. Szerk. Hubai László – Földes György. Napvilág Kiadó, Bp., 1999. 154–175.

ZEIDLER MIKLÓS

MAGYAR REVÍZIÓS KÜLPOLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

[Apponyi] helytelenítette, hogy éppen „Magyarországot sújtják a legszigorúbb és már a létét is veszélyeztető feltételekkel”, amelynek a háború előidézésében igen csekély szerepe volt, hiszen „abban a pillanatban, amidőn a háború kitört, nem bírt teljes függetlenséggel...

■ Az első világháborúban részt vevő felek mindegyike területi gyarapodást vagy legalábbis hatalmi befolyásának növekedését várta a remélt győzelemtől. Ez alól az Osztrák–Magyar Monarchia sem volt kivétel.

A Monarchia hadicéljai elsősorban a Balkán-félsziget feletti politikai fennhatóság megszerzésére terjedtek ki, de olyan tervek is születtek, amelyek bizonyos délszláv és lengyel területek bekebelezésével számoltak.¹ (Mindebből csak annyi valósult meg, hogy a megszállt szerb, román és lengyel területek egy részén átmenetileg osztrák–magyar közigazgatás működött, a bukaresti békében pedig a Monarchia birtokba vette a Kárpátok keleti lejtőit, hogy e csekély határmódosítással katonailag biztosítsa a hágók megfelelő védelmét.)

A háború előrehaladtával azonban mindinkább kiütközött a Monarchia viszonylagos katonai gyengesége, s ez a területgyarapítási tervek realitását is megkérdőjelezte. A Monarchia vezetése már 1916 őszen a béke lehetőségét kereste, a területi integritásáról azonban nem mondott le, csupán az általa megszállt területek kiürítését helyezte kilátásba. A hol inkább, hol kevésbé titkos tapogatózások és tárgyalások kisebb-nagyobb megszakításokkal 1918 tavaszáig folytak,² s eközben a központi hatalmak győzelmi reményei lassan füstbe mentek.

A világháború végjátékában a katonai kimerüléstől és a belső nemzetiségi ellentétektől egyaránt sújtott Monarchia diplomáciájának már csak a várható károk enyhítése lehetett a célja. Burián István gróf külügyminiszter ezért szeptember 14-én a sajtóban is közzétett jegyzékben javasolta, hogy a hadban álló nagyhatalmak képviselői vala-

mely semleges országban kezdjenek előzetes tárgyalásokat a békefeltételekről. A felhívás mindenütt nagyon rossz visszhangot keltett. A szövetséges Németország felháborodással fogadta, Georges Clemenceau francia kormányfő éles parlamenti felszólalásban utasította vissza, Lord Balfour brit külügyminiszter pedig megtevesztési kísérletnek tekintette Burián javaslatát. Washington ugyanakkor – bár a tárgyalási ajánlatot szintén elhárította – közölte, hogy továbbra is a már nyilvánosságra hozott békefeltételeit tekinti érvényesnek.³

A Monarchia számára ez jelentette az utolsó szalmaszálat, ugyanis Woodrow Wilson amerikai elnök 1918 januárjában közzétett 14 pontja s a később ehhez fűzött kiegészítések kimondottan előnyös tárgyalási alapnak tűntek a Monarchia számára a heves brit és francia reakciókkal szemben. London és Párizs ugyanis már korábban állást foglalt a Monarchia felbomlasztása és az új, nemzeti államok megalakulása mellett, míg Wilson beszédei a nemzetek önrendelkezésének elvét, a „pártatlan igazságosságot”, a minden fél érdekeit egyformán tekintetbe vevő, méltányos békerendezést hirdették.⁴

Burián tehát – a wilsoni pontokra hivatkozva – október 4-én az Egyesült Államokhoz fordult fegyverszüneti ajánlattal. Az amerikai külügyminiszter október 19-i válaszjegyzéke azonban lehűtötte az osztrák–magyar reményeket. Robert Lansing ugyanis közölte, hogy a háború fejleményei túlhaladottá tették Wilson egykori kijelentéseit, s az elnök „nincs már abban a helyzetben, hogy e népek pusztá »autonómiáját« ismerje el a béke alapjának, s ragaszkodnia kell ahhoz, hogy helyette ők maguk döntsék el, hogy az osztrák–magyar kormány milyen lépései egyeztetettek össze törekvéseikkel, valamint a nemzetek nagy családjának tagjaiként a saját jogaikról és jövőjükéről alkotott felfogásukkal”.⁵

Az új közös külügyminiszter, Andrássy Gyula gróf október 27-én elfogadta az amerikai álláspontot, remélve, hogy az immár nagyhatalmi támogatást élvező nemzetiségek törekvései nem tesznek túl nagy kárt a Monarchia és a történelmi Magyarország területi integritásában, s talán lehetséges lesz azokat valamiféle konföderációs megoldással kielégíteni.⁶

Eközben a wilsoni pontokra – lényegét tekintve tehát a méltányos, megegyezésez békére és a nemzeti önrendelkezés elvének alkalmazására – való hivatkozás a magyar politikai közbeszédnek is integráns részévé vált. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy az összeomlás időszakában a wilsoni eszmék érvényesítésétől remélte a történelmi Magyarország integritásának megőrzését a magyar belpolitika akkori két „legerősebb embere”, Tisza István gróf és Károlyi Mihály gróf is.

Tisza október 17-én így reagált a képviselőházban Károlyi előző napi beszédére: „Én elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály t. képviselő úr tegnap mondott, hogy ezt a háborút elvesztettük. [...] Ennek folytán csak helyeselhetem azt, hogy német szövetségesünkkel együtt a Wilson-féle 14 pont és az azokhoz függesztett ismert pontok alapján ajánlottuk fel a békét ellenségeinknek. [...] És, t. Ház, magával ezzel a ténnyel, ti. azzal, hogy a Wilson-féle 14 pont alapjára helyezkedtünk, adva van egész külpolitikai orientációnknak az a módosulása, amelyet gróf Károlyi Mihály képviselőtársam tegnapi beszédében kifejezésre juttatott. [...] Ismétlem, t. Ház, a feladat, amely pártkülönbség nélkül mindnyájunkra vár, az, hogy azt a békét, amelyet a Wilson-féle 14 pont alapján meg akarunk kötni, lehetőleg előnyössé alakítsuk a magyar nemzetre nézve.”⁷

Károlyi pedig november 12-én – immár a külügyekért is felelős miniszterelnökként – szintén a wilsoni pontokra hivatkozott Lansing amerikai külügyminiszterhez intézett táviratában: „A civilizált világ előtt kinyilatkoztatjuk és határozottan állítjuk, hogy igazságtalan lenne ezt az ősi, ezeréves Magyarországot darabokra szagatni. Az erre irányuló szándék csak félreértésből, a tények nem ismeretéből fakad-

hat. [...] föltehetőleg arról sem tájékoztatták, hogy e területen [Erdélyben – Z. M.] másfél millió magyar él, akiket megfosztának önrendelkezési joguktól, [amennyiben] Wilson elnök nemes elveit semmibe véve, erőszakkal és akaratuk ellenére Romániához csatolnák őket. Minden biznnyal arról a tényről sem értesült, hogy a románok és szlovének [helyesen: szlovákok – Z. M.] nagy többsége, akik hosszú évszázadokon át békés, testvéri egyetértésben éltek együtt a magyar lakossággal a magyar földön, és minden akadály nélkül megtarthatták saját nyelvüket, saját vallásukat, valamint saját szokásaikat, jelenleg sem kíván ettől a Magyarországtól elszakadni [...], és hogy semmilyen más nemzethez nem kívánnak tartozni. Mi több, egy másik országhoz történő csatolásuk anélkül, hogy véleményt nyilváníthatnának, szöges elentétben állna Wilson elnök humánus elveivel. [...] Uram, igazságot kérünk Wilson elnöktől, Öntől és kettejükön keresztül a civilizált emberiségtől.”⁸

Az ekkor Wilson nevével fémjelzett önrendelkezési elv hangoztatása azonban a Károlyi-kormány politikájában – és a korabeli magyarországi közgondolkodásban is – jól megfér a területi integritáshoz való ragaszkodással. Fent idézett táviratában maga Károlyi is a történelmi Magyarország csonkítatlan fennmaradásáért emelt szót, s ennek érdekében a wilsoni pontok mellett a magyarság történelmi jogaira és a Kárpát-medence földrajzi és gazdasági egységére is hivatkozott. S az önrendelkezés és az integritás elve kapcsolódott össze abban a tervzetben is, amelyet a Jászi Oszkár vezetett Nemzetiségi Minisztérium készített 1918 decemberében, s amely nemzetiségi alapon elhatárolt autonómiákra osztotta Magyarországot – a kollektív kisebbségi jogokon felépülő területi önrendelkezés garantálásával remélvén megmenteni az állam egységét.

Az 1918 végétől kibontakozó területvédő propagandában, amelyet a Károlyi-kormány által létrehozott – egyébként nagyrészt a kormány belpolitikáját népszerűsítő – Országos Propaganda Bizottság, illetve a kormány anyagi és politikai támogatását élvező Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája irányított, szintén ez a ket-tősség mutatkozott meg. Mindkét szervezet a történelmi Magyarország területi integritásának megőrzéséért dolgozott, s ezt a függetlenség felé hajló nemzetiségek megnyerésével – régi államhűségük megerősítésével –, illetve az új békerendszert megalkotó nagyhatalmak Magyarország számára kedvező befolyásolásával kívánta elérni. Ennek érdekében változatos érvkészletet vonultattak fel, amelyben az önrendelkezési elv éppúgy helyet kapott, mint a területi integritás mellett felsorakoztatható történelmi-gazdasági-stratégiai-kulturális-civilizációs alapú argumentumok. Az OPB adta ki 1918 végén a „Nem, nem, soha!” jelszót, s itt készültek többek között a „Wilsontól csak wilsoni békét!” szövegű plakátok is. A Területvédő Liga pedig 1921 nyarán történt feloszlásáig tömegével jelentette meg magyar és idegen nyelvű propagandaműveit.⁹

Ugyanez a koncepcionális „rugalmasság” jellemezte a békeelőkészítés folyamatát 1918–1919-ben, majd a párizsi béke delegáció tevékenységét 1920 első felében. Apponyi Albert gróf, a magyar küldöttség vezetője ugyanezt a sokrétű érvelést vezet-te elő január 16-án tartott „védőbeszédében”. Apponyi párizsi beszéde azonban nem csupán merített a korábbi területvédő propaganda argumentumaiból, hanem azokat mintegy rendszerbe foglalta, s ezzel meg is előlegezte a két háború közötti revizionizmus teljes érvrendszerét.

Beszédében Apponyi általános támadást intézett a béketervezet ellen.¹⁰ Kifejezte megdöbbenését „a békefeltételek mérhetetlen szigorúsága miatt”, s helytelenítette, hogy éppen „Magyarországot sújtják a legszigorúbb és már a létét is veszélyeztető feltételekkel”, amelynek a háború előidézésében igen csekély szerepe volt, hiszen „abban a pillanatban, amidőn a háború kitört, nem bírt teljes függetlenséggel, és csak részleges befolyást gyakorolhatott az Osztrák–Magyar Monarchia ügyeire”.¹¹

Legélesebben a béketervezet területi cikkelyeit bírálta: megállapította, hogy csorbát szenved az etnikai elv, ráadásul az elcsatolandó területek kormányzása olyan nemzetiségek kezébe kerül, „amelyek jelenleg többnyire alacsonyabb kulturális fokon állanak”, ez pedig nem csupán a kárvallott magyarok, hanem „az emberiség nagy kulturális érdekei” szempontjából is hátrányos. Tagadta a Magyarországgal szemben megfogalmazott, a nemzetiségek elnyomására vonatkozó vádakot, s kijelentette: „nagyon örülnénk, ha a tőlünk elszakított területeken magyar testvéreink ugyanazon jogoknak és előnyöknek birtokában lennének, amelyekkel Magyarország nem magyar ajkú polgárai bírtak”.¹²

Ezután biztonságpolitikai, stratégiai, gazdasági érveket sorolt fel az ország integritásának fenntartása mellett. Mint mondta, Magyarország „századokon át rendkívül fontos szerepet játszott Európában, különösen Közép-Európában a béke és a biztonság fenntartása tekintetében”. Ezer éven át sikerrel látta el feladatát, „az egyensúly és a stabilitás állapotának fenntartását, biztosítva így Európa békéjét a keletről fenyegető közvetlen veszedelmekkel szemben”. Apponyi hivatkozott az ország természet adta, szerves geográfiai egységére, amely harmonikus gazdasági együttműködést tesz lehetővé, de éppen ezért egységes kormányzást is kíván.¹³

A magyar békedelegáció legfőbb javaslataként azonban nem a történelmi Magyarország integritásának helyreállítását sürgette, hanem – a wilsoni pontokra és az önrendelkezés elvére hivatkozva – azt indítványozta, hogy a területi kérdések megoldását bizonytalan sejtések és feltevések helyett méltányos körülmények között megrendezendő népszavazások útján keressék: „Amidőn ezt követeljük, hivatkozunk a Wilson elnök úr által oly kiválóan szavakba öntött nagy eszmére, amely szerint semmilyen emberi csoport, az államok lakosságának egyetlen része sem helyezhető akarata, megkérdezése nélkül, mint valami marhanyáj, egy idegen állam fennhatósága alá. Ennek a nagy eszmének nevében, amely különben axiómája a józan észnek és a közmorálnak, követeljük a népszavazást hazánk azon részeire vonatkozólag, amelyeket tőlünk most elszakítani akarnak. Kijelentem, hogy előre alávétjük magunkat a népszavazás eredményének, bármi legyen is az.”¹⁴

Mint látható, az ún. wilsoni pontok többféleképpen is értelmezhetőek voltak. Nem jelentették szükségképpen sem a Monarchia, sem a történelmi Magyarország felbomlását, de nem is gördítettek akadályt a nemzetiségek függetlenségi törekvései és önálló államalakítási programjai elé. Minden attól függött, miként értelmezik majd az elveket a békerendezésben főszerepet vállaló hatalmak. A végeredmény közismert. Mert bár 1918 novemberében Franciaország és Nagy-Britannia is elfogadta a 14 pontban rögzített elveket a békerendezés tárgyalási alapjául, a béketárgyalások folyamán lépésről lépésre kihátráltak ezen elkötelezettségükből, s a nemzeti önrendelkezés elvét a gyakorlatban részrehajlóan, minden esetben kis szövetségeseik javára és a háborúban vesztes hatalmak rovására alkalmazták.

A „wilsoni pontok” és az „önrendelkezési elv” ennek ellenére sem került ki a magyar külpolitika és külpropaganda szóhasználatából. Ha már ezek az elvek nem voltak alkalmasak a történelmi Magyarország megóvására, annál inkább alkalmasnak látszottak – legalább részben – a területi revíziós törekvések alátámasztására.

Magyarországon a közvélemény túlnyomó része a két háború között mindvégig az integrális revízióban reménykedett, s ezt tekintette ideális megoldásnak a kormányzat is – már csak azért is, mert a hazai közönség előtt nem vállalta a politikai felelősséget az integritásról való végleges lemondásért. Horvátország és Burgenland (ekkor keletkezett magyar elnevezéssel: Órvidék, Várvidék vagy Végvidék) visszacsatolása azonban még az integritás híveinek többsége számára sem tűnt elengedhetetlennek. Horvátország ugyanis már 1918 előtt is bizonyos területi-politikai önálló-

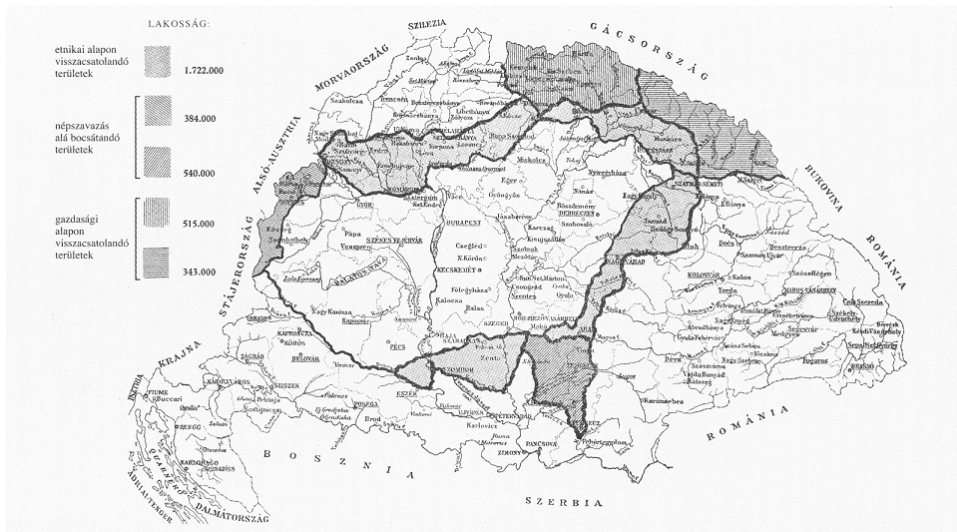
ságot élvezett Magyarországon belül, a kicsiny Burgenland (4020 km²) visszakövete-
lése pedig – itt egyébként is mindössze 26 ezer magyar élt – azzal az Ausztriával
rontotta volna meg a kapcsolatokat, amely egyedüli barátságos szomszédja volt Ma-
gyarországnak. Ugyancsak kevésbé „fájt” az olyan kicsiny peremterületek elveszté-
se, mint amilyen az Árva és Szepes vármegyéből Lengyelországhoz került néhány
település (589 km², 230 magyar lakos) vagy az Olaszországhoz került Fiume és kör-
nyéke volt (21 km², 6500 magyar lakos). Az integrális revízió programja ennek elle-
nére jelen volt a külpolitikai gondolkodásban – az 1920-as évek első felének re-
ménytelenségében éppúgy, mint a harmincas és negyvenes évek fordulóján, a terü-
leti revízió részleges megvalósulásakor.

Mások végleg leszámoltak a történelmi Magyarország helyreállításának lehetősé-
gével, és legfeljebb a magyarlakta területek visszaszerzését tartották elérhetőnek. E
koncepció háttérében a nemzetközi erőviszonyok reálisabb felmérése és a népszuve-
renítés elvéből kiinduló demokratikus felfogás állt. Az etnikai revízió hívei úgy vél-
ték, hogy a határkérdésben a nemzeti önrendelkezés elvének kell irányadónak len-
nie, mivel ezt diktálja a természetjog és az emberiség, ez képezi – legalábbis for-
málisan – a békerendszer alapját, egyszersmind méltányos és elérhető komprom-
misszumnak tekinthető a hatalmi politika szempontjából is. Ilyen nézeteket azonban
Magyarországon csupán a szociáldemokrácia, valamint néhány kicsiny liberális és
demokrata párt – tehát a törvényhozásban jelen lévő politikai erőknek csupán a tö-
redéke – hirdetett. (A nemzeti önrendelkezésre való hivatkozás és az etnikai alapú
revízió motívuma olykor-olykor a kommunista retorikában is felbukkant. A Magya-
rországon illegálisban működő kommunista mozgalom azonban elsősorban az el-
nyomók elleni osztályharctól várta a területi revíziót, csakúgy, mint az igazságos tár-
sadalmi berendezkedés megvalósulását. Külpolitikai nézeteit pedig következetesen
a Komintern és a Szovjetunió mindenkori irányvonalához igazította, miközben álta-
lánosságban mindvégig elítélte a „rabló antant-imperialisták békediktátumát”.¹⁵) Az
etnikai elvű revízió alapján a határ menti magyar többségű területek (mintegy 40
ezer km² és jó 1,5 millió magyar lakos) visszacsatolására nyílt volna lehetőség. Mi-
vel így csupán az elcsatolt magyarok mintegy fele jutott volna vissza a magyar hatá-
rok közé, az etnikai revízió szószólói nemzetiségi autonómiák bevezetését szorgal-
mazták a továbbra is kisebbségben élő magyarság részére. Felmerült az az ötlet is,
hogy a túlnyomó részben magyarlakta Székelyföldet az egykori Szilágy, Kolozs és
Torda-Aranyos vármegye egyes vidékein kialakítandó korridor közbeiktatásával kap-
csolják vissza Magyarországhoz.¹⁶

Gyökeresen más alapokon kívánta orvosolni a Duna-medence nemzeti-nemzeti-
ségi problémáit a hazai politikai élet megújítását a vidéki Magyarország felemelésé-
től és a közéletbe való szerves integrálásától remélő népi mozgalom, valamint az ok-
tóberi forradalom bukása után külföldre távozott demokratikus emigráció több kép-
viselője. Ők mind a nemzetállami, mind a birodalmi paradigmát elvetették, s úgy
vélték, a politikai határok tologatása helyett azok felszámolására van szükség, va-
gyis: mivel a térség gondjait pusztá határmódosítások révén lehetetlen kölcsönös sé-
relmek okozása nélkül megoldani, magasabb szinten kell orvosolni a problémákat.
Ezért – bízván a hasonló történelmű, gazdasági és társadalmi szerkezetű „testvérné-
pek” szélesebb kulturális és politikai együttműködésében – lényegében a 19. század
közepe óta több alakban megjelent, többek között Teleki László, Kossuth Lajos és
Jászi Oszkár által fölvetett föderációs-konföderációs gondolat felújítását javasolták.
Elképzelésük az volt, hogy a terjeszkedni vágyó német és orosz birodalom közé szo-
rult kis nemzetek a belső nézeteltéréseken felülemelkedve, a közös érdekekre és a
közös történelmi hagyományra építve olyan államközösséget hoznak majd létre,
amely valamennyiük számára külső biztonságot és belső békét nyújt.¹⁷

A politikában azonban az elveket gyakran kell a realitásokhoz igazítani, s ezalól a két világháború közötti magyar revíziós külpolitika sem volt kivétel. S bár a kormány mindvégig a minél teljesebb revízióra törekedett, több olyan tervezet is fennmaradt, amely ennél jóval csekélyebb területgarapodással számolt.

Az első ilyen konkrét revíziós tervet 1920 tavaszáról, a francia–magyar titkos tárgyalások idejéből ismerjük. A két kormány képviselői ekkor – a trianoni békeszerződés aláírását megelőző hetekben – Párizs és Budapest külpolitikájának bizonyos mértékű összehangolásáról, valamint a Magyarországon tervezett nagyarányú francia befektetésekről folytattak megbeszéléseket. Május 12-én a magyar fél memorandumot nyújtott át, amelyben – a franciák korábbi javaslatának megfelelően – bejelentette: „Magyarország hajlandó közvetlen tárgyalásokat kezdeni szomszédaival, azzal a céllal, hogy barátságosan és minden érdekelt fél teljes megalégedésére rendezze velük a köztük függőben lévő kérdéseket”, s ehhez kérte a francia diplomácia támogatását. (A szomszédokkal folytatandó tárgyalásokon magyar részről a határok módosítását, a magyar nemzetiségek számára egyéni, illetve kollektív kisebbségi jogok garantálását, a volt magyar állami alkalmazottak helyzetének méltányos rendezését, a politikai elitéltek szabadon engedését és egy sor más, az érintett országok közötti együttműködés előmozdítását szolgáló intézkedés bevezetését kívánták elérni.¹⁸) A memorandumhoz egy térképet is csatoltak, amely a magyar területi igényeket ábrázolta. Ebből kitűnt, hogy a magyar kormány északon, keleten és délen a határ menti magyar többségű területeket (mintegy 1,7 millió lakossal) etnikai alapon kívánta visszakapni, míg Kárpátalja, továbbá Zemplén, Sáros és Szepes vármegye visszacsatolására (858 ezer lakossal) gazdasági okokból tartott igényt, Burgenland és a Bánság hovatartozását pedig a helybéli lakosság (384 ezer, illetve 540 ezer fő) népszavazása révén javasolta eldönteni. (1. térkép) A francia kormány nem reagált érdemben a ma-

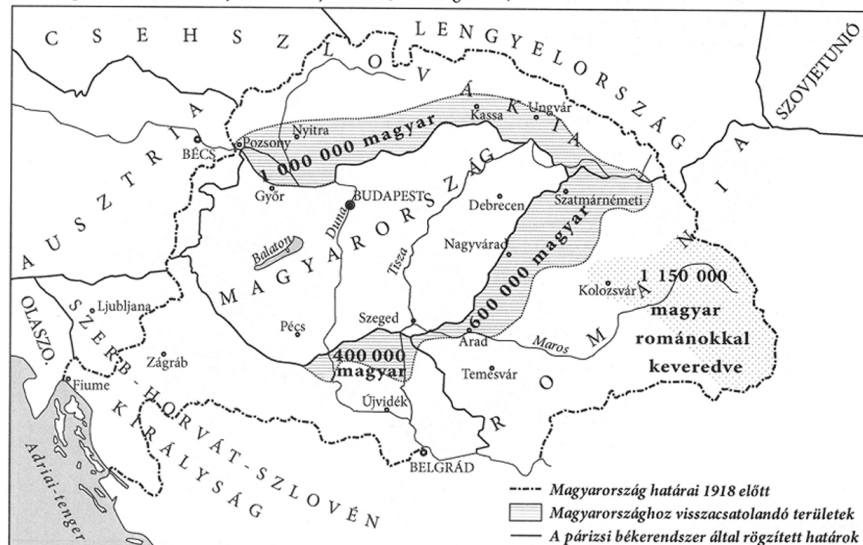
1. térkép. A szomszéd országokkal tervezett tárgyalásokon előterjesztendő magyar területi igények (1920. április–május)

gyar igényekre, s később is csupán Sopron környékének visszaszerzéséhez nyújtott közvetett, bár nem jelentéktelen támogatást.¹⁹

Még ennél is csekélyebb mértékű, csupán a határok közvetlen szomszédságában lévő magyarlakta területekre kiterjedő határmódosítás szerepelt Lord Rothermere javaslatában. Rothermere vikomt (polgári nevén: Harold Sidney Harmsworth) 1927. június 21-én saját lapjában, a londoni *Daily Mail*-ben tette közzé *Hungary's Place in*

the Sun – Safety for Central Europe (Magyarország helye a nap alatt – Biztonságot Közép-Európának) című kolumnás cikkét. Az etnikai elv alapján Csehszlovákiából 1 millió, Romániából 600 ezer, Jugoszláviából pedig 400 ezer magyar visszatérését szorgalmazta, s a vitatott területeken népszavazások megrendezését sürgette. Rothermere térképet is csatolt írásához, ez azonban több ponton is hibás volt. Amikor augusztus 30-án a lord egy újabb terjedelmes magyarbarát cikkel lezárta sajtó-kampányának első szakaszát, ahhoz egy korrigált térképet is mellékelte, s ezen már – a Budapestről küldött helyesbítésnek köszönhetően – pontosabban ábrázolta a magyar kisebbségek területi elhelyezkedését. (2. térkép) A még mindig eléggé elnagyolt

5/b térkép Rothermere lord javított határjavaslata (1927. augusztus)

2. térkép. Lord Rothermere határjavaslata (1927. augusztus) – Rajzolta Sebők László

térképen jelzett terület nagysága mintegy 35 ezer km², az itt élő lakosok száma pedig több mint 2,5 millió fő volt.²⁰

A Rothermere-kampány teremtette publicitás nyomán világszerte napirendre került a magyar határrevízió ügye, s hamarosan a kormánynak is ki kellett alakítania hivatalos álláspontját. Olyan formulára volt szükség, amely nemzetközileg is elfogadható – tehát nem követeli nyíltan a régi határok visszaállítását –, de nem is mond le az integritásról. A külügyminisztérium 1929. május 2-án kiadott körrendelete ezért a magyar revíziós törekvésekről szólva ismét az általánosan elfogadott önrendelkezési elvre hivatkozott: „A magyar kormány a területi kérdések tekintetében a Wilson elnök által a 14 pont keretében kinyilatkoztatott elvek alapján áll. Ezek szerint a jelenlegi Magyarország határainak közvetlen szomszédságában fekvő magyar többségű területek természetesen az anyaországgal volnának egyesítendőek, más nyelvű volt magyar terület Magyarországhoz való csatlakozását az illető terület népének saját szabad elhatározásától és népszavazástól kellene függővé tenni.”²¹ Hasonlóképpen fogalmazott Bethlen István kormányfő is egy 1931. évi tavaszi interjúban, amely több amerikai lapban és a magyar sajtóban is megjelent. Mint mondta: „Ajánlom úgy a határok visszaállítását, mint a népszavazást. Vannak területek, amelyek kétségtelenül magyarok. Ezeket minden további nélkül vissza kellene csatolni az anyaországhoz. Azokon a területeken, ahol a helyzet nem ennyire tiszta, a népszavazás volna a megoldás módja.”²²

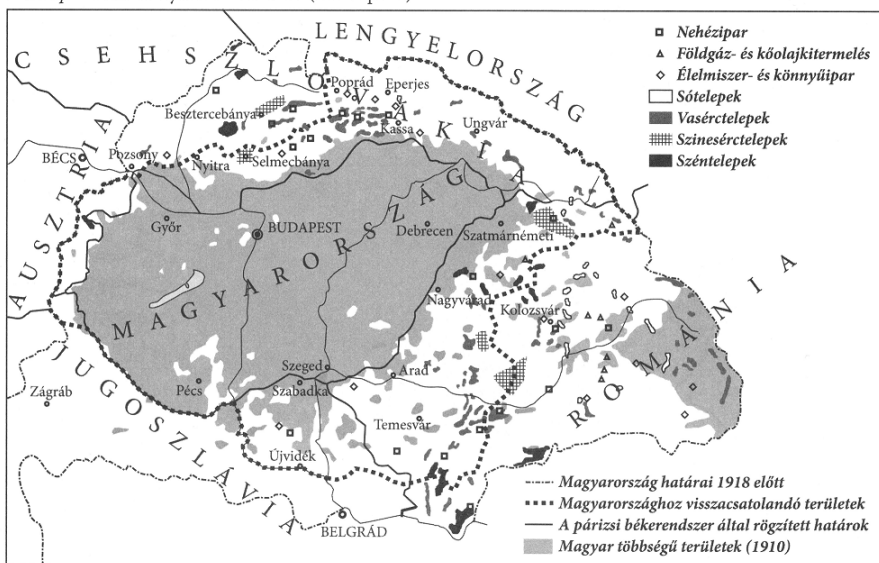
Néhány évvel később, 1933 tavaszán, a brit–francia–német–olasz négyhatalmi tárgyalások során a legmagasabb szinten is felmerült a közép-európai határok módosításának lehetősége. A tárgyalások hamarosan kudarcba fulladtak, de a magyar külpolitika az év második felében megpróbálta felmérni, vajon maradt-e némi érdeklődés Európában a területi revízió iránt. Ebből a célból Eckhardt Tibor kisgazdapárti politikus Németországban, a kormány éléről időközben leköszönt Bethlen István pedig Angliában tartott előadásokat a magyar politikáról.

Bethlen négy előadást tartott angliai egyetemek és tudományos társaságok rendezvényein, s ezekben Magyarország múltjáról és jelenéről adott áttekintést. Záró előadásában, november 30-án a londoni Balkan Committee hallgatósága előtt a magyarkérdés és az európai biztonság kölcsönhatásairól beszélt, s egy meglehetősen ambiciózus revíziós terv körvonalait rajzolta meg, amelynek megvalósítását mint a Kárpát-medencei megbékélés alapfeltételét mutatta be. Kifejtette, hogy az önrendelkezési elv érvényesítése esetén Szlovákia és a Kárpátalja automatikusan Magyarországhoz csatlakozna, míg Bácskának és a Bánság jugoszláviai részének hovatartozásáról népszavazásnak kellene döntenie, Horvátország pedig esetleg föderáció keretein belül térhetne vissza Magyarországhoz. Erdély kérdésében azonban mind a népszavazás, mind a területi megosztás lehetőségét elvetette. Javaslatára szerint a történeti Erdély határáig húzódó területeket Magyarországnak vissza kellett volna kapnia, maga Erdély pedig önálló föderatív állammá alakult volna.

Bethlen előadása nagy érdeklődést keltett, de egyben éles vitát is gerjesztett – a helyszínen és később a pamfletirodalomban is. Kudarcát a volt kormányfő is elismerte, amikor a Magyar Szemle Társaság újévi vacsoráján kifejtette: ha „nem vagyunk képesek a revízió gondolatát beágyazni az európai érdekek nagyobb komplexumába, akkor hiába beszélünk revízióról [...], mert hiszen egy csőppség vagyunk az európai népek tengerében, amely csőppség fölött az idők járása továbbhalad. [...] A mai kor [...] romboló kor [...], amely lerombolta a történelmi jogcímeket, s amely keresztülgázolt a természetes határokon, és amelyik nem veszi figyelembe az ezeréves történelmet sem, amely radikális jelszavak alapján, a nemzeti önrendelkezés jogát hirdetve, mindazt, amit ezer év felépített, lerombolni kész. Csak az a revíziós program, amely a kor emez eszméjével harmóniában áll, amely a népek önrendelkezési jogának nagy gondolatával összhangban áll – csak az a revíziós program bír kilátással a sikerre.”²³

Nem sokkal később, 1934 tavaszán a külügyminisztériumban egy hivatalos – de csak nagyon szűk körben ismert – revíziós terv is készült Gömbös Gyula miniszterelnök utasítására. A kormányfő által megadott szempontokat tükröző emlékirat feladta az integritás gondolatát, de szakított a merőben etnikai érveléssel is, és erőteljesen érvényesítette a korábban viszonylag ritkán emlegetett gazdasági és stratégiai megfontolásokat. Az elképzelt határvonal a legtöbb helyen túlmélt a szigorúan vett nyelvhatárokon, és általában a védelmi hadászat és harcászat szempontjából kedvezőbb középhegységekben és folyók mentén húzódott. Gömbös terve végeredményben egy kb. 195 ezer km² területű Magyarország körvonalait rajzolta fel, amely a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területekből Csehszlovákiától 40 ezer, Romániától 42 ezer, Jugoszláviától mintegy 16 ezer, Ausztriától pedig 4 ezer km²-t nyert volna vissza. Az ekképp jelentősen gyarapodó ország 15,4 milliós népességével a Duna-medencében a kisantant államaival egyenrangú politikai hatalommá emelkedett volna.²⁴ (3. térkép)

9. térkép Gömbös Gyula revíziós terve (1934. április)

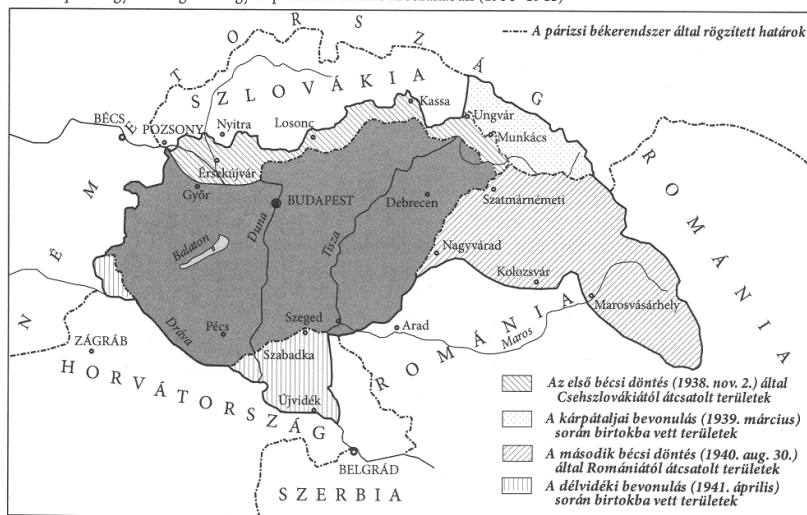

3. térkép. Gömbös Gyula revíziós terve (1934. április) – Rajzolta Sebők László

A területvisszacsatolások idején – 1938 és 1941 között – a magyar külpolitika továbbra is nyitott maradt mindenfajta revíziós megoldás iránt. Az első és a második bécsi döntés (1938. november 2. és 1940. augusztus 30.) diplomáciai aktus volt, és többé-kevésbé az etnikai szempontokat vette tekintetbe. A kárpátaljai bevonulást (1939. március) azonban már a honvédség fegyveres alakulatai hajtották végre, s itt a terület egésze visszatért Magyarországhoz. Hasonló volt a helyzet a bácskai bevonulás alkalmával is (1941. április), ám a Délvidék visszafoglalása csak részben sikerült. (4. térkép)

A magyar területi követelések ezután sem kerültek le végleg a napirendről. Dél-Erdély és a Bánság, valamint Szlovákia bizonyos területeinek visszaszerzése továbbra is ott szerepelt a kormány távlati céljai között. Sőt a Szovjetunió elleni hadjárat

13. térkép Magyarország területgyarapodásai a revízió időszakában (1938–1941)

4. térkép. Magyarország területgyarapodása (1938–1941) – Rajzolta Sebők László

kezdeti sikereit követően, 1941 végén a berlini magyar követség jegyzékben közölte a német külügyminisztériummal, hogy Magyarország szeretné előretolni határát a galíciai térségben – vagyis az „ezeréves határokon” túl. A németek által készített térképvázlat szerint egy jobbra 5–20 km széles, összesen 3250 km² kiterjedésű, túlnyomórészt ruszinlakta területsávról volt szó, s az annexió célja az Északkeleti-Kárpátok előterének katonai biztosítása volt. Mivel azonban a terület tartósan német megszállás alatt maradt, erre az óvintézkedésre nem volt szükség, így a magyar fél 1942 nyarán visszavonta kérését.²⁵

A sztálingrádi német összeomlást, a magyar 2. hadsereg pusztulását és a szovjet hadsereg folyamatos előrenyomulását látván, már a magyar kormány sem bízott a végső győzelemben. Ám továbbra is reménykedett a visszacsatolt területek megőrzésében, sőt további revíziós igényekkel is fellépett. A Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője, Szegedy-Maszák Aladár által 1943 júliusában készített memorandum olyan megoldást szorgalmazott, amely egyfajta *Commonwealth* (nemzetközösség) formájában állítja helyre a Kárpát-medence politikai és gazdasági egységét.

Az emlékirat a föderalizálandó Kárpát-medencében bizonyos határkiigazításokat is előirányzott. Északon gazdasági és földrajzi megfontolásokból Magyarországhoz kívánta csatolni a pozsonyi hídfőt és néhány környékbeli települést, továbbá a Garam keleti és az Ipoly északi vízgyűjtő területét. Az emlékirat kiemelte, hogy a Poprád folyótól keletre élő ruszinok erős szlovák elnyomásnak vannak kitéve, ami arra enged következtetni, hogy a külügyminisztérium ezt a területet is Magyarországnak kívánta visszajuttatni. Szlovákia – némileg lecsökkenő területével – megőrizte volna önálló államiségét, de az emlékirat megállapította, hogy célszerű volna Magyarországhoz kötődnie perszonálunió formájában vagy legalább erős gazdasági kapcsolattal. Az emlékirat szerint Kárpátalja a magyar állam részeként kapott volna területi autonómiát. A magyar–román határ vonatkozásában a külügyminisztérium visszatért az osztatlan Erdély koncepciójához: „Erdély a románoknak és szászoknak biztosítandó legszélesebb körű népi jogok mellett visszatérjen Magyarországhoz egységébe, ahonnan 1918 őszen kiszakították” – állt a memorandumban. Ha azonban Erdély mégis önálló állammá alakulna, a partiumi és a temesi területeket először át kellene adnia Magyarországnak, illetve Jugoszláviának, de szintén helyes volna, ha perszonálunió keretében vagy szoros gazdasági kötelekekkel kapcsolódna Magyarországhoz. A memorandum délen is területváltozásokkal számolt, de ezeket nem körvonalazta, hanem – hangsúlyozottan baráti – megbeszélések tárgyává kívánta tenni, sőt az etnikailag rendkívül kevert Bácskában és Bánságban akár kisebb lakosságcserét is elfogadhatónak tartott. (Hasonló megoldást szükség esetén az erdélyi „kantonok” között is elképzelhetőnek tartott a tisztább etnikai viszonyok és a jobb kormányozhatóság érdekében.) Horvátország jövőjével kapcsolatban a memorandum nem foglalt állást, csupán jelezte, hogy Magyarország „a jó szomszédságtól kezdve a szoros együttműködésig mindenre hajlandó”.²⁶

Hogy a magyar diplomaták bíztak-e ezen igények teljesülésében, az fölöttébb kétséges. Amint a szerző, Szegedy-Maszák Aladár írta – rezignáltan és nem kevés önkritikával – kései visszaemlékezéseiben: „a memorandum a magyar szempontból optimális megoldásokat veti fel, amelyek ma vágyalomnak tűnhetnek. De a sok, nagyrészt általánosságban mozgó kívánság és panasz után egyszer végre el kellett mondani, hogy *in concreto* mire törekszünk [...] A memorandum volt az egyik késői és talán utolsó alkalom, hogy külső kényszer korlátai nélkül legalább félhivatalosan ki lehessen fejezni az optimális magyar politikai elgondolásokat.”²⁷

■ JEGYZETEK

1. A Monarchia hadicéljairól röviden lásd Galántai József: *Az I. világháború*. Korona, Bp., 2000. 315–319. Ugyanezt bővebben, a magyar álláspontot is kidomborítva ismerteti Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona, Bp., 2001. 186–204, 257–258.
2. A Monarchia békekísérleteiről – különös tekintettel az új uralkodó, I. (IV.) Károly törekvéseire – lásd Galántai József: i. m. (2000) 353–356, 358–362, 329–399, 421–422; Galántai József: i. m. (2001) 243–254, 267–274, 284–288, 315–317.
3. A Monarchia 1918. szeptember–októberi fegyverszüneti kísérleteiről lásd Siklós András: *A Habsburg birodalom felbomlása 1918. A magyarországi forradalom*. Kossuth, Bp., 1987. 116–125.
4. Wilson programpontjait Magyarországon szélesebb körben először egy 1919-ben megjelent kiadvány ismertette és magyarázta. Lásd *Wilson beszédei és üzenetei a háborúról, békéről és a Népek Szövetségéről*. Összeáll. Bródy Béla és Magyar Lajos. Athenaeum, Bp. [1919]. A „Tizennégy Pont” (január 8.), a „Négy Alapelv” (február 11.), a „Négy Célkitűzés” (július 4.) és az „Öt Részlet” (szeptember 27.) kissé nehézkes fordításban közölt szövegét és a hozzájuk fűzött kommentárokat lásd uo., 66–92.
5. Lansing táviratának szövegét közli *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Supplement 1. The World War. Vol. I. United States Government Printing Office, Washington, 1933. 368.* (Lansing táviratának dátumát a magyar történetírás általában október 18-ára teszi, az amerikai dokumentumkötetben viszont október 19-i keltezés szerepel.)
6. Erről bővebben lásd Ádám Magda: *A kisantant és Európa 1920–1929*. Akadémiai, Bp., 1989. 24–27.
7. *Tisza István gróf képviselőházi beszéde (1918. október 17.). Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. XLI. köt. Athenaeum, Bp., 1918. 292–293. (Újra közli *Trianon*. Szerk. Zeidler Miklós. Osiris, Bp., 2003. [2. kiad. 2008] 19–20.)
8. Károlyi Mihály gróf miniszterelnök számmeltávirata Robert Lansing amerikai külügyminiszterhez (Budapest, 1918. november 12.). Közli *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. 1918–1919*. Összeáll. és szerk. Ádám Magda és Ormos Mária. Akadémiai, Bp., 1999. 8. sz. (14–16.) (Újra közli *Trianon*. 29–30.)
9. A témáról bővebben lásd Pallos Lajos: *Területvédő propaganda Magyarországon 1918–1920*. I–II. rész. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve*. XXIV (2005–2006.) Főszerk. Kovács Tibor. Szerk. Szvitek Róbert József. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2006. 33–93; *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve*. XXVI (2008–2009.) Főszerk. Kovács Tibor. Szerk. Szvitek Róbert József. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2010. 37–74.
10. *Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról*. (Paul Mantoux tolmácsolású feljegyzései.) Szerk., sajtó alá rend. Litván György. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1998. 243–252. (Újra közli *Trianon*. 122–129.)
11. Idézetek: *Trianon felé*. 244–245. (Újra közli *Trianon*. 122–123.)
12. Idézetek: *Trianon felé*. 246–247. (Újra közli *Trianon*. 124–125.)
13. Idézetek: *Trianon felé*. 248–249. (Újra közli *Trianon*. 126.)
14. Idézet: *Trianon felé*. 247. (Újra közli *Trianon*. 125.)
15. *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. A 2. kiadást jav. és átdolg. Gergely Jenő. ELTE–Eötvös, Bp., 2003. 117.
16. E megoldással kapcsolatban kezdettől fogva súlyos kétségek merültek fel, mert a keskeny összekötő zóna sem gazdasági, sem honvédelmi szempontból nem tűnt életképesnek.
17. E politikai irányzatok revíziós terveinek alapos bemutatását adják Bárdi Nándor: *Németh László*. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 1998. 175–192; Richly Gábor – Ablonczy Balázs: *Jászi Oszkár*. In: Uo, 134–155.
18. *Bethlen István és Csáky Imre memoranduma Maurice Paléologue-hoz* (Párizs, 1920. május 12.). Magyar fordítását közli *Trianon*. 556–557. (2. kiad. [2008]: 558–559.)
19. A francia támogatás jellegéről lásd *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével*. Praznovszky Iván emlékezései. Vál., bev., jegyz. Zeidler Miklós. OlvasóSarak, Bp., 2012. 78–80.
20. A Rothermere-akció történetéről lásd Romsics Ignác: „*Magyarország helye a nap alatt*”. *Lord Rothermere és a magyar revízió*. In: Uő: *Múltról a mának*. Osiris, Bp., 2004. 249–263; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Második, bőv. kiad. Kalligram, Pozsony, 2009. 113–123.
21. A Külügyminisztérium körrendelete a külképviseleti hatóságokhoz (1929. május 2.). MOL, A Külügyminisztérium Politikai Osztályának iratai (K 63), 381. csomó, 1934–39–1650/1929. sz.
22. Bethlen István: *A mostani határainkat nem vagyunk hajlandók elfogadni*. Pesti Napló 1931. április 16. 3.
23. *Elérkezett az utolsó pillanat a konkrét revíziós program felállítására*. Gróf Bethlen István beszéde. Pesti Hírlap 1934. január 5. 3.
24. A magyar revízió problémája c. tervezetet lásd MOL, A Külügyminisztérium Politikai Hírszolgálati Osztályának iratai, (K 67), 14. csomó, 223. tétel, sz. n. (582–587.) Gömbös Gyula revíziós tervéről: bővebben lásd Zeidler Miklós: *Gömbös Gyula*. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás...* 70–97.
25. Maruzsa Zoltán: *A meg nem valósult területi gyarapodás. Német–magyar diplomáciai tárgyalások Magyarország terjeszkedéséről a Keleti-Kárpátokon túl 1941–42 folyamán*. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk*. Vadász Sándor 80 éves. Szerk. Háda Béla, Ligeti Dávid, Majoros István, Maruzsa Zoltán, Merényi Krisztina, Petneházi Margit. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2010. 403–414.
26. *Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszánéz...* Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. Vál., sajtó alá rend., jegyz. Csorba László. Utószó: Szegedy-Maszák Mihály. Szerk., a jegyzeteket kieg. Antal László. *Európa–História*, Bp., 1996. II, 269–280. (Idézetek: 278., 279., 280.)
27. Uo. 237.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

MAGYARORSZÁG II. VILÁGHÁBORÚS SZEREPVÁLLALÁSA

Belépés a háborúba

■ A Horthy Miklós nevével fémjelzett korszak leginkább tragikus eseményei a második világháborúhoz kötődnek. Az 1990 előtti történetírás pártállami olvasatában egyenes út vezetett a rendszer születésétől egészen az 1944-es összeomlásáig, mivel a rendszert kezdettől fogva fasisztának bélyegezték. Bár az indoklás azóta megváltozott, ma is többen gondolják ugyanezt.¹ A továbbiakban azt szeretném megvizsgálni, hogy 1939 és 1944 között hol voltak Magyarország történetének fordulópontjai. Terjedelmi okokból csak nagy vonalak felvázolására vállalkozhatom. Ebből adódóan az alább tárgyalt öt kérdéskört nem a teljesség igényével elemzem, hanem csak azokat a kérdéseket kívánom tárgyalni, amelyeket különösen fontosnak tartok.

Magyar szempontból a második világháború kezdetének definiálása nem egyszerű feladat. A háború 1939. szeptember 1-én tört ki, de Magyarország abban csak 1941. június 26-tól vett részt teljes mértékben. Közben azonban két alkalommal is lokális háborút vívott szomszédaival. Az első ilyen akció 1939. március 15-én a teljes Kárpátalja birtokba vételére irányult, és nem okozott különösebb nemzetközi bonyodalmakat. Arra azonban alkalmas volt, hogy ország-világ előtt bizonyítsa: a magyar területi revíziós megfontolásoknak semmi köze a népek önrendelkezési jogához, mivel a birtokba vett területen az 1941-es népszámlálás szerint a magyar etnikum csupán 10%-ot tett ki (az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint mindössze 5%).² Jugoszlávia ugyan közjogilag Horvát-

**1944 nyaráig
Horthynak nem volt
reális esélye egy sikeres
kiugrási kísérlet
végrehajtására, már
csak azért sem, mert
nem volt kihez.**

ország kiválásával 1941. április 10-én megszűnt, ennek ellenére két nappal későbbi megtámadása nemzetközi következményekkel járt, mivel Nagy-Britannia megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal. Hozzá kell tennünk: az elfoglalt Délvidék lakossági arányait tekintve nem rendelkezett magyar többséggel. Ennek ellenére a magyar belpolitika négy éven át semmit sem tett az itt élők lojalitásának biztosítására. Ez a későbbiekben fatális következményekkel járt.

A Szovjetunió hadüzenet nélküli megtámadása egyértelműen politikai döntés következménye volt.³ Nem tekinthető szükségszerűnek, hogy az ország néhány feltehetően tévedésből ledobott szovjet bomba miatt hadiállapotba került egy nagyhatalommal. A magyar politikai elit ebben a kérdésben megosztott volt, de antikommunizmusa és a további területi revíziókkal kapcsolatos, teljes mértékben irreális elvárások miatt a többség ekkor még üdvözölte a kormányzó döntését. Horthy egy személyben határozta el magát arra, hogy kihasználva alkotmányos lehetőségeit, kinyilvánítja a hadiállapot beállítását a Szovjetunióval. Ebben alapvetően a bolsevizmust a világ pestisének tekintő politikai meggyőződése vezette.

A magyar háborús szerepvállalás helye Németország szövetségi rendszerében

■ A magyar honvédség második világháborús katonai teljesítménye meglehetősen végtelennek tekinthető. 1941 nyarán a Gyorshadtest és a Kárpát-Csoport „csupán” 93 115 katonával vett részt a harcokban, ami német szempontból jelentéktelennek tűnik, ámde így is a honvédség modern erőinek többségét jelentette.⁴ 1942–43 között a 2. magyar hadsereg harcai német szempontból csak epizódnak tűntek, miközben ezt a magyar köztudat évtizedekkel később mint második Mohácsot tartotta nyilván. Ezzel szemben Magyarországon szinte teljesen ismeretlen, hogy a háború folyamán mintegy 500 000 négyzetkilométer területen a Szovjetunióban magyar csapatok láttak el megszálló feladatokat.⁵ Ha a helyiekből toborzott, általában gyatrán felszerelt alakulatokat nem számítjuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy 1941 vége és 1944 közepe között a német keleti front mögötti területeken a fegyveres megszálló erők kb. 25%-át magyar csapatok adták! Az, hogy a háborúnak e fejezete hiányzik a köztudatból, nem véletlen, mivel a legkínosabb kérdések (kegyetlenkedések, részvétel a zsidó lakosság összegyűjtésében stb.) éppen a megszálló erők kapcsán lennének felvethetőek. 1941 és 1943 között a magyar csapatok a partizánoktól leginkább sújtott brjanszki erdő térségében kerültek bevetésre. Itt a lakossággal szemben számtalan esetben követtek el háborús bűncselekményeket. A megszálló erők jelentései szerint kb. 25.000 partizán és „partizángyanús” személy esett a harcok vagy az azt követő kivégzések áldozatául, több száz falut a földdel tettek egyenlővé.⁶

A magyar háborús szerepvállalás 1944-ben érte el csúcspontját. Az év elején mozgósított 1. magyar hadsereg 1944 áprilisától már harcban állt a Kárpátok előterében, és jelentős szerepe volt a front stabilizálásában. Bevetése nélkül erők hiányában a német keleti front már ekkor összeomlott volna. 1944 júliusától folytatódott a honvédség mozgósítása, és szeptemberre a behívott állomány létszáma már elérte a 950.000 főt.⁷ Ezzel a magyar katonák és a magyar fegyverzet döntő szerepet kapott. Mindez akkor is igaz, ha a felszerelés sokszor elavultnak tekinthető, és ha a katonák harci kedve nem volt olyan magas, mint a Wehrmacht vagy a Waffen-SS katonáié. Magyar segítség nélkül Németország már 1944 nyarán képtelen lett volna tartani a Kárpát-medencében állásait. Románia 1944. augusztus 23-án történt kiugrása után pedig csak a magyar katonai szerepvállalás mentette meg Hitler a háború gyors elvesztésétől. Bár nem Magyarország volt a III. Birodalom „utolsó csatlósa” – ez a jelző Horvátországra vagy a salói Olasz Fasiszta Köztársaságra jobban igaz lehetne –, a

magyar honvédség jelentősége 1944-ben már létszáma alapján is felülmúlta a lakosság száma alapján még ekkor is nagyobb Olaszország háborús hozzájárulását. 1944 nyarán mintegy 370 000, 1945 áprilisában 170 000 olasz katona harcolt német oldalon, általában nem önálló egységekben: ezzel szemben a magyar honvédség még a háború végén is legalább 3–400 000 katonával volt jelen a keleti hadszíntéren. Ugyanez igaz az összveszteségek szempontjából is: 340–360 ezer halott honvéddal szemben a háromszor akkora és jóval több fronton harcoló olasz haderő csupán 330 ezer halottat veszített.⁸

Ennek azonban hihetetlenül nagy ára volt. Becslések szerint 1944 júliusától havonta átlag 25 ezer magyar katona került veszteséglistára (halott, sebesült, eltűnt). A halottak száma a nyilas hatalomátvételig elérhette a 45 ezer főt, ami megfelel a 2. magyar hadsereg doni véres veszteségeinek. 1944. október 15. után a honvédség harckésztsége rohamosan csökkent, de ennek ellenére még 1945 márciusában is a Kárpát-medencében magyar csapatok adták a gyalogság és a tüzérség egyharmadát.⁹ Ha tekintetbe vesszük, hogy német szempontból Magyarország 1944 őszétől főhadszíntérnek számított, ahová a legtöbb és a legjobb csapataikat küldték, akkor a magyar szerepvállalás különösen figyelemre méltó.

1944. október 15. után a magyar katonai felső vezetés működése gyakorlatilag megszűnt. A magyar alakulatokat ezred- és zászlóalj erejű csoportokra bontották, és beosztották német seregtestekhez. Tömegessé váltak a szökések, a csapatok harci morálja ijesztő mértékben csökkent. Ennek ellenére tevékenységük nem tekinthető még ekkor sem teljesen jelentéktelennek. A magyar katonaság végső felbomlása akkor következett be, amikor el kellett hagyni az ország területét.

A magyar háborús szerepvállalás gazdasági vetületei

■ Magyarország hadiipari hozzájárulása sem nevezhető jelentéktelennek. Csak kevesen tudják, hogy a II. világháború elején az egész világon csupán tíz ország gyártott harckocsikat: Magyarország közéjük tartozott, míg Románia, Lengyelország vagy Jugoszlávia nem. A magyar fegyvergyártás eredményei regionális összehasonlításban kiemelkedőek voltak, de ahhoz már nem bizonyultak elégségesnek, hogy egy szuperhatalommal szemben is felvegyék a versenyt. 1941-ig az ország vezetése nem is számolt azzal, hogy hadseregét nagyhatalmakkal szembeni akciókra készítse fel – mivel teljesen nyilvánvaló volt ennek esélytelensége. Ebből adódóan a szovjet Vörös Hadsereggel szemben nem is lehetett elvárni azt, hogy a magyar ipari fejlesztés lépést tudjon tartani. Mindezt előre kell bocsátani akkor, ha honvédség felszerelési kudarcairól esik szó.

Az eredmények annál is inkább szembetűnőek, mivel a kiindulási alap, azaz az 1938 előtti honvédségi felszerelés mennyiségi és minőségi szempontból még az első világháborús színvonalat sem érte el teljesen. Gyakorlatokon a géppuskákat kereplőkkel helyettesítették, a nehézfegyverzet szinte teljesen hiányzott. Ezen radikális változtatást ért el a 20. század legsikeresebb gazdasági programja, az 1938. évi XX tc. formájában törvényben is kodifikált győri program. Terheinek 60 százalékát finanszírozták a mintegy 27 ezer legtöbb adót fizető természetes és jogi személy progresszív (mezőgazdasági tőke esetén 5–14%, ipari tőkénél 5–20% közötti, húszt, illetve huszonöt részletben, negyedévente törlesztendő) vagyondézmájával, 40 százalékát pedig államkölcsönnel fedezték. Remélni lehetett, hogy az államkölcsön kamatait az élénkülő gazdaságból származó bevételek ellentételezni fogják.

A győri programról az terjedt el, hogy végrehajtása elsősorban a fegyverkezés céljait szolgálta. Valójában a program sokkal inkább általános iparélénkítési és gazdaságfejlesztési célokat követett, és a fegyvergyártás csupán hasznos mellékterméke

volt. Megítélésének ambivalenciája is ebből a kettősségből fakadt: mint azt a későbbi események világosan bebizonyították, a győri program a magyar hadsereg modernizálását és a haderő ütőképességének növelését nem tudta a világ élszínvonalára emelni. Ugyanakkor a magyar gazdaság számára kétségtelenül konjunktúratemtőnek és így kifejezetten hasznosnak bizonyult. A befektetések zöme azokon a területeken valósult meg, amelyek amúgy is a magyar ipar húzóágazatainak számítottak – az elektronikában, a gumiabroncsgyártásban és a finommechanikai gépgyártásban. A leginkább versenyképes ágazatok fejlesztése azzal az előnnyel is járt, hogy ezek konjunktúrája nyilvánvalóan visszahatott a többi ágazat működésére is. 1939-ben az ipari termelés példátlan mértékben, 21 százalékkal emelkedett. A győri program sikerét bizonyítja, hogy egy évvel meghirdetése után a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács öt évről kettőre rövidítette le annak futamidejét a beruházási előirányzat egyidejű 60 százalékos emelése mellett. Ez így tehát az eredeti tervek 300 százalékos emelésének felelt meg. A magyar gazdaság különösebb megerőltetés nélkül ezt a tervet is teljesíteni tudta.¹⁰

A magyar fegyvergyártás elsősorban a Német Birodalommal kooperálva ért el kiemelkedő eredményeket. Több magyar üzem bér munkájában repülőgép-motorokat és sárkányokat gyártott, ennek jelentősége az angol–amerikai légi offenzívák miatt folyamatosan nőtt. Elektronikai területen a hazai ipar ebben az időben a világ élvonalába tartozott, ennek köszönhető karrierjét a Juhász–Gamma löelemképző műszer, amelyet 16 országba exportáltak. Az eszköz az elektromechanikus számítógépek első példányának tekinthető, képes volt 8000–8500 méterig 540 km/óra sebességgel repülő célok követésére és a légvédelem löeemeinek meghatározására. Jelentős volt a magyar lőszergyártás is. Ezekért a termékekért Németország gyakorlatilag nem fizetett semmit, ami a magyar államháztartás katasztrofális eladósodását okozta. Abszolút számokban persze a magyar teljesítmény nem tűnik nagyknak: míg Németország 1941 és 1945 között 7,5 millió puskát, 1,8 millió géppisztolyt és 38 ezer harcocsit és rohamlöveget, valamint 69 ezer gránát- és aknavetőt és 88 ezer löveget gyártott,¹¹ addig Magyarország ugyanebben az időszakban csak 324 ezer puskát, 20 ezer géppisztolyt, 635 harcocsit és rohamlöveget, 3000 gránát- és aknavetőt, valamint 807 löveget.¹² A számokhoz azonban hozzátartozik, hogy a német hadiipar akkor érte el termelési csúcspontját, amikor a magyar termelés már meg is szűnt (1944 októbere után), ráadásul a magyar ipar elsősorban részegységek beszállítójaként volt jelentős. A szövetségesek bombázásai a magyar hadiipar teljesítményét 1944 májusától megfelelték, ezzel szemben a német hadiiparra alig voltak hatással (kivéve a műbenzingyártást). Ha a korábbi időszakot és kapacitásokat vizsgáljuk, akkor puszkák esetében az állapítható meg, hogy a német hadiipar 1942 és 1944 között havi 90–190 ezer darabot gyártott, míg a magyar havi 12 ezret, de a gyártási kapacitások ennél többet is lehetővé tettek volna.

Leginkább nélkülözhetetlenek a magyarországi kőolajtermelés, illetve benzinelőállítás bizonyult. 1944 tavaszától a szövetséges légierő szisztematikusan megsemmisítette a német műbenzin-gyárakat, és a Wehrmacht gépesített egységeinek bevétele egyre nagyobb nehézséggel járt. Ezt azzal sem lehetett áthidalni, hogy 1943-tól elkezdődött a Wehrmacht csapatainak „visszalovasítása” – a háború végén egy német gyaloghadosztálynak papíron már több lova volt, mint egy első világháborús lovaszrednek. Az 1944. decemberi ardenneki offenzíva kudarcának egyik oka az üzemanyaghiány volt. Románia kiugrása után csak Magyarország rendelkezett ezen a területen tartalékokkal. Hitlert ez motiválta arra, hogy a Kárpát-medencét tekintse főhadszínternek. 1945 márciusáig folyamatos erősítések érkeztek ide, a háború végén a keleti fronton tevékenykedő német páncélosadosztályok fele már Magyarországon került bevetésre. Érdekes módon a magyar kőolajfinomítókat illetve a kőolaj-le-

lőhelyeket 1945 elejéig a szövetségesek nem bombázták. Bár a Wehrmacht 1945 márciusában már 1700 harcokcsit és rohamlöveget mozgatott a Dunántúlon, a magyar kőolajfinomítók nemcsak ezt a hatalmas armadát tudták ellátni, hanem kisebb mértékben ugyan, de a szomszédos hadseregcsoportokat is. Elsősorban az üzemanyaggyártási szempontok sarkallták Hitlert arra, hogy 1944 végétől még Berlin védelmét is elhanyagolja, és Magyarországot tekintse főhadszíntérnek.

Békekötési kísérletek 1944 nyaráig

■ Horthy már 1941 végén rájött arra, hogy Magyarország háborúba lépése elhamarkodott volt. Erősítette ebben, hogy 1941 decemberére az USA is hadviselő féllé vált. A magyar fegyverszüneti pozíciókat azonban alapvető körülmények nehezítették.

Súlyos gondot okozott, hogy Horthy a Szovjetunióval való megegyezésre csak 1944 októberében tudta elszánni magát. Addig abban reménykedett, hogy a szövetségesek adriai partraszállásával tud kapcsolatot teremteni a féllal, amely előtt kapitulálni kíván.

Gondot jelentett az is, hogy a szövetségesek számára Magyarország kérései csak a jugoszláv és csehszlovák igények kielégítése után merülhettek fel. A magyar nemzetiségi politika azonban semmit sem tett annak érdekében, hogy a területi visszacsatolásokkal hozzá került nemzetiségeket, akik 1941-re az ország lakosságának már 30%-át tették ki, lojális állampolgárrá tegye. A csehszlovák és jugoszláv emigráns politikusokkal való megegyezés lehetetlen volt, mert egymástól függetlenül, de egyik fél sem volt hajlandó a legkisebb kompromisszumra sem.

Közvetítőkön keresztül Kállay már 1942 végétől felvette a kapcsolatot a nyugati szövetségesekkel.¹³ Hosszas diplomáciai huzavona után, 1943. szeptember 9-én, egy nappal Olaszország kapitulációja után a britek Ankarában közölték Veress László diplomatával előzetes fegyverszüneti feltételeiket. Ezek feltétel nélküli megadásról, a magyar csapatok kivonásáról és a szövetséges csapatok magyarországi megjelenése esetén a Németország elleni hadüzeneti kötelezettségről szóltak. Bár a magyar kormány mindent megtett annak érdekében, hogy elismertesse területi igényeit, erre a szövetségesek közül ekkor már senki sem volt hajlandó. Kállay arra is szeretett volna legalább ígéretet kapni, hogy az országot angol–amerikai csapatok szállják meg, és a szövetségesek addig is tartózkodnak a bombázásoktól, de tárgyalópartneri leszögezték, hogy ezekre a kérdésekre semmi biztosítékot nem adnak.

Az előzetes megállapodás csupán azt az egy kompromisszumot tartalmazta, hogy tényét és tartalmát csak a „megfelelő pillanatban” kell a magyar kormánynak bejelentenie. Az ügy hátterében az a megfontolás állt, hogy az azonnali fegyverszüneti deklaráció a szövetségeseknek is több kárt okozhat, mint hasznot, a magyar vezetés számára pedig az öngyilkossággal egyenlő. Hozzá kell tennünk: az angol fél nem tartotta magát ehhez, abból kiindulva, hogy a szövetségesek közti zavarkeltésből több haszon származik, mint az amúgy végrehajthatatlannak tűnő és amúgy is csak a szovjeteknek hasznot hozó magyar háborús kiugrásból. A csehszlovák emigráns kormány vezetője, Edvard Beneš a „minél rosszabb, annál jobb” elvét követve a BBC rádió hullámhosszán beszélt a kormány béketapogatásairól,¹⁴ különböző brit lapok a tárgyalásokról is tudósítottak, sőt a magyar fegyverszüneti megállapodás feltételeit tartalmazó titkos távirat még a londoni Times napilapban is megjelent.¹⁵ A német hírszerzésnek tehát nem kellett megerőltetnie magát a terhelő bizonyítékok beszerzésével.

Molotov 1943 nyarán közölte brit tárgyalópartnerével, hogy a háborúért nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie a felelősséget, hanem „nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is”.¹⁶ Azt is leszögezte, hogy nem tekintti teljes mértékben igazolhatónak Észak-Erdély visszacsatolását – bár ekkor még Románia sem szerezte

meg szükséges piros pontjait. A teendőket illetően a szovjet álláspont folyamatosan az volt, hogy a kormány kapituláljon azonnal – Sztálin ugyan pontosan tudta, hogy ez a magyar elitre nézve milyen következménnyel járna, de a keresztény Magyarország képviselőire jövőbeni terveiben semmi szüksége sem volt, ezért tekintettel sem kellett lennie rájuk. Ezzel és 1944 augusztusa után Románia kiugrása miatti felértékelődésével függött össze az is, hogy a szovjet vezetés nem engedélyezte a magyar kommunistáknak fegyveres alakulatok szervezését a hadifogolytáborokban. Egy esetleges magyar fegyveres erő, amelytől úgymint csak szimbolikus teljesítményt lehetett volna elvárni, feleslegesnek tekintett koncessziókhöz vezethetett volna a béketárgyalások folyamán. A magyar miniszterelnök egyetlen reménye csak az lehetett, hogy a Balkánon történelmileg évszázadok óta érdekelt angol fél fegyveres erővel is meg fog jelenni érdekei érvényesítésére. Mivel 1943 végéig az angol és a szovjet csapatok egyaránt hasonló távolságra harcoltak Magyarországtól, ez a reménykedés nem tűnt teljes utópiának. Magyarország német megszállása és ezt követően fél éven belül hadszíntérré válása azonban minden ilyen elképzelést illúzióvá tett.

Visszatekintve az eseményekre, 1944 nyaráig Horthynak nem volt reális esélye egy sikeres kiugrasi kísérlet végrehajtására, már csak azért sem, mert nem volt kihez. Elvileg megtehetette volna, hogy titokban kiutazik a Kárpátok előtt harcoló hadseregéhez, és ott átállási parancsot ad ki. Ebben az esetben mintegy 200 kilométeres luk keletkezett volna a frontvonalon, amit a német fél nem tudott volna befoltózni. Horthy azonban antikommunizmusa az utolsó pillanatig visszatartotta ettől a cselekedettől. A román kiugrás után viszont a németek igen hamar gondoskodtak arról, hogy hasonló eset még egyszer ne ismétlődhessen meg. Segítségükre volt ebben a magyar katonai elit jelentős része is, amely neveltetésénél fogva nem tudta volna elképzelni a Szovjetunió előtti behódolást még akkor sem, amikor nyilvánvalóvá vált a Wehrmacht kudarca.

A holokauszt

■ Magyarországon az antiszemitizmus hosszú történetre tekinthet vissza, ennek azonban nem kellett volna népiertáshoz vezetnie – más országok, mint például az antiszemita tradícióktól egyáltalán nem mentes Románia például saját zsidóságát nem deportálta a német megsemmisítő táborokba (Románia „csak” a besszarábiai és a transznyisztriai zsidóság fizikai megsemmisítéséért felelős, igaz hogy tömeggyilkosságait még a német megsemmisítési politika megindulása *előtt* kezdte el). A deportálással kapcsolatos magyar felelősséget meghatározza az a tény, hogy mennyire tudtak a döntéshozók a zsidóság megsemmisítésének ügyéről. „A zsidókérdés megoldása” elvileg Németországban is „titkos birodalmi ügynek” számított. Ennek ellenére bizonyítható, hogy a német társadalom viszonylag széles rétegei is tudomást szereztek a tömeggyilkosságokról.¹⁷ A magyar politikai vezetés pedig olyan tömegben kapott adatokat a zsidók megsemmisítéséről, hogy nem kellett különösebb politikai tehetség annak megállapítására, hogy a megfigyelt atrocitások széles körű akció részét képezik.¹⁸

A magyar diplomácia nem csak távoli sajtótudósításokból értesülhetett arról, hogy a román és a német hatóságok milyen sorsot szánnak a zsidóságnak. A magyar katonaság 1941-ben Nyugat-Ukrajnának éppen azon részeit foglalta el és tartotta megszállás alatt, amelynek zsidó lakosságát, több százezer embert az erre szakosodott német Einsatzgruppék, a rendőrszázlőaljak és a helyi önkéntesek kiirtották. A magyar parancsnokságok olyan városokban helyezkedtek el, amelyek szélén több ezer vagy akár több tízezer embert temettek tömegsírokba, és a környéken sokáig elviselhetetlen volt a hullabűz. Horthy Hitlerrel találkozva személyesen is meggyőződ-

hetett arról, hogy a zsidóság megsemmisítése a legfelsőbb német vezetés kifejezett utasítására történik. Arra a kérdésre, hogy mit kezdjen a zsidókkal, amikor ő mindent megtett, ami megtehető, de meggyilkolni vagy más módon elpusztítani mégsem lehet őket, Hitler azzal válaszolt, hogy meggyilkolás helyett a koncentrációs tábor is megoldást jelent, másnap, amikor ismét visszatért a témára, Ribbentrop nyíltan kijelentette, hogy a zsidókat meg kell semmisíteni vagy koncentrációs táborba zárni.¹⁹ Hogy Horthy megértette ennek jelentőségét,²⁰ azt már idézett 1943. május 7-ei Hitlerhez intézett levél fogalmazványa is bizonyítja. Ebben azt írta, hogy „*Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt...*”²¹ Bár Horthy ezt a mondatot a végleges változathól kihagyta (a fogalmazványt a Külügyminisztérium készítette), nyilvánvaló, hogy csak taktikából tette ezt, hiszen ugyanabban a levélben azt ígérte, hogy „*amint meglesznek [a zsidók elszállításának] feltételei, azt végre fogjuk hajtani*” – azt viszont épp Horthy klessheimi megnyilatkozásából és más forrásokból tudjuk, hogy magától esze ágában sem volt megteremteni ehhez a feltételeket, sőt a folyamatot a német megszállásig akadályozta.

Sokak szerint eleve elrendeltetett volt, ami 1944. március 19. után történt, mivel a németek kezdettől fogva ragaszkodtak a teljes magyar zsidóság deportálásához és megsemmisítéséhez. A dokumentumok azonban ezt nem támasztják alá.

Hitler a szomszéd országokhoz hasonlóan a zsidókérdés megoldását követelte Horthytól is. Éppen ez a fordulat mutatja azt a mozgásteret, ami a kormányzó rendelkezésére állt. Szlovákia 1942-ig zsidósága jelentős részét deportálta, ám ezt követően a folyamatot leállították, és a megmaradt tízezres nagyságrendű zsidóság megkülönböztető jelzés nélkül élhetett. Románia 1918 előtti területeiről és Dél-Erdélyből egy zsidót sem deportáltak, sőt csillagot sem kellett hordaniuk. Komoly különbségek mutatkoztak Nyugat-Európa államaiban is: Franciaországból például a zsidóknak kevesebb mint felét hurcolták el. Ellentétben az 1940-ben elfoglalt nyugat-európai országokkal Budapesten nem lehetett éveket tölteni a zsidók összegyűjtésével, és arra sem lehetett számítani, hogy a Wehrmacht vagy a Waffen-SS ehhez jelentős létszámú erőt tud biztosítani. A Birodalom presztízse is túljutott zenitjén, és a feladat is sokkal nagyobb volt, mint másutt, hiszen Budapesten több zsidó élt, mint Franciaországot leszámítva a németek által megszállt teljes Nyugat-Európában összesen. Innen nézve Eichmann feladata elég reménytelennek tűnhetett.

Itt érdemes megemlíteni, hogy máig nem tisztázott megnyugtatóan, mikor és hogyan dőlt el, hogy a magyar zsidóságot maradéktalanul deportálni fogják. Hitler Klessheimben Horthy, illetve Szombathelyi feljegyzései szerint deportálást nem is említett. Csak következtetni lehet arra, hogy itt szó volt arról, hogy Magyarország zsidó munkásokat ad át Németországnak.²² Azt, hogy Auschwitznak mint szelektáló központnak némi szerepe lesz, csak 1944 május elején (!) döntötték el – ez fontos adat, mivel azt mutatja, hogy eddig az időpontig maguk a tettesek még nem készültek a tömeges fizikai megsemmisítésre. Biztosra vehetjük, hogy Eichmann és felettesei, valamint magyar partnerei a teljes zsidóság likvidálását szerették volna elérni, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy senki sem tudhatta előre azt, hogy ez pontosan hogyan is lesz megoldható, és épp Szlovákia, Románia, Bulgária vagy Franciaország példája mutatta, hogy a „siker” nem vehető előre adotttnak. Emiatt eleinte fel sem merült, hogy rögtön maximális programot hirdessenek meg. Az igaz, hogy 1944. március 31-ig Eichmann-nal megállapodott valamennyi zsidó gettósításáról, majd április 4-én megfogalmazott egy három nap múlva kihirdetett titkos belügyminisztériumi utasítást, amely szerint „a magyar kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”, de ekkor még nem volt teljesen nyilvánvaló, hogy ez mit is jelent, és hogy kik lesznek a kivételezettek. A német megszállás első hónapjában még

csak az állampolgárság nélküli, a hadművelleti területen lakó, illetve a német vadászrepülő-program titkos gyáraiba szánt zsidók deportálását tárgyalták. Az összes magyar zsidó deportálásáról (leszámítva a munkaszolgálatosként behívottakat) április 22-én vagy 23-án született döntés.²³ Edmund Veessenmayer teljhatalmú megbízott ugyanis április 23-án jelentette Berlinbe, hogy „a zsidóakció teljesen totális”. Hozzá kell tenni: Eichmann az eredeti tervek szerint napi egy vonattal és 3000 zsidóval számolt, ámde a magyar hatóságok kérésére ezt napi négy vonatra, azaz 12 000 főre növelték. Ennek fatális következményei lettek, mivel ha az eredeti tervekhez ragaszkodnak, akkor 1944. július 9-ig, a deportálások leállításáig „csak” kb. 170 ezer főt deportálhattak volna, szemben a ténylegesen elhurcolt 437 ezerrel, akik közül mintegy 300 ezret rögtön meggyilkoltak²⁴ – tehát százhetvenezer ember megmenekülhetett volna Auschwitz gázkamráiból.

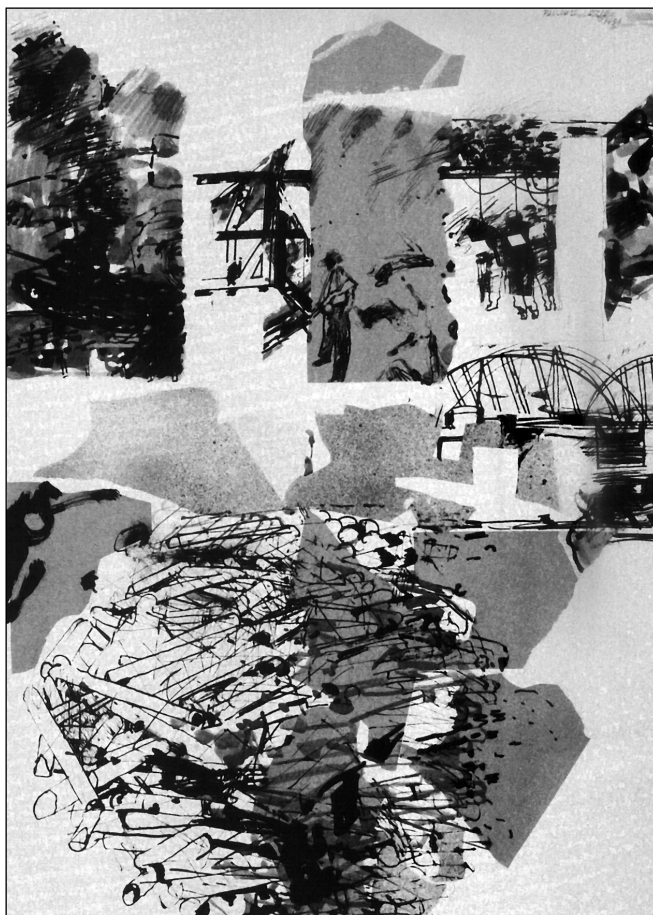
A német megszállás után sokan az addig összegyűjtött információk birtokában már tudták, mi következhet, ha Eichmann szabad kezet kap. Az úgynevezett auschwitzi jegyzőkönyvek, amelyekről Horthy már 1944 májusában több forrásból is értesült, legfeljebb „technikai” nívót jelenthettek számára. Nagy vonalakban mindent tudhattak, ha érdekelte őket, mi történik a német területeken a zsidósággal. Horthy emlékiratai első kiadása szerint 1944 augusztusában ismerte volna meg a jegyzőkönyvet – érthető élethazugság, hiszen akkor már a deportálások befejeződtek, így felelősségének kérdése sem merülhetett fel. Gyakorlati jelentősége egyébként az egésznek nem sok volt, mivel nagy vonalakban Horthy mindennel tisztában volt, és ha a részletek korábban érdekelték volna, elég lett volna annyi, hogy magához rendeli az Eichmann mellé kirendelt magyar csendőrségi összekötőt, Ferenczy László alezredest, aki funkciójából adódóan a szelekció részleteiről is tudomással bírt, vagy kéri egy bizottság kirendelését a németországi „munkatáborokba”, vagy esetleg felveszi a kapcsolatot a magyar katonai hírszerzéssel (amely a holokausztról bőséges információkkal rendelkezett), netán feltesz néhány keresztkérdést az illetékes német személyeknek. Neki azonban ilyesmi eszébe sem jutott.

1944 júliusában már több semleges ország is jelezte: elfogadhatatlannak tartja, ami Magyarországon a zsidókkal történik. Horthy csupán a széles nemzetközi tiltakozás hatására adta fel passzivitását. Nem került túl nagy erőfeszítésébe a további deportálások leállítása: ez arra utal, hogy már korábban is léphetett volna. A budapesti zsidóságot megmentette a legrosszabbtól. Előtte viszont passzivitásával 437 ezer embert a pusztulásba küldött. Ez a cselekedete mind a mai napig lehetetlenné teszi, hogy személyéről pozitív értelemben konszenzus alakulhasson ki.

■ JEGYZETEK

1. Példa erre az Élet és Irodalom hasábjain folytatott vita. Pl. Bojtár Endre: *Antiszemita vagy-e?* Élet és Irodalom 2012. július 27.
2. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Rubicon, Bp., 1999, 245, 249.
3. A kérdésre lásd Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban*. Ister, Bp., 1999.
4. A háborús szerepvállalásra lásd Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris, Budapest 2005, itt. 21.
5. Uo. 123–228.
6. Truman O. Anderson: *A Hungarian Vernichtungskrieg?* Militärgeschichtliche Mitteilungen 2000/1, 353.
7. Ungváry: *A magyar honvédség*. 309.
8. *Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg*. Hg. Karl-Heinz Frieser. 8. kötet. DVA, Stuttgart 2011, 879, 957, 1152–1160.
9. Ungváry: *A magyar honvédség*. 478–479; részletes forrásjegyzékkel.
10. Dombrády Loránd: *A magyar hadigazdaság a második világháború idején*. Petit Real, Bp., 2003 7–19; Ungváry Krisztián: *Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában*. In: Romsics Ignác (szerk): *A magyar jobboldali hagyomány. 1900–1948*. Osiris, Bp., 2009, 305–340.
11. *Geschichte des zweiten Weltkrieges 1939–1945*. (Szerk. nélkül). A. G. Ploetz, Würzburg, 1960. 125.
12. Dombrády: *A magyar hadigazdaság...* 278.
13. A kérdés dokumentumait lásd: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Juhász Gyula. Bp., 1978.

14. Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig.* Magvető, Bp., 2000. 233–234.
15. Borhi László: „Az ujjunkat sem akarjuk mozdítani” avagy a háborúból való kiugrás esélyei. In: Markó György (szerk): *Háború, hadsereg, összeomlás.* Zrínyi, Bp., 2005. 33–46.
16. Czettler: *A mi kis élethalál kérdéseink.* 322.
17. A kérdésre lásd Götz Aly: „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden.* S. Fischer, Berlin 1995.
18. Karsai László: *Holokauszt.* Pannonica, Bp., 2001. 182, 186, 200.
19. *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal.* A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette Ránki György. Magvető, Bp., 1983, II. kötet, 101.
20. Horthy saját visszaemlékezésében (*Emlékirataim.* Európa, Bp., 1990. 291.), valamint Edelsheim-Gyulay Ilona, Horthy István özvegye szerint (*Becsület és kötelesség.* Európa, Bp., 2000, 247–251.) csak 1944. július elején értesült arról, hogy a zsidóságra milyen sors vár. Ezt az állítást legfeljebb az Auschwitz-jegyzőkönyvekre vonatkoztathatjuk, magára a megsemmisítésre viszont semmiképpen sem. Lásd: Karsai László: *A magyar holocaust. Az Endre–Baky–Jaross-per.* In: Král Csaba (szerk.): *Holocaust-émlékkönyv: a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából.* TEDISZ, Bp., 1994. 96–97.
21. Szinai Miklós – Szücs László (szerk): *Horthy Miklós titkos iratai.* 4. kiadás, Kossuth, Bp., 1972. 398.
22. Rándló L. Braham: *A magyar holocaust.* Gondolat, Bp., 1981. 303.
23. Götz Aly – Christian Gerlach, : *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden.* DVA, Stuttgart, 2002. 251–252.
24. Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Jaffa, Bp., 2005. 158–162.

TOMKA BÉLA

SZOCIÁLPOLITIKA MAGYARORSZÁGON A VILÁGHÁBORÚK KORÁBAN

**Az első
társadalombiztosítási
törvények nemzetközi
összehasonlításban
viszonylag korán, már a
19. század végén és a
20. század első éveiben
megjelentek
Magyarországon.**

■ Az első világháború és az azt követő évek nemcsak az állami keretek és a nemzetfejlődés tekintetében vezettek jelentős változásokhoz Magyarországon, hanem ezen túl is komoly, a szociálpolitikát ugyancsak érintő társadalmi átalakulásokat indítottak el. Új kihívások jelentkeztek a megnövekedett jóléti igények formájában – például a nagyszámú gondozásra szoruló hadirokkant részéről –, s tartósan megváltoztak az állam jóléti tevékenységének politikai és gazdasági keretfeltételei. Bár Magyarországon a modern tömegpolitika kiépülése előtt továbbra is fontos akadályok álltak, annak egyes jellemzői – mint a választójog bővülése, a politikai mobilizáció – megjelentek, s ezek javították a szociálpolitika bővítésében érdekelt rétegek politikai érdekérvényesítő képességét. Utóbbi folyamatoktól sem függetlenül a kiterjedt szociálpolitika hagyományos opponenseinek számítót liberális politikai erők meggyengültek, míg az állami jóléti szerepvállalást ekkor már igenlő szociáldemokrácia és különösen a szociális gondolatokra szintén fogékonyabb nemzeti-keresztény közép, később pedig a szélsőjobb erősödött. Fontos körülménynek számított továbbá, hogy az állam gazdasági szabályozó és újraelosztó tevékenysége a háború alatt nőtt, s az állam fokozott, sőt fokozódó gazdasági szerepvállalása tartós jelenségnek bizonyult. Ezek a változások hasonló európai tendenciákba illeszkedtek, melyek tovább ösztönözték őket. Bár a háborús rekonstrukció és a nagy gazdasági válság szűkítette a jóléti politika mozgásterét, a fentiek nyomán a két világháború között a szociálpolitika a korábbiakhoz képest jó-

val jelentősebb politikai területté vált, s a korszak végén az állam jóléti feladatvállalása tovább élénkült.

A következőkben ennek a folyamatnak a főbb jellemzőit tekintjük át. Először meghatározzuk a vizsgált területeket, majd felidézzük az előzményeket és a szociálpolitika legjelentősebb programjainak alakulását, ezt követően pedig a juttatásokban részesülők arányát s azok színvonalát vesszük számba. A szociális kiadások vizsgálata szempontokat ad a fejlődési dinamika megállapításához, ami után a jóléti politika fejlődését meghatározó fontosabb tényezőket tárgyaljuk. Végül összefoglaljuk a világháborúk korának magyarországi szociálpolitikájáról tett megállapításainkat.

A szociálpolitika területei

■ A szociálpolitika fogalmát változatos módon használják mind a hétköznapi, mind pedig a tudományos diskurzusban, s nem volt ez másként a vizsgált korszakban sem, amikor maga ez a fogalom kezdett széleskörűen elterjedni Magyarországon. Létezik igen átfogó értelmezés, mely magában foglalja az állam szinte teljes gazdaság-szervező tevékenységét, beleértve ebbe a foglalkoztatás, a jövedelmek, az átfogó makroökonómiai irányítás problémáit egyaránt, hiszen ezek mind relevánsak a jólét megoszlása szempontjából. Jóval gyakoribbak azonban az ennél szűkebb megközelítések, melyek szerint a szociálpolitika során az állam a jövedelemtranszferek és a jóléti szolgáltatások rendszere révén biztosítja polgárai számára a szociális biztonság meghatározott szintjét. Még utóbbi esetben is számos program ide sorolható, mint a betegség, a rokkantság, a foglalkozási balesetek, az időskor esetén nyújtott juttatások, valamint az özvegyi és árvasági, az anyasági, a családi, a munkanélküli, az elhelyezkedési-átképzési és a lakással kapcsolatos támogatások. Mi ezek közül – ha nem jelezzük másképp – a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) megközelítéséhez hasonlóan a társadalombiztosítással foglalkozunk (munkahelyi balesetbiztosítás, egészségügyi, nyugdíj-, munkanélküli biztosítás szolgáltatásai), esetenként kiegészítve ezeket néhány további társult, illetve rokon programmal (közegészségügy, szociális segélyezés, közhivatalnokoknak nyújtott szociális szolgáltatások, háborús károsultak segélyei, családok segélyezése).¹ Választásunkat a tejedelmi korlátok mellett elsősorban a társadalombiztosítási programok jelentősége indokolja. Bár a társadalombiztosítás a kezdetektől más jóléti intézményekkel párosult – mint a szegénységélyezés vagy a lakáspolitikai –, de intézményi áttörést jelentett a jóléti állam kialakulása során. A társult programokkal együtt a vizsgált korszakban már egyértelműen dominált a szociálpolitika terén, s a jóléti intézmények fejlődésére gyakorolt hosszú távú hatása is kiemelkedő volt.

Előzmények és a programok bővülése

■ Bár szociális tartalmú törvények korábban is születtek Magyarországon, jelentősebb társadalmi csoportra, az egész ipari munkásságra kiterjedően elsőként az 1875. évi III. tv. foglalkozott a szociális biztonsággal. Ez a munkaadókat 30 napig terjedően kötelezte a munkások gyógyítással és betegápolással, valamint a szüléssel összefüggő költségeinek megtérítésére, amennyiben a munkás maga, illetve szülője vagy házastársa erre nem volt képes.² A törvény tehát még csak igen óvatos lépést tett a munkások betegség esetén történő ellátásának biztosítása irányába, de mint előzmény hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon először az ipari munkásság kötelező betegebzbiztosítását honosította meg az 1891. évi XIV. törvény. Utóbbi nemzetközi viszonylatban is korai időpontnak számított. 1907-ben aztán egyrészt újraszabályozták a betegebzbiztosítást – főként szervezeti téren –, másrészt bevezették az ipari

munkásság és a kereskedelmi alkalmazottak kötelező balesetbiztosítását is. Még az első világháború előtt sor került az állami alkalmazottak részére az akkoriban gyermeknevelési pótléknak nevezett családi pótlék bevezetésére, ami világviszonylatban az első ilyen intézkedésnek számított.

Ugyanakkor a nyugdíjbiztosítás csak vontatottan fejlődött. Az állami tisztviselők és egyes hozzátartozók már a 18. század végétől rendelkeztek nyugdíjjal, melynek szabályait a 19. század során többször – általában a nyugdíjban részesülők számára kedvező módon – átalakították. Az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról szóló 1885. évi. 11. tc. rendszerezte és ismét kibővítette a nyugdíjjogosultságokat. Egy sor alkalmazott – folyamfelvigyázók, börtönőrök, út- és hídmesterek stb. – ekkor nyert időskori juttatást. Az állami munkások fix összegű nyugellátást kaptak, szintén a szolgálati időtől függő összeggel.³ 1912-ben (65. tc.) ismét felülvizsgálták az állami alkalmazottak nyugdíjazásának feltételeit. A változások közül kiemelendő, hogy saját kérésre a korábbi 65 év helyett már 60 évesen is nyugdíjba lehetett vonulni, a 70 éves kor elérésével pedig ez kötelezővé vált. A köztisztviselők nyugdíjait kiegészítették a katonák, vasutasok és más foglalkozások részére különállóan működő programok.⁴

A társadalombiztosítási programok bevezetésük után már a 20. század első felében is fokozatos bővülési és belső differenciálódási folyamaton mentek keresztül. Jól mutatja ezt a folyamatot a betegségbiztosítás, melyben az említett 1892-es eredeti szabályozás után 1907-től a családtagokra is kiterjedtek a legfontosabb szolgáltatások. 1918. január 1-jétől növekedett a juttatások maximális időtartama, s kormányrendelet vezetett be újabb juttatásokat, mint például a szoptatási segélyt a biztosítottak esetében s a gyermekágyi segélyt az igényjogosult családtagok részére.⁵ A proletárdiktatúra után, 1919. szeptember 30-tól érvényes újabb szabályozás 20 hétről 1 évre hosszabbította meg azt az időszakot, melyre a táppénz, orvosi kezelés, a családtagok ellátása és más juttatások jártak, 50%-ról 60, illetve 75%-ra emelte a táppénz összegét, valamint bevezette a terhességi segélyt, s ugyancsak megnövelte a gyermekágyi segély mértékét.⁶ 1928 elejétől újra javult a juttatások egy részének színvonala a biztosítottak számára (terhességi segély), s emellett egyrészt bővült a jogosult családtagok köre (testvérek, mostohagyermek), másrészt a családtagok is jogosulttá váltak terhességi, illetve szoptatási segélyre. A második világháború alatt, 1941-ben először inkább kisebb pontosítások következtek be, részben az igénybevételi jog szigorításával, részben kiterjesztésével kísérve, de 1942-ben a változtatások már ismét egyértelműen a juttatások bővítését célozták.⁷ A balesetbiztosítás az 1907-es bevezetés után szintén 1927-ben élte meg első nagy reformját, immár – nemzetközi munkajogi egyezmények nyomán – balesetként definiálva azokat a betegségeket is, melyek a munkavégzés következtében alakultak ki.⁸ A nem állami alkalmazottakat is érintő nyugdíjbiztosítás 1928-as bevezetése után jó néhány évre szükség volt ahhoz, hogy az érintettek széles rétege megszerezze a szükséges jogosultságokat, így ennek a programnak a differenciálódása nem látható még a két világháború között. A családi pótléket 1912-től még csak az állami alkalmazottak kapták, de 1939-től már az iparban, kereskedelemben, bányászatban dolgozók részére is folyósították.⁹

Ugyanakkor Magyarországon teljesen hiányzott a két világháború között – s lényegében aztán a második világháború után is – a Nyugat-Európa számos országában ekkor már létező munkanélküli-biztosítás. A program hiánya a gyakorlatban mégsem jelentett számottevő különbséget, mivel a munkanélküli-járadék a két világháború között még Nyugat-Európában is alacsony szintű volt.

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a 19. század végén és a 20. század első felében Magyarországon is megjelentek azok a társadalombiztosítási ágak, illetve szigorú értelemben nem a társadalombiztosításhoz tartozó, de annak elveivel nagy-

ban rokon juttatások – mint az állami alkalmazottak nyugdíjai –, melyek Nyugat-Európában a jóléti politika fő eszközeivé váltak a 20. század során. Így a magyarországi társadalombiztosítási programok bevezetésének időpontjai lényegében megfeleltek a nyugat-európai tendenciáknak. Egyezést láthatunk abban is, hogy a társadalombiztosítás vált a szociális rendszer központi elemévé, s területei a nyugat-európaihoz hasonló fokozatos bővülésen és differenciálódáson estek át.

A lefedettség alakulása

■ A jóléti programok léte azonban önmagában még nem árulja el azok társadalmi jelentőségét, így további jellemzőiket – például a lakosság milyen hányada részesedett a juttatásokból – is vizsgálni kell. Legkorábbi saját számításokkal a betegségbiztosításban részesülők arányáról rendelkezünk, melyek szerint 1924-ben az aktív keresők mintegy negyede (24,8%) volt táppénzre jogosult Magyarországon, míg a természetbeli juttatásokban – például kórházi ellátás – részesülők aránya valamivel magasabb lehetett.¹⁰ Ez az arány 1930-ig csak kismértékben emelkedett tovább (26,5%). Szintén 1930-ban balesetbiztosítással az aktív keresők 39,3%-a rendelkezett, míg az öregségi nyugdíjbiztosítás ugyanezen kör 16,1%-ára terjedt ki.¹¹

Ezek a számok elsősorban az ipari munkásságot és az állami alkalmazottakat foglalták magukban. Az ipari munkásság számára újabb áttörést az 1928-as nyugdíjtörvény jelentett, mely a nem mezőgazdasági munkásság egésze részére garantálta a nyugdíjjogosultságot. Utóbbi csoport ugyan ekkor csak a társadalom kisebb részét jelentette, de számukra nemzetközi összehasonlításban is igen nagyvonalú hozzáférési feltételekkel biztosították a nyugdíjukat: a 65. életévet elérve, a mintegy 8 éves (400 hetes) várakozási időt letudva az aktív lakosság mintegy harmada részesedhetett nyugdíjban. Ennél is nagyobb jelentőségű volt azonban az a tény, hogy a nyugdíjrendszer mintegy beprogramozta a biztosítottak körének dinamikus bővülését: a rendszer érése és a gazdasági szerkezet változása – vagyis az ipari munkásság arányának folytatódó növekedése a foglalkoztatottak között – előrevetítette a biztosítottak társadalmi arányának fokozatos emelkedését.¹²

Szembevető azonban az iparinál lényegesen magasabb létszámú mezőgazdasági foglalkoztatottak társadalombiztosításának részlegessége, illetve bizonyos csoportjaik esetében teljes hiánya.¹³ A legkedvezőbb helyzetben ebből a szempontból a gazdasági cselédek és egyes mezőgazdasági munkások voltak, akik részére már a világháború előtt (1900, 1912, 1913) törvény garantálta a balesetbiztosítást, s később (1928, 1939) a mezőgazdasági munkavállalók más csoportjaira is kiterjesztették ezt. Kötelező betegségbiztosítás ellenben egyáltalán nem létezett e csoportra vonatkozóan sem. Igaz, a gazdasági munkások jelentős része, a gazdasági cselédek és közvetlen családtagjaik számára az orvosi és kórházi ellátás, valamint a gyógyszerellátás költségeit – korlátozottan – munkaadóiknak meg kellett téríteniük.¹⁴ Ez azonban nem biztosításszerű juttatás volt, s el is maradt annak színvonalától: például a kórházi ápolás költségeit maximum 30 napra fedezte, s táppénz sem járt a betegnek. A mezőgazdasági munkavállalók más csoportjai (a lakóhelyükön dolgozó gazdasági munkások stb.) még ehhez hasonló juttatásra sem voltak jogosultak, ők a szegénységélyezésre voltak ráutalva. Számukra azért előrehaladást jelentett, hogy az 1930-as évek elején több kormányrendelet is garantálta a szegény betegek gyógyszerellátását és kórházi ápolását, igaz, szintén nem a társadalombiztosítás keretében. Bár a mezőgazdasági munkavállalók öregségi és özvegyi nyugdíjbiztosításának bevezetése lényegében már az ipari és kereskedelmi foglalkoztatottak hasonló társadalombiztosítási juttatásainak bevezetése idején, az 1920-as évek végén felmerült, a szabályozásra csak 1938-ban és 1939-ben került sor. A bevezetett és juttatásaiban az ipari munkások

nyugdíjbiztosításához hasonló öregségi nyugdíjra a 65 év feletti mezőgazdasági munkások voltak jogosultak 15 év várakozási idő után. Rokkantsági és árvasági nyugdíjbiztosítást azonban nem foglalt magában, s előbbit csak önkéntes alapon köthettek. Ezenkívül csak a földbirtokkal (2 kat. hold) nem rendelkező férfiakra terjedt ki a törvény hatálya.¹⁵

A társadalombiztosítással lefedettek aránya a két világháború között ugyan nőtt, de még így is viszonylag alacsony maradt Magyarországon. Az alapvető társadalombiztosítási programokat – mint láttuk – nyugat-európai összehasonlításban is korán megteremtették, ezek azonban bevezetésük idején s még azután jó ideig közel sem fogták át a társadalom olyan hányadát, mint az élenjáró nyugat-európai országokban.¹⁶ Ezt a helyzetet alapvetően két tényező eredményezte. Egyrészt a programok eleve szűkebb társadalmi csoportokra terjedtek ki, mint például Németországban. Az első társadalombiztosítási szolgáltatásokból Magyarországon az ipari és kereskedelmi munkások, valamint a közszolgálatban foglalkoztatottak egyes csoportjai részesedtek. A jelentős arányú mezőgazdasági népesség teljes egészében kimaradt ezekből, s ugyanígy a – sokkal kisebb létszámú – magántisztviselői réteg is. A döntő azonban az volt, hogy azok a társadalmi rétegek – különösen a munkásság –, melyek a legtöbb nyugat-európai országban és Magyarországon is az elsők között kerültek a biztosítottak közé, eleve a lakosság lényegesen kisebb arányát tették ki, még akkor is, ha arányuk az 1930-as években már lényegesen magasabb volt, mint néhány évtizeddel előbb.

A juttatások színvonala

■ A betegségbiztosítás és a balesetbiztosítás az ipari munkásoknak már 1891-től, illetve 1907-től meglehetősen magas színvonalú juttatásokat garantált Magyarországon. Bár a világháborút követő gazdasági dezorganizáció és infláció időszakában ezek csak nehezen voltak érvényesíthetők, az 1927-es társadalombiztosítási törvényalkotás lényegében megerősítette e juttatásokat, s szintén viszonylag nagyvonalú szintű ellátást vezetett be – az ipari és kereskedelmi alkalmazottak esetében – az 1928-as nyugdíjtörvény.¹⁷

A juttatások relatív – azaz bérekhez viszonyított – színvonalát jól mutatja a betegségbiztosítás, illetve a táppénz szabályozása. Az 1930-as évek elején Magyarországon az ipari munkások betegségük negyedik napjától az átlagbérük 60%-át kapták táppénzként, illetve ha a pénztár anyagi helyzete ezt lehetővé tette, a táppénzt 75%-ra is emelhették.¹⁸ Ennek következtében a táppénz mértéke meghaladta a német, francia, belga színvonalat, s csak Hollandiában láthatunk a magyarországi szintnél kedvezőbbet.¹⁹ Sőt Kovrig Béla számításai szerint a két világháború közötti magyarországi szabályozás még az 1948-as brit társadalombiztosítási törvénykezés által garantált betegségi juttatások feltételeinél is lényegesen kedvezőbb volt.²⁰ Természetesen kizárólag a juttatások bérekhez viszonyított relatív arányáról van szó, s nem azok tényleges értékéről, melyet nyilvánvalóan alapvetően befolyásolt a bérszínvonal, s ezen a téren az összehasonlítás Magyarország számára nem volt ilyen kedvező. Nemzetközi viszonylatban különösen élenjárónak számítottak továbbá a folyósítás egyéb feltételei: a táppénz 52 hétig járt a biztosítottnak, s a szülési segély, a drágább kezelések és néhány más, kisebb jelentőségű juttatás kivételével előzetes várakozási idő sem volt előírva a jogosultság elnyeréséhez. További előnyös vonása volt még a magyar szabályozásnak, hogy a biztosított egy évig orvosi ellátásra, kórházi, illetve szanatóriumi ápolásra tarthatott igényt, s a közös háztartásban élő családtagok is az orvosi kezelés és gyógyszerek mellett egy éven belül 6 hétig kórházi ápolásra jogosultak. Korlátozott volt azonban az egyébként is csak részben biztosí-

tott mezőgazdasági foglalkoztatottaknak nyújtott szolgáltatások színvonala: például az orvosi és gyógyszerkötségeket a gazdasági cselédeknek is csak 45 napig térítették, s a munkaadó (gazda) a kórházi költségeket csak 30 napig volt köteles fedezni, de szanatóriumra ez nem vonatkozott, s a családtagok kórházi ápolása is kívül esett a juttatások körén.²¹

1930-ban Magyarországon baleset esetén a munkaképtelenné vált biztosított ingyenes orvosi és kórházi kezelésben, gyógyszerben részesült, s – némileg leegyszerűsítve – az első 10 hét során alpbérének 60%-át kapta, majd pedig ez 75%-ra emelkedett. Bár a különböző nyugat-európai országokban és Magyarországon látható szabályozás összetettsége és változatossága miatt a nemzetközi összehasonlítás nehézségekbe ütközik, annyi az ILO adatgyűjtése alapján bátran megállapítható, hogy a balesetbiztosítás magyarországi szabályozása ekkoriban a legtöbb nyugati országgal egyenrangú, sőt több tekintetben kedvezőbb volt. Csak Hollandia és Írország szabályozása tekinthető a magyarországinál egyértelműen előnyösebbnek a biztosított számára.²² Ugyanez érvényes a balesetbiztosítás egyéb feltételeire, mint például a teljes keresőkép telenség esetén fizetett járadék vagy a részjáradék, a teljes tehetetlenség esetén fizetett járadék aránya s a természetbeli juttatások (orvosi ellátás, gyógyszerek) is.

Az öregségi nyugdíjra az 1920-as évek végének reformja után – mint említettük – 400 hetes várakozási idő letelte után vált jogosulttá a járulékfizető, így kifizetések először 1932-től, de leginkább az 1930-as évek második felétől történtek.²³ A kifizetések megindulása után, a második világháború idején több részből állt az öregségi járulékok: évi 120 pengő alapösszegeből, 30 pengő pótlékból, a járulékfizetési időszak hosszától, illetve a befizetett járulékok nagyságától függő részből, valamint egy ehhez csatlakozó, a legalacsonyabb munkabérek növekedése által meghatározott pótlékból. Az öregségi járadék terén még a táppénz, illetve a balesetbiztosítás esetében látottaknál is bonyolultabb volt a szabályozás szerte Európában, így azok összegének, pontosabban a bérekhez viszonyított arányainak a magyarországgal való részletes összevetése itt nem lehetséges. Mindenesetre egy korabeli számítás szerint 1930 körül 30 év biztosított jogviszony után a magyarországi öregségi és rokkantsági nyugdíj értéke (477 pengő) elérte, majd 40 év után (596 pengő) lényegesen meghaladta a pengőre átszámított osztrák színvonalat, s magasabb volt az olasz szintnél is, megegyezett a csehszlovák, de elmaradt az angol s különösen a német szinttől.²⁴ Nemzetközi összehasonlításban ugyancsak jelentős volt az anyasági segély és a temetkezési segély Magyarországon. Viszonylag kedvezőtlen volt azonban az özvegyi ellátás színvonala.²⁵

Összességében tehát míg a társadalombiztosítási lefedettségben kimutatható Magyarország lemaradása a két világháború között, addig a juttatások relatív szintje – különösen az állami alkalmazottaknál és a munkásoknál – elérte vagy megközelítette az ebben a tekintetben élenjáró nyugati országokban kialakult viszonyokat.

Szociális kiadások és dinamika

■ A hazai szakirodalomban a két világháború közötti szociálpolitika erőfeszítéseit gyakran igen mérsékeltnek minősítik.²⁶ A 20. század végéről vagy azután visszatekintve az állam jóléti kiadásai és általában a polgárok szociális biztonságának garantálására tett törekvései valóban visszafogottnak tekinthetők. A megfelelő mérce azonban nyilvánvalóan nem lehet a több évtizeddel későbbi állapot, hanem ehelyett a kor más, lehetőleg hasonló adottságokkal rendelkező országainak jellemzői jelenthetik az összehasonlítás alapját. Ha ezt az utat követjük, akkor összetettebb kép bontakozik ki, jóllehet az értékelést nehezíti, hogy a 20. század első felére vonatkozóan

csak viszonylag kevés adattal rendelkezünk mind Magyarországra vonatkozóan, mind pedig más államok tekintetében.

A meglévő források rendszeres – másutt részletezett – számbavétele után azt mondhatjuk, hogy Magyarország a két világháború közötti időszakban csak kevésbé maradt el a nyugat-európai országoktól a jóléti ráfordításoknak a bruttó hazai termékhez viszonyított arányát tekintve.²⁷ Számításaink szerint Magyarországon a szociális biztonságra fordított kiadások 1930-ban a GDP 5,2%-át tették ki, ami nemzetközi összehasonlításban egyenesen magasnak számított – igaz, ez az állami alkalmazottak (köztisztviselők, tanárok, vasutasok stb.) nyugdíjkiadásait is tartalmazta, s a század elejéhez képest jelentős dinamikát tükrözött. Ha csak a szűkebb társadalombiztosítással számolunk, a megfelelő arány ebben az évben 1,6%-ra módosul. Ez már nem számított magasnak, jóllehet például Svédország vagy Finnország adatait meghaladta.²⁸

Ezekhez a kiadásokhoz társulnak egyéb, például a kutatásban máig nagy figyelmet kapott lakásépítési programok ráfordításai – közöttük 1927-től az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet, majd 1940-től az ONCSA (Országos Népi és Családvédelmi Alap) kezdeményezései. Szem előtt kell tartanunk azonban a szociális biztonságot szolgáló egyes korabeli intézkedések súlyát. Például az ezen a téren kiemelkedő állami támogatást élvező ONCSA megvalósítására szánt összegek messze elmaradtak a társadalombiztosítás és a szociális biztonságot szolgáló egyéb intézményekre fordított kiadások mögött. Összehasonlításképpen az ONCSA-törvény (1940. évi XXIII tc.) alapján 1940-re előirányzott 28 millió pengőt és az 1941-re tervezett 41 millió pengőt egyedül a társadalombiztosítási táppénzellátások háromszorosan, illetve kétszeresen haladták meg.²⁹ Ennél is fontosabb az, hogy a jóléti rendszer fejlődése hosszú távú szempontjából az ONCSA-nak kis jelentősége volt, szemben a tartós jogosultságokat teremtő más programokkal, különösen a társadalombiztosítással (nyugdíjbiztosítás, egészségbiztosítás). Így tehát a lakásprogramokkal kapcsolatos kiadások növelik, de alapvetően nem változtatják meg a jóléti ráfordítások mértékét.

A szociálpolitika determinánsai

■ Régi hagyomány a szociálpolitika történetével foglalkozók körében, hogy a jóléti rendszerek fejlődését a gazdasági növekedés közvetlen következményének tartják, akár úgy, hogy az iparosodás okozta társadalmi problémáknak tulajdonítanak döntő szerepet, akár – újabban – úgy, hogy a szociálpolitikát a gazdasági prosperitás melléktermékének tekintik. Miként Európa más részein, úgy Magyarországon is kétségkívül látható összefüggés a szociálpolitika alakulása és a gazdasági fejlődés között. Ezt a kapcsolatot jól mutatja például a foglalkozási szerkezet, melynek átalakulása hosszú távon jelentősen hozzájárult a jóléti programok növekedéséhez, hiszen például az ipari munkásság társadalombiztosításba való bevonásával e réteg gyarapodása egyben a társadalombiztosítási lefedettség bővülését s így a kiadások növekedését is jelentette. A társadalombiztosítás kialakulásának időzítése és a fejlődés dinamikája azonban cáfolni látszik az ennél szorosabb összefüggést. Az első programok nyugat-európai viszonylatban is korán megjelentek Magyarországon (1892), olyan fejlett iparú és urbanizált országokat megelőzve ezzel, mint Belgium vagy Nagy-Britannia. A későbbi fejlődés sem mutat szoros kapcsolatot a gazdasági dinamikával.³⁰

Áttérve egy további tényezőre, a demonstrációs hatásnak vagy másként a diffúzióknak minden jel szerint fontos szerepet kell tulajdonítanunk a magyarországi szociális programok korai kialakulásában. A német és az osztrák törvényhozás hatását fokozhatták a Habsburg Birodalom nyugati felével fennálló szoros politikai és a hagyományosan erős kulturális kapcsolatok. A két világháború között a külföldi példák –

így az ILO tervezeteinek és ajánlásainak – hatása szintén jelentkezett. Mindazonáltal a diffúzió önmagában szintén nem képes magyarázni a társadalombiztosítási programok kialakulását, s különösen nem a későbbi fejlődés sajátosságait, hiszen az ilyen külső hatások úgyszólván mindenhol és folyamatosan érvényesültek, a jóléti intézmények mégis eltérő módon és különböző ütemben épültek ki az egyes társadalmakban és időszakokban.

A két világháború közötti hazai jóléti rendszer több fontos jellemzőjének – mint a viszonylag magas jóléti kiadások vagy az állami alkalmazottak és a munkások előnyben részesítése szociális téren – megértéséhez elengedhetetlen a politikai fejlődés sajátosságainak figyelembevétele. A politikai faktorok hatása már az első társadalombiztosítási törvények megalkotása idején is tetten érhető. Magyarország illeszkedik azoknak az európai alkotmányos monarchiáknak a sorába, melyek elsőként vezettek be társadalombiztosítási törvényeket (Németország, Ausztria, Dánia, Svédország). Ez a rendszer hajlott a paternalizmusra, s emellett a liberális ideológia befolyásának gyengesége miatt a piaci beavatkozást ellenzők tábora erőtlen volt. Így korán megszülettek az első, az ipari munkásokra kiterjedő társadalombiztosítási törvények Magyarországon, jóllehet ezt a munkásság politikai súlya vagy mobilizációja nem indokolta – például a szociáldemokrácia parlamenti képviselője ebben az időszakban egyenesen hiányzott. A kiterjedt állami bürokrácia nyilvánvalóan ugyancsak elősegítette a társadalombiztosítási rendszerek működtetését és ellenőrzését. A politikai-ideológiai sajátosságok nemcsak a bevezetés tényét segítik magyarázni, hanem döntően befolyásolták a kezdeti társadalombiztosítási programok jellegét is. Az önkéntes biztosítási formák fejletlensége mellett a liberalizmus viszonylagos gyengesége is a kötelező biztosítások bevezetését segítette.

Az első világháború alatti és az azt közvetlenül követő politikai mobilizáció után a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt kétségkívül inkább defenzívában voltak az 1920-as évek társadalombiztosítási törvényalkotása idején. A munkásság politikai mobilizációja mindazonáltal szerepet játszhatott a jóléti fejlődésben Magyarországon is. A munkásság ugyanis ha nem is közvetlen politikai erejénél fogva kényszerítette ki a törvényalkotást, mobilizációja preventív reformokra ösztökölte az uralkodó elitet. A társadalombiztosítás kétségkívül alkalmas lehetett az elit legitimitációjának növelésére is, hiszen a munkásság számára fontos új jogokat biztosított. Emellett a magyarországi munkásságnak nyugat-európai összehasonlításban kicsiny aránya ellenére sajátos jelentőséget biztosítottak a magyar gazdaságfejlesztési törekvések, melyek mindenekelőtt az iparra irányultak. Így a munkásság fejlődése nemcsak a társadalmi-politikai egyensúly felbomlásának fenyegetéseként jelent meg, hanem mint az államépítés tényezője is.

A két világháború között hatalmat gyakorló pártokra hatott a katolikus egyház szociális tanítása, s ez tükröződött a jóléti erőfeszítésekben is. Emellett a kormányon lévők erősen a liberális és a baloldali politikai erők ellenében határozták meg magukat. Az antiliberalizmus mindenképpen megkönnyítette azt, hogy az állam jelentős jóléti feladatokat vállaljon magára, elsősorban saját alkalmazottai iránt – melyben egyszersmind sajátos paternalista tradíciók tükröződtek –, de a társadalombiztosítási programok létrehozásában és működtetésében is. Másrészt a baloldali pártok háttérbe szorításának, a munkásosztály társadalmi integrációjának célja jelent meg abban, hogy utóbbi továbbra is kiemelt jóléti juttatásokban részesült. A nagybirtokosi érdekek hatékony politikai képviselője pedig magyarázhatja a mezőgazdasági foglalkoztatottak lassú bevonását a szociális programokba.

■ Az első társadalombiztosítási törvények nemzetközi összehasonlításban viszonylag korán, már a 19. század végén és a 20. század első éveiben megjelentek Magyarországon. Ezek a legtöbb európai ország megfelelő intézkedéseikhez hasonlóan csak az ipari munkásság számára biztosítottak szociális jogokat, míg az állami alkalmazottak külön programok révén jutottak nyugdíjhoz és más szociális ellátásokhoz. A többi társadalmi réteg bevonása a jóléti rendszerekbe meglehetősen vontatottan haladt, s csak a második világháború időszakában gyorsult fel valamelyest.

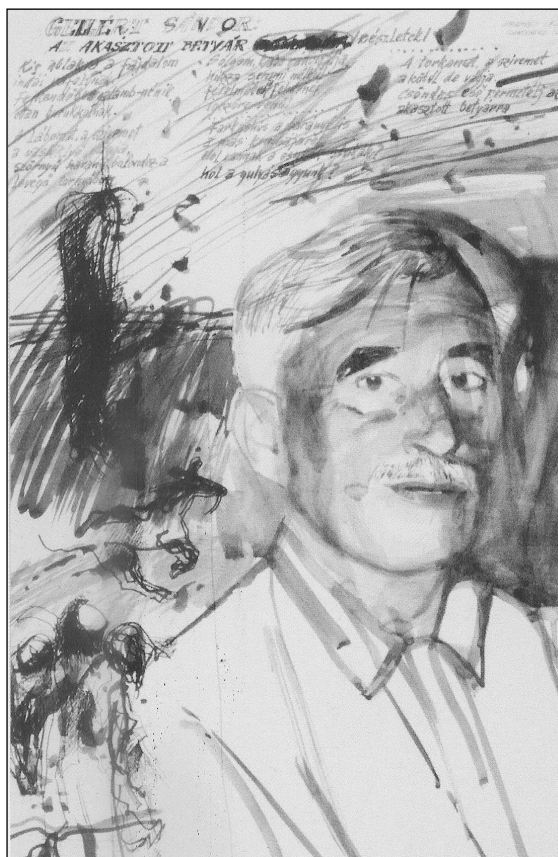
Így a két világháború időszakának jóléti rendszerét hangsúlyos ellentmondás jellemezte Magyarországon. Ez azáltal keletkezett, hogy egyfelől az ipari alkalmazottak nagy aránya részesült betegség-, majd baleset-, végül nyugdíjbiztosításban, s a nekik nyújtott juttatások színvonala is magas volt nemzetközi összehasonlításban. Az állami alkalmazottak szintén viszonylag bőkezű szociális ellátáshoz jutottak. Ezzel szemben a lakosság nagyobbik hányadát kitevő mezőgazdasági népesség szociális jogai a korban lényegében mindvégig alacsony színvonalon maradtak.

Az elitek legitimációs törekvései, a liberalizmus viszonylagos gyengesége, az ipari fejlődést előmozdítani kívánó célok mind olyan politikai tényezőknek tekinthetők, melyek közrejátszottak abban, hogy a társadalombiztosítási programok bevezetése korai időpontban történt, a munkásokra terjedt ki, s kötelező formában működött, nagyban meghatározva a további fejlődés útját is. Tovább erősítette a kialakult jellemzőket a munkásság első világháború alatti és azt követő politikai mobilizációja, de a szociálpolitika két világháború közötti formálódásában az állam fokozódó gazdasági tevékenységének, az egyházak szociális tanításait befogadó nemzeti-keresztény pártoknak és a nagybirtokosi érdekek érvényesülésének továbbra is kiemelt jelentősége volt. A szociális rendszer a politikai konstellációban az 1930-as évek közepétől-végétől bekövetkező változások nyomán kezdett érezhetően kinyílni az agrárlakosság előtt.

■ JEGYZETEK

1. ILO: *The Cost of Social Security*. Geneva, 1949ff. (Different volumes.)
2. A korai hazai szociális gondolkodásra és politikára Gyáni Gábor: *A szociálpolitika első lépései hazánkban: Darányi törvényei*. In: *Darányi Ignác-emlékkonferencia*. Bp., 2000. 94–110; Gyáni Gábor: *Könyörületesség, feyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája*. Történelmi Szemle XLI (1999. 1–2. sz.) 57–84; Bódy Zsombor: *A „társadalom kora”*. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és 20. század fordulóján. Aetas XIX (2004. 1. sz.) 5–30; Hámosi Péter: *A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei*. Századok 137. (2003. 1.) 3–42.
3. Benedek Gábor: *Nyugdíjszabályok a magyar közigazgatásban az első világháború előtt*. In: Krausz Tamás (szerk.): *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség*. Bp., 2006. 30–31.
4. A korai nyugdíjakra Fallenbüchl Zoltán: *A nyugdíj – kegytől a jogig*. Korall 11–12. (2003) 30–46.
5. Hilscher Rezső: *Bevezetés a szociálpolitikába*. Bp., 1928. 94.
6. *A magyar társadalombiztosítás ötven éve, 1892–1942*. Bp., 1943. Mellékletek – V. sz. táblázat.
7. *A magyar társadalombiztosítás ötven éve, 1892–1942*. Mellékletek – V. sz. táblázat.
8. Hilscher: *Bevezetés a szociálpolitikába* 98.
9. Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Bp., 2003. 60–61.
10. Ennél lényegesen kisebb arányt mutat ki Susan Zimmermann: *Geschützte und ungeschützte Arbeitsverhältnisse von der Hochindustrialisierung bis zur Weltwirtschaftskrise. Österreich und Ungarn im Vergleich*. In: Andrea Komlossy – Christof Parnreiter – Irene Stacher – Susan Zimmermann (Hrsg.): *Ungeregelt und unterbezahlt. Der informelle Sektor in der Weltwirtschaft*. Frankfurt/M. – Wien, 1997. 91; Számításainak elmentmondanak mind az általunk is használt ILO-kiadványok adatai, mind az azokat lényegében megerősítő korabeli hivatalos magyarországi statisztikai kiadványok. Lásd pl. ILO: *Compulsory Sickness Insurance*. Studies and Reports. Series M. No. 6. Geneva, 1927. 105, 106–107; ILO: *International Survey of Social Services*. Studies and Reports. Series M. No. 11. Geneva, 1933. 363–370; Statisztikai Havi Közlemények (1925. 1.) 119; *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1930*. Bp., 1931. 30; *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1940*. Bp., 1941. 47, 56–57.
11. Az állami alkalmazottak nem társadalombiztosítási szociális juttatásai nélkül; Tomka: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. 166; ILO: *International Survey of Social Services*. 363–370.
12. Tomka: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában* 87.
13. Erre lásd pl. Gyáni: *A szociálpolitika múltja Magyarországon* 14; Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika*. II. Társadalompolitikai feladatok. Kvár, 1944. 384–389.

14. Kovrig: *Magyar társadalompolitika*. 130–132.
15. Kovrig: *Magyar társadalompolitika*. 131–132.
16. A jogosultak arányára Magyarországon a 20. század első felében lásd ILO: *Compulsory Sickness Insurance*. i.m. 105; *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1930*. Bp., 1931. 30; ILO: *International Survey of Social Services*. 363–370; ILO: *Compulsory Pension Insurance*. Studies and Reports. Series M. No. 10. Geneva, 1933. 106–107; *Time series of historical statistics, 1867–1992*. Bp., 1993. 36, 97; Statisztikai Negyedévi Közlemények XLIII (1940) 204.
17. Ezekre lásd Kovrig Béla: *A munka védelme a dunai államokban*. Kvár, 1944. 211–294.
18. Országos Társadalombiztosító Intézet: *A magyar társadalombiztosítás tíz éve, 1919–1929*. Bp., é.n. 153.
19. ILO: *International Survey of Social Services* 368.
20. Kovrig: *Magyar társadalompolitika* 126–129.
21. Kovrig: *A munka védelme a dunai államokban* 281.
22. ILO: *International Survey of Social Services* 363–370.
23. Vigh Győző: *Az öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági biztosítás szolgáltatásainak megindulása*. Bp., 1933. 9.
24. Emerich von Dréhr: *Die soziale Arbeit in Ungarn*. Bp., 1930. 60.
25. ILO: *International Survey of Social Services* 363–370; Kovrig: *Magyar társadalompolitika* 126–129.
26. Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Bp., 1986. 92–126.
27. Tomka: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában* 41–50
28. Tomka: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában* 148.
29. A kiadásokra lásd Szikra Dorottya: *A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon*. Századvég, Új folyam, 48. sz.; 2008. 2. sz. 53; Tomka: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon* 150–151.
30. Tomka: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon* 33–50.

HIDVÉGI MÁRIA – VONYÓ TAMÁS

HAZA ÉS LEMARADÁS: A NEMZETI IPARFEJLESZTÉS KUDARCA

**A nagy volumenű
tőkeberuházások céljára
hazai források nem
álltak rendelkezésre
a háborús pusztítások, a
hiperinfláció
és a jövátételi
kötelezettségek miatt.**

A gazdasági folyamatok vizsgálata csekély szerepet kap a magyarországi történetírásban, ami a Horthy-korszakra különösen igaz. Ahogy a gazdaságpolitika alárendelődött a húszas-harmincas évek bel- és külpolitikai célkitűzéseinek, történéseink is a politikai változások tükrében elemezték nemzetgazdaságunk viszontagságos fejlődését ebben az időszakban. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságpolitika számára az új határokhoz való alkalmazkodás jelentette a legnagyobb kihívást. A Monarchia egységes piacából kiszakadva egy kis, nyitott gazdaság lehetőségei a nemzetközi munkamegosztásban gyökeresen eltérőek voltak, ami szerkezetváltást igényelt. A főbb makrogazdasági folyamatok alakulásáról viszont több mint fél évszázada nem készült statisztikai elemzés. A nemzetközi szakirodalomban az elmúlt évtizedekben megjelent összehasonlító idősorok is a huszadik század derekán publikált forrásokra támaszkodtak.¹

Ezen idősorok azonban lehetővé teszik, hogy a magyar gazdaság két világháború közötti fejlődését tágabb nemzetközi, illetve történelmi perspektívába helyezzük. Az alábbi táblázat világosan mutatja, hogy az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) a szocializmus évtizedeiben bővült leggyorsabban, különösen 1949 és 1968 között.² Ezzel szemben a Peter Temin amerikai gazdaságtörténész által második harmincéves háborúként titulált időszakban a növekedés üteme messze elmaradt a történelmi trendértéknek tekinthető másfél százaléktól.³

1. táblázat. A gazdasági növekedés évi átlagos üteme a mai országhatárok között (%)

	GDP	Népesség	GDP per fő
1890–1913	2,30	0,75	1,55
1914–1948	0,78	0,46	0,32
1949–1967	4,73	0,57	4,16
1968–1988	1,84	0,10	1,64
1989–2008	1,26	-0,26	1,52

FORRÁS: Angus Maddison: *The World Economy*, Vol. II *Historical Statistics*, Párizs: OECD, 2006, 474–479.

A magyar gazdaság teljesítményének alakulása hosszú távon megfelelt az európai trendeknek. Az ötvenes-hatvanas évek a növekedés aranykorának számítottak, jórészt a korábban felhalmozott, de ki nem használt expanziós potenciál kiaknázásának köszönhetően. A második világháborút követő fellendülés motorja a többek között Jánossy Ferentől ismert helyreállítási dinamika volt.⁴ Korábbi tanulmányunkban bemutattuk, hogy e növekedési tényező Magyarországon is meghatározó szerepet játszott a szocialista iparosítás időszakában.⁵

A két világháború között a magyar gazdaság eredményei nemzetközi összehasonlításban is rendkívül szerények voltak. 1913 és 1924 között Nyugat-Európát a stagnálás jellemezte, a következő másfél évtizedben viszont sikerült behoznia az Egyesült Államokkal szemben a háború és az azt követő krízis éveiből örökölt lemaradást. Németország átmenetileg mély recesszióba került, de 1925 után a nyugat-európai átlagnál lényegesen gyorsabb növekedést produkált. A háborús károk és a Monarchia felbomlása Magyarországon is hasonló mértékű visszaesést eredményeztek, az 1924-es stabilizációt követő másfél évtizedben viszont a növekedés üteme lényegesen elmaradt a német gazdaság teljesítménye mögött.

2. táblázat. A GDP évi átlagos növekedési üteme a két világháború közötti időszakban (%)

	1913–24	1925–39	1925–29	1930–33	1934–38
Egyesült Államok	1,2	0,27	3,26	-8,78	6,35
Nyugat-Európa	0,18	1,54	2,65	-2,14	3,67
Németország	-0,27	2,70	3,48	-3,21	7,03
Magyarország	-0,24	2,06	5,00	-1,04	2,26

FORRÁS: Angus Maddison: *The World Economy*, Vol. II. *Historical Statistics*, Párizs: OECD, 2006, 438–478.

A számok azt is mutatják, hogy növekvő gazdasági lemaradásunk a fejlett ipari államokkal szemben nem írható a világválság számlájára. Ellenkezőleg, Magyarország – az agrárexport visszaesése ellenére – viszonylag jól vésztele át ezt az időszakot, elsősorban a pénz- és hitelpiaci feszültségek sikeres kezelésének köszönhetően.⁶ A növekedés üteme 1933 után maradt el jelentősen a nyugat-európai átlagtól és különösen a német és amerikai eredményektől. Ez a lemaradás részben szerkezeti okokkal magyarázható. Mivel az agrárium a nemzetgazdaság meghatározó szektora maradt, Magyarországon a növekedést erősen visszafogta a mezőgazdasági, különösen a szántóföldi művelést igénylő termékek világpiaci árainak tartós csökkenése és az exportlehetőségek beszűkülése.

A vizsgált korszakban azonban a növekedés motorja a feldolgozóipar volt. Ennek fejlődése kulcsszerepet játszott hazánk növekvő gazdasági lemaradásában is. A huszadik század első felében nagyon szoros korreláció állt fenn az egyes országok iparosodottsága, vagyis az ipari foglalkoztatás részaránya és az egy főre jutó GDP között.⁷ Történeti idősorok alapján a hazai gyáripar termelésére vonatkozó alternatív becslések nagyban eltérnek az első világháború előtti szinthez történő viszonyítás tekintetében, de a két világháború közötti növekedés ütemét illetően kisebb a differencia.⁸

3. táblázat. Az ipari termelés, foglalkoztatás és termelékenység alakulása (1913 = 100)

	1925	1929	1933	1938*
Egyesült Államok				
Ipari termelés	152,2	185,9	116,7	191,3
Foglalkoztatottak száma	115,8	124,7	85,9	122,6
Termelékenység (per fő)	131,6	149,0	135,8	156,0

Munkaórák száma	102,1	109,3	64,9	92,8
Termelékenység (per óra)	149,1	170,1	179,8	206,1

Németország				
Ipari termelés	103,4	121,3	80,7	161,6
Foglalkoztatottak száma	109,2	112,6	74,2	133,6
Termelékenység (per fő)	95,9	107,7	108,8	121,0

Munkaórák száma	86,0	81,0	49,8	97,4
Termelékenység (per óra)	120,2	149,8	161,1	165,9

Magyarország				
Ipari termelés	75,3	112,4	89,9	141,6
Foglalkoztatottak száma	88,6	109,0	84,0	134,0
Termelékenység (per fő)	85,0	103,1	107,0	105,7

*Az Egyesült Államokban az 1938-as recesszió hatásának kiküszöbölése érdekében az 1937-es és 1939-es évek átlagával számoltunk.

FORRÁS: USA – John W. Kendrick: *Productivity Trends in the United States*. Princeton University Press, Princeton, 1961. 465–466.

Németország – Walther G. Hoffmann: *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Springer, Berlin, 1965. 198–199, 390–395; *Länderrat des Amerikanischen Besatzungsgebiets: Statistisches Handbuch von Deutschland 1928-1944*. Franz Ehrenwirth, München, 1949. 480; Toni Pierenkemper: *The standard of living and employment in Germany, 1850-1960: an overview*. Journal of Economic History 1987. 1. sz. 64–65.

Magyarország – *A Magyar Gazdaságkutató Intézet Gazdasági Helyzetjelentése*. Bp., 1939. 43. sz. 107; Berend T. Iván – Ránki György: *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*. Croom Helm, London, 1985. 98, 115.

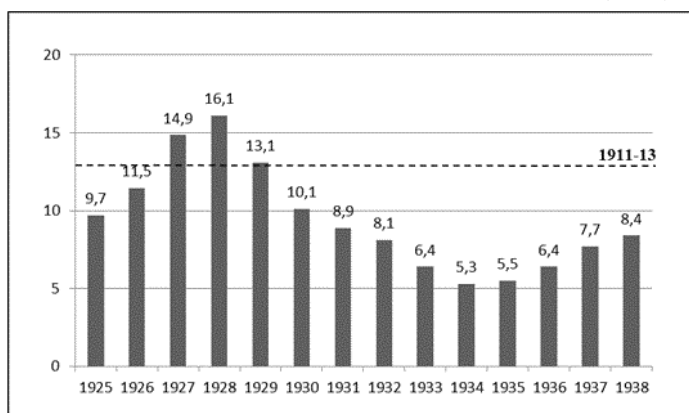
Az amerikai ipar már a húszas évek közepén is ötven százalékkal felülmúlta az 1913-as kibocsátást; a harmincas évek végére annak majdnem dupláját érte el. A foglalkoztatás viszont sokkal kevésbé bővült, olyannyira, hogy az átlagos heti munkaidő csökkenése miatt a teljesített munkaórák száma 1938-ban a háború előtti szint alatt maradt. Vagyis az ipari termelés növekedése kizárólag a javuló termelékenységből származott. Hasonlóan alakult a német ipar fejlődése, habár a harmincas években a náci gazdaságpolitika elsősorban a foglalkoztatás bővítésére és ezzel a munkanélküliség visszaszorítására koncentrált. Azonban a munkatermelékenység 1913 és 1938 között mindkét országban gyorsabban nőtt, mint a kibocsátás; a hatékonyság javulását az első világháború és a világválság sem törte meg.

A magyar ipar növekedése ezzel szemben mindenképp a foglalkoztatás bővülésével magyarázható, különösen 1929 után. A húszas évek második felében a Monar-

chia felbomlása után maradt többletkapacitások kiaknázásával elért viszonylag jelentős termelékenységjavulás csak az első világháború előtt már realizált hatékonyság helyreállításához volt elegendő. A magyar iparban 1913 és 1938 között nem volt szignifikáns termelékenység-növekedés. Habár nincsenek megbízható adataink az átlagos munkaidő alakulására, az ország politikai és társadalmi viszonyai tükrében nehezen képzelhető el, hogy az a nyugati trendekhez hasonló mértékben csökkent volna a vizsgált időszakban. Miközben a legtöbb nyugat-európai országban már 1919-ben bevezették a nyolcórás munkanapot, Magyarországon csak 1937-ben iktatták ezt a normát törvénybe.

Elméleti szempontból a munkatermelékenység növekedése két forrásból adódik össze: a tőkeintenzitás, vagyis az egy foglalkoztatottra jutó termelőeszköz-állomány bővüléséből, valamint (tág értelemben) a technikai fejlődésből. A tőkeállomány növelése beruházásokat feltételez, így utóbbiak alakulása közvetlen hatással van a munkatermelékenységre. A hazai ipar számára a világválság legsúlyosabb következménye a hitelek beszükülése volt, melynek eredményeképp a harmincas években a válság előtti szint felére esett vissza a beruházási volumen (lásd 1. ábra). Ez szöges ellentétben állt a németországi helyzettel, ahol a nehéziparban 1936-tól kezdve hatalmas beruházási konjunktúra bontakozott ki.⁹

1. ábra. A bruttó beruházások alakulása a nettó nemzeti termék (NNP) százalékában

FORRÁS: Alexander Eckstein; *National income and capital formation in Hungary, 1900-1950*. In: J.B. Jeffreys and S. Kuznets (eds.): *Income and Wealth*. Bowes & Bowes, London, 1955. 220.

A beruházási aktivitást tovább mérsékelte az ellentmondásos gazdaságpolitikai stratégia. Annak érdekében, hogy az iparvállalatok beruházásaikat hitelek hiányában saját forrásból finanszírozhassák, a kormányzat a munkabérek leszorításával igyekezett növelni a vállalatok jövedelmezőségét. Az ipari reálbérek már a húszas években sem érték el az 1913-as szintet, és a világválság idején tovább csökkentek.¹⁰ Eközben Németországban a reálkeresetek 1938-ban majdnem harminc százalékkal haladták meg az első világháború előtti szintet.¹¹ Ezek a folyamatok ellentétes változásokat indukáltak a termelési tényezők árában, ami a magyar vállalatokat a relatíve élőmunka-igényes, elavult technológiák alkalmazására ösztönözte, és így visszafogta a termelőeszköz-beruházásokat.

Eközben a fejlett ipari államokban a villamosenergia-felhasználás elterjedése lehetővé tett számos új terméket és termelési eljárást, a kisebb ipari létesítmények gépesítését, a nagyvállalatokban a munkafolyamatok lebontására épülő tömegtermelést. Az iparban és a gazdaság más ágazataiban alkalmazott gépi berendezések hatékonyabbá váltak, miközben csökkent a termelés élőmunka-igénye.¹² A belső égésű motor forradalmasította a közlekedést, ami növelte a termelési tényezők mobilitását, és számos termék esetében jelentősen mérsékelte a szállítási költségeket.¹³ Field az 1929 és 1941 közötti

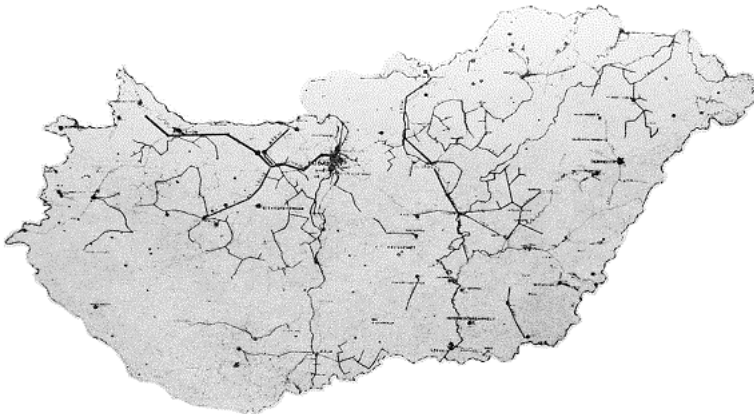
periódust egyenesen a technológiailag legprogresszívebb évtizednek nevezte az amerikai gazdaság huszadik századi történetében.¹⁴

A villamosítás és a motorizáció két világháború közötti akadozó fejlődése különösen fontos szerepet játszott a magyar ipar technikai lemaradásában, ezért kiemelt figyelmet érdemel a Horthy-korszak gazdasági teljesítményének vizsgálata során. Az elektrotechnika, a telekommunikáció és a közlekedés terén lezajló gyors technológiai fejlődés elvileg komoly lehetőséget kínált mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelékenység növelésére és a regionális fejlettségi különbségek csökkentésére.

Az energiaellátás stratégiai jelentősége az első világháború éveiben politikusok és gazdasági szakemberek számára egyaránt nyilvánvalóvá vált. Ez indukálta a háború idején, majd azt követően az elektromos hálózatok és telepek államosításának első nagy hullámát.¹⁵ Az egységes országos villamos hálózat kiépítése és egyúttal az energiaellátás hatékonyságának javítása a magyar szakemberek számára is világos cél volt, amit Kandó Kálmán háború alatt elkészített terve és Haidegger Ernő kitarató lobbizása a két világháború között a közép-európai energiagazdasági együttműködésért is jelzett.¹⁶ E tervek az országos elektromos hálózat megteremtésétől az energiaellátás hatékonyságának növelését, ezáltal a fogyasztói árak csökkentését és az agrártérségek gazdasági diverzifikációját, végső soron felzárkózását remélték. Az ország energiaellátását néhány nagy, a trianoni határok között megmaradt rossz minőségű barnaszén-tüzelésű erőműre kívánták építeni. A vízenergiát hasznosító kisebb telepektől a szezonális ingadozások csökkentését és a nemzeti szénvagyon megóvását remélték csupán. A vasút mint nagyfogyasztó bekapcsolása a hálózatba kulcsszerepet volt hivatott betölteni a napi és szezonális ingadozások mérséklésében. Noha a magyar kormány a hazai barnaszén felhasználásának támogatásával az ország energiamérlegét javítani tudta, az egységes országos villamos hálózat csak az 1950-es évek elején épült ki.

A villamosítási tervek megvalósulását nem csupán az ország katasztrofális pénzügyi helyzete akadályozta. A nagy volumenű tőkeberuházások céljára hazai források nem álltak rendelkezésre a háborús pusztítások, a hiperinfláció és a jövételteli kötelezettségek miatt. A népszövetségi kölcsön törlesztése és a jövételteli politika elsősége miatt a húszas években az ország nem vehetett fel jelentős külföldi kölcsönt sem a remélt vasúti modernizációra, sem az egységes villamoshálózat kiépítésére. A világválság idején a nemzetközi tőkeforrások is elapadtak.¹⁷ A Duna-medence geopolitikai helyzete, valamint a belpolitikai és gazdasági érdekkonfliktusok is hozzájárultak a szükséges fejlesztések elmaradásához. A Csehszlovákia és Magyarország közötti bizalomhiány akadályozta meg a dunai vízenergia kiaknázását.¹⁸

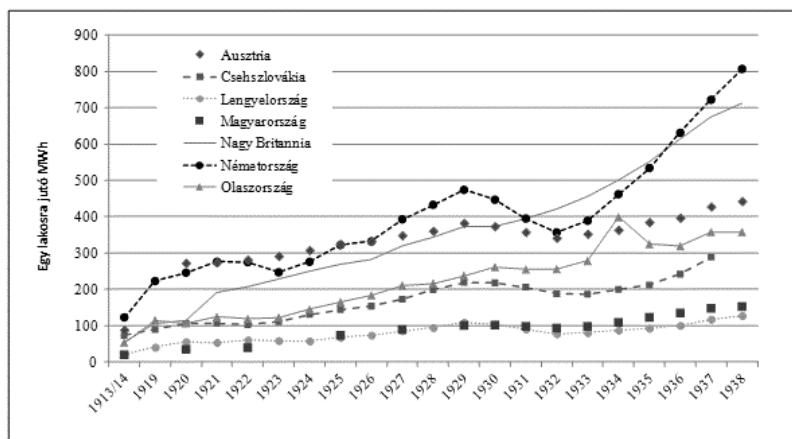
2. ábra. Magyarország villamos hálózata (1936)

A Speyer bankház által a magyar városoknak a kormány közreműködésével és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank közvetítésével folyósított kölcsönt megfelelő állami koordináció híján kisméretű, gazdaságtalan telepek kiépítésére fordították. Egységes technológiai előírások, a kisajátítási jog rendezése és az ellátandó területek kizárólagos ellátását garantáló törvényi szabályozás nélkül a jórészt német, svájci és amerikai tőkét bevonó beruházók maguk osztották fel kartellszerződések révén a hazai piacot.¹⁹ Ezzel kedvezőtlen feltételeket teremtettek a vidéki városoknak, és alacsony hatékonyságú, a szerény fogyasztást magas fogyasztói árakkal kompenzáló helyi, legfeljebb regionális ellátórendszereket építettek.

A környező országoktól eltérően az 1931-ben elfogadott magyar villamossági törvény már csupán a hiányos hálózat hatékonyságát igyekezett valamelyest javítani a beruházók számára érdektelen vidéki hálózat állami finanszírozású kiépítésével, az áramfogyasztás megadóztatásával fedezve költségeit.²⁰ A győri program elindításáig azonban e források nem álltak rendelkezésre. Így Magyarország az áramtermelés és a kiépített kapacitások tekintetében is jóval elmaradt a nyugat-európai, de még az osztrák, az olasz és a csehszlovák fejlődéstől is.

3. ábra. Az egy főre jutó áramtermelés alakulása a két világháború között

FORRÁS: népszámszámokhoz lásd Maddison: i.m.; a termelési adatokhoz lásd Hidvégi Mária: *Ungarische Firmen und ökonomische Globalisierung: Positionierungsstrategien der Unternehmen Vereinigte Glühlampen und Elektrizitäts A. G. (Tungsram) und Ganz & Co. auf dem Weltmarkt 1867-1949*. Disszertáció. Universität Leipzig, Fakultät für Sozialwissenschaften und Philosophie. Várható védés: 2013. A szerző olvasói kérésre a forrásokba betekintést enged.

A világválság alatt az agrárregiókban – különösen a Tiszántúlon – a magas fogyasztói árak miatt alacsony maradt az áramfelhasználás, fogyasztónként pedig évi 2–20 kWh között stagnált.²¹ Következésképpen elmaradt a házi- és kisipar gépesítése, illetve a termelés diverzifikációja. A gyáripar Budapesten és a nagy szételepek köre tömörült, ami a nagyfogyasztóknak nyújtott árkedvezményekkel együtt némileg csökkentette a gazdaságtalan energiatermelésből eredő költséghatékonysági problémákat. A magyar iparban alkalmazott elektromos gépek száma azonban így is messze elmaradt a német, az osztrák és a cseh értékektől. A telepek és hálózatok technológiai különbözősége miatt a hazai ipar számára nem kínálkozott olyan lehetőség, mint amit a jórészt belső pénzügyi forrásokra támaszkodó és egységes törvényi szabályozással kiépített csehszlovák hálózat biztosított az ottani elektrotechnikai iparnak.²² A szűk belső piac a magyar vállalatok kényszerű exportorientációját eredményezte.

Az ágazat exportteljesítménye kivételesen jó volt a korszakban.²³ Az ország ipari termelésének az 1930-as évek végén kb. 6%-át előállító iparág aktív külkereskedelmi forgalmat bonyolított, és a világ elektrotechnikai exportjának kb. 2%-át adta. Magyarország növekvő adósságszolgálati terhei miatt különösen fontos volt a konvertibilis piacokra irányuló export. Am e siker csupán néhány vállalat eredménye volt: mindenekellett az Egyesült Izzóé (izzólámpa, rádiócső), illetve a Ganz és társáé (villamos motorok, transzformátorok, számlálók). Jóval kisebb szerep jutott egyes speciális termékek gyártóinak – Hajós és Szántó (számlálók), Remix (rádióalkatrészek) – és a multinacionális cégek leányvállalatainak: Standard Villamossági Rt., AEG-Unió Rt., Magyar Siemens-Schuckert Művek, Magyar Philips Művek. Az Izzó és a Ganz eltérő fejlődése rávilágít a hazai gazdaság két világháború közötti lehetőségeire és korlátaira.

Az első világháború előtt fénykorát élő, a magyar elektrotechnikai ipar nemzetközi hírnevét megalapozó Ganz a háború után stagnált a szűkös hazai piacon. A századforduló óta szükségessé vált a sorozatgyártásra való áttérés és a tervezőiroda kapacitásának bővítése, vagyis a K+F beruházások növelése. Utóbbiak viszont nagyrészt elmaradtak. A Ganz így termelési költségeit nem tudta világpiaci színvonalra csökkenteni, ezért egyre nagyobb veszteséggel exportált – csökkenő földrajzi akciórádiusszal.²⁴ A tőkepiacokhoz való hozzáférés és fejlesztési, valamint tervezési kapacitások hiányában a Ganz a villamosítási projekteket elosztó nemzetközi kartellhez sem tudott csatlakozni. Míg a századelőn a cég maga, illetve a Magyar Általános Hitelbankkal közösen alapított községi villamosítási projekteket előfinanszírozó vállalatokat Ausztriában, Magyarországon és Olaszországban, a vizsgált időszakban a nemzetközi holdingok (pl. a SOFINA) egy-egy nagyobb beruházásáért versenyzett a környező országokkal. A hazai villamosítás úttörője 1930-ban a General Electric tőkebefektetésétől remélte a túlélést. Ez a multinacionális vállalatok egymás közötti megállapodásai szerint a német AEG tulajdonszerzését (25%) vonta maga után, és korlátozta a Ganz elektrotechnikai részlegének fejlődését. Az elektromos export jó részt csak a nemzetközi kartell által szabályozott számlálók és a szomszédos országokba való szállítás esetén termelt bevételt a vállalat számára.

Ezzel szemben az 1882-ben alapított Egyesült Izzó a termékpaletta szűkítése, a gyorsan fejlődő gyengeáramú iparba történő beruházás és a multinacionális vállalatok közötti ügyes lavírozás révén a harmincas évekre Kelet-Közép-Európa legfőbb lámpa- és rádiócsőgyártója lett. Felismerve, hogy a szűkös és relatíve igénytelen hazai fogyasztópiac, az alacsony munkatermelékenység és a magas termelési és szállítási költségek fékezik a vállalat növekedését, a cég stratégiája a századfordulótól és különösen a háború után a multinacionális vállalatok licencia- és kartellszerződési hálózatában való részvételre koncentrált. E nemzetközi szerződésrendszer hierarchikusan szabályozta a hozzáférést a legújabb technológiákhoz, tőkéhez és piacokhoz.²⁵ Az Izzó részvétele a lámpa- és a rádiócsőkartellben nem csupán az osztrák, román, bolgár és jugoszláv piacokon tette dominánssá a céget; még a tengerentúli értékesítés is lehetővé vált. Kicsiny, ám nívós kutatólaboratóriuma a nemzetközi szakmai információs hálózatba ágyazódva egy szűk területen világszínvonalú teljesítményt nyújtott (a legfontosabb újítások: nagykristályos wolframhuzal, kriptonlámpa).²⁶ A kartellekben való részvétel garantálta továbbá az Izzó pozícióját a hazai piacon az 1930-as évek második felében, amikor a német klíringdeficitet csökkenteni kívánó, ám a német agrárpiacon rászoruló magyar kormány engedélyezte a Németországból származó ipari import növelését.²⁷

Amint erre fentebb utaltunk, a korszak gazdasági fejlődésének húzóágazata a villamosítás mellett a motorizáció volt. A közúthálózat fejlesztése és a pontból pontba történő gyors szállítás (a hűtés, illetve csomagolás új technológiáival) új iparágak és

szolgáltatások megjelenésén túl elősegítette az életminőség javítását, új fogyasztási szokásokat indukált, és erősítette a nemzetgazdaságok integrációját. E fejlődés beindulásához szintén nem álltak rendelkezésre megfelelő beruházási források Magyarországon. Az úthálózat hossza, illetve a személy- és tehergépkocsik száma alapján hazánk ugyanúgy az európai sereghajtókhoz tartozott, mint az egy főre eső lámpák, rádiókészülékek és az áramtermelés terén.

4. táblázat. A motorizáció és a rádiózás elterjedése az 1930 évek közepén

	Év	Mo.	Románia	Ausztria	Csehszl.	Németo.	USA
Gépjárművek száma (ezer)	1934	14,9	33,35	39,2	111,9	776,2	24 7 51,6
1 gépjárműre jutó lakosság	1934	588,0	58,0	172,0	133,0	84,0	5,0
Rádióelőfizetők száma (ezer)	1935	352,9	100,0	527,3	693,7	6182,5	20 750,0
Rádióelőfizetők száma 1000 főre	1935	31,0	5,6	78,0	47,1	92,8	162,2

FORRÁS: gépjárművek – Mike Gyula (szerk.): *Magyar Statisztikai Zsebkönyv*, 4. évf., M. kir. Kp. Statisztikai Hivatal, Patria, Bp., 1936. 229. Rádióelőfizetők – uo. 305; *Statistischer Bericht für die Elektroindustrie Deutschland*. 9. kiad. Wirtschaftsgruppe Elektroindustrie, Berlin, 1939. 176.

A vasúti rekonstrukció és az úthálózat kiépítésének elmaradását némileg ellensúlyozta a sikeres vasúti motorizáció, ami a MÁV és a Ganz gyár együttműködése révén valósult meg. A határok átszabása és az ország tőkeszegénysége lassította a vasutak villamosítását (a Budapest–Hegyeshalom vonalat leszámítva), ami a Kandó-rendszer más országokban való bevezetésének egyik legfőbb gátjává vált.²⁸ Ez azonban elősegítette a dízelvontatású motorkocsik fejlesztését és elterjedését. A gazdasági centrumait elvesztő, kis forgalmú vidéki régiókban, a háború idején megrongálódott, felújításra váró síneken, csökkent kocsiparkkal dolgozó MÁV számára a motorkocsik lehetővé tették, hogy alacsony beruházási és működési költségek mellett kényelmes, gyors és olcsó személy-, illetve postaforgalmat biztosítson.²⁹ A motorkocsik jelentették a Ganz második világháború előtti fellendülésének alapját, miután a cég felismerte, hogy egy kis, tőkeszegény ország vállalatként is komoly világpiaci részesedést szerezhet specifikus igényeket kielégítő termékek értékesítésében.³⁰ A General Electric tőkeinjekciója és a nemzetközi vállalati struktúrákba történő beágyazódás révén a magyar motorkocsixport a sikeres vállalati és közlekedéspolitikai alkalmazkodás iskolapéldája lett. A Ganz motorkocsik a kor egyik világszerte jellemző kihívására adtak választ a kis közbenső forgalmú vonalakon kifizetődő távolsági személyforgalom és az elővárosi forgalom ellátásában.³¹

A geopolitikai viszonyok kedvezőtlen feltételeket teremtettek az első világháború után a magyar gazdaság számára az új határokhoz történő alkalmazkodáshoz. A Monarchia piacából kiszakadva egy kis, iparilag elmaradott, nyitott gazdaság lehetőségeihez kellett igazítani a termelés szerkezetét. A nemzeti iparfejlesztés azonban a rendkívül szerény termelékenységgel járó miatt hozzájárult Magyarország növekvő gazdasági lemaradásához. A kulcságzatok, a villamosítás és a motorizáció fejlődése megmutatta, hogy ebben az általános tőkeszegénység mellett a gazdasági és politikai elit mulasztásai is jelentős szerepet játszottak, hiszen voltak példák a megváltozott mozgásterhez történő sikeres alkalmazkodásra.

■ JEGYZETEK

1. Matolcsy Mátyás – Varga István: *The National Income of Hungary 1924/25-1936/37*. King and Son, London, 1938; Alexander Eckstein: *National income and capital formation in Hungary, 1900-1950*. In: J.B. Jeffreys and S. Kuznets (eds.), *Income and Wealth*. Bowes & Bowes, London, 1955.
2. Az 1946 és 1967 közötti időszakra vonatkozóan lásd Czirják László: *Hungarian GNP by Sectors of Origin of Product and End Uses, 1938 and 1946-1967*. Riverside Research Institute, New York, 1973.
3. Peter Temin: *The golden age of European growth reconsidered*. *European Review of Economic History* 2002. 1. sz. 3–22.
4. Jánosy Ferenc: *A gazdasági növekedés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. KJK, Bp., 1966. Jánosy elméletét több összehasonlító tanulmány is igazolta: lásd Rolf Dumke: *Reassessing the Wirtschaftswunder*. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 1990. 2. sz. 451–491; Vonyó Tamás: *Post-war reconstruction and the Golden Age of economic growth*. *European Review of Economic History* 2008. 2. sz. 221–241.
5. Vonyó Tamás: *Socialist industrialisation or post-war reconstruction? Understanding Hungarian economic growth, 1949-1967*. *Journal of European Economic History* 2010. 2. sz. 253–300.
6. Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2011. 92–93.
7. Charles Feinstein – Peter Temin – Gianni Toniolo: *The European Economy Between the Wars*. Oxford University Press, Oxford, 1997. 55–57.
8. A Magyar Gazdaságkutató Intézet *Gazdasági Helyzetjelentése*. Bp., 1939. 43. sz. 107 (nettó termelési érték 1927-es árakon); Eckstein: i.m. 171 (nettó termelési érték 1938-as árakon); Berend T Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 62 (bruttó termelési érték 1929-es árakon); Uő: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. 291 (bruttó termelési érték 1913-as árakon).
9. Jonas Scherner: *Nazi Germany's preparation for war: evidence from revised industrial investment series*. *European Review of Economic History* 2011. 3. sz. 433–468.
10. Ránki György: *Problems of the development of Hungarian industry, 1900-1944*. *Journal of Economic History* 1964. 2. sz. 204–228.
11. Toni Pierenkemper: *The standard of living and employment in Germany, 1850-1960: an overview*. *Journal of Economic History* 1987. 1. sz. 167.
12. Lásd Feinstein: i.m. 177–182.
13. Ingvar Svennilson: *Growth and Stagnation in the European Economy*. UN Commission for Europe, Geneva, 1954. 102–103.
14. Alexander J. Field: *The most technologically progressive decade of the century*. *American Economic Review* 2003. 4. sz. 1399–1414.
15. William J. Hausman – Peter Hertner – Mira Wilkins: *Global Electrification: Multinational Enterprise and International Finance in the History of Light and Power, 1878-2007*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
16. Zípernovszky Ferenc (a Magyar Villamos Művek Országos Szövetségének titkára): *Vidéki elektromos műveink kedvezőtlen helyzetének okai és a háború utáni teendők*. Kilián Frigyes utóda, Bp., 1917; Verebély László (a MÁV Villamosítási Osztályának vezetője): *Energiagazdaságunk villamosítása, különös tekintettel a szénkérdésre*. Goldmann/Gondos ny., Bp., 1923; Lásd Ernst Haidegger: *Die systematische Untersuchung der Energiewirtschaft Ungarns*. Doktori disszertáció, Technische Hochschule München, 1932; Uő: *Die Energiebilanz und ihre Gestaltung in den Staaten Mitteleuropas*. In: *Transactions of Second World Power Conference, Berlin, 1930*. VI. kötet: Solid Fuels and Heat and Power Economies. VDI, Berlin, 1930. 3–35
17. Nikolaus Wolf: *Europe's Great Depression: Coordination Failure after the First World War*. Centre for Economic Policy Research Discussion Paper No. 7957. www.cepr.org/pubs/dps/DP7957.asp
18. Verebély László: *General Survey of Hungary's Power resources and their future development, with special reference to electrification*. Lund & Humphries, Bradford, 1924.
19. MOL Z58_4_94 Magyar Általános Hitelbank Ipari osztály, Intern és bizalmas jelentések.
20. Verebély László: *Tanulmány Csonkamagyarország villamosításának tervszerű fejlesztésére*. [Élet Ny.], Bp., 1935
21. MOL Z583_2 Hungária Villamossági Rt. Évi jelentések 1932–1943.
22. Pavel Kuklík: *The Electric Waltz*. Kuklík, Prága, 1994. 61.
23. Meszlényi Emil: *Der Aussenhandel im Jahre 1931/2*. In: Gratz Gusztáv – Bokor Gusztáv (szerk.): *Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch 1932*. Buchhandlung R. Gergely, Bp., 1932. 148–171, 151, 168. Lásd *Magyar statisztikai közlemények*. KSH, Bp., vonatkozó füzetek.
24. MOL Z58_47_160 Magyar Általános Hitelbank. A Ganz konzern mérlegei 1933–1937; Elisabeth Boross: *Inflation and Industry in Hungary 1918-1929*. Haude & Spener, Berlin, 1994; Szekeres József – Tóth Árpád: *A Klement Gottwald (Ganz) Villamossági Gyár története*. KJK, Bp., 1962
25. A kartellekkel kapcsolatban még mindig alapmű George W. Stocking – Myron W. Watkins: *Cartels in Action. Case Studies in International Business Diplomacy*. The Twentieth Century Fund, New York, 1946. Kis országok és a kartellek viszonyához lásd Harm G. Schröter: *Small European Nations and Co-operative Capitalism in the Twentieth Century*. In: Alfred D. Chandler – Franco Amatori – Terushi Hikino, (eds.): *Big Business and the Wealth of Nations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 176–204.
26. A transznacionális hálózatok és a nemzeti intézményrendszernek a technológiai fejlődésre gyakorolt hatásáról az elektrotechnikai ipar több ágára vonatkozóan lásd François Caron – Paul Erker – Wolfram Fischer (eds.), *Innovations in the European Economy Between the Wars*. Walter de Gruyter, Berlin, 1995.
27. MOL K69_691 Protokoll über die gemeinsame Tagung des Ungarischen und des Deutschen Regierungsausschusses in Berlin 27.01.–4.02. 1936 és Gombó s. k. jelentése Apór követ és a külügyminiszter részére, 21.11., Bp., 1936. Siemens Archiv München 9345. sz. akta Wpa. [Wirtschaftspolitische Abteilung]

- Siemensstadt, 8. 08. 1938 B. Nr. 2831 [Studie über den südosteuropäischen Markt I.] Ungarn. [Tanulmány a délkelet-európai piacról, 1.] Magyarország. Pogány Ágnes: *Magyarország deviza- és árfolyampolitikája az „Új Gazdasági Rendben” 1935–1945.* Századok 2004. 6. sz. 1305–1326.
28. Haidegger Ernő: *A MÁV vonalainak villamosítása.* Bányászati és kohászati lapok 1919. 3–4. sz. 31–34;
- Michael C. Duffy: *Electric Railways 1880–1990.* IEE History of Technology Series 31. The Institution of Electric Engineers, London, 2003.
29. Szécsey István: *Az Árpádtól a Hargitáig: A Ganz gyorsínautóbusz, motorkocsi és motorvonat gyártásának aranykora, 1934–1959.* MÁV Zrt. Vezérig. Bp., 2006.
30. MOL Z425_66_73 Klein Ferenc műszaki vezérigazgató-helyettes levelezése Práger Pál vezérigazgatóval 1938–1940, Buenos Aires–Budapest. (Klein Ferenc kiküldetésben a Ganz motorkocsikra építve kívánta az argentin vasutak motorizációját előmozdítani.)
31. Alfred Gottwaldt: *Der Schienenzeppelin. Franz Kuckenberger und die Reichsbahn-Schnelltriebwagen der Vorkriegszeit 1929–1939.* EK-Verlag 2006. 126–7. MOL Z425_33_118 Ganz és Tsa. Titkárság [A jugoszláv kormányhoz intézett] Expozé a közlekedés problémája tárgyában.

UJVÁRY GÁBOR

POZITÍV VÁLASZOK TRIANONRA

Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint
kulturális politikája

„A politikai Trianonba
be[le] kellett menni, de
a kultúrpolitikai
fegyverletétel önkéntes
lenne.”

N ehéz, szinte lehetetlen egy mostani fiatalnak megérteni, mit is jelentett az 1920-as és az 1930-as évek közéletében és közgondolkodásában Trianon traumája. Hogyan változtatta meg az Osztrák–Magyar Monarchia magyar értelmiségének alapvetően pozitív, a töretlen fejlődésben hívő világgépét. Miként vált a Magyar Királyság gazdasági, politikai és kulturális szerepének, birodalmon belüli fokozatos erősödésének örvendő szemlélet elkeseredett útkezesessé, mely a kommunizmustól, a parasztállami álmoktól a turáni ősök kutatásán és az „egyedül vagyunk” nézeteken át a többnyire zavaros szélsőjobb oldali ideológiákig terjedt, és általában kizárólagosságra tartott igényt.

Trianon hatása napjainkban is érezhető, és az is marad még jó ideig. Gondoljunk csak arra, hogy a szerbeknek mindmáig milyen begyógyíthatatlan sebeket okoz a több mint 600 éve vívott rigómezei csata; aktualizálva: Koszovó elvesztése. Vagy arra, hogy román és szlovák kollégáink manapság is az ezeréves magyar elnyomásról beszélnek, holott a nemzetiségi ellentétek a 19. század elejéig ismeretlenek voltak a térségben. Trianon nekünk is fájó és kitörölhetetlen emlék, fontos történelmi tény, de a kortársaknak a mindennapjaikban átélt szomorú valóság volt, hiszen szinte nem volt magyar család, amelyet valamilyen módon ne érintett volna. Ezáltal rengeteg fájdalom és szenvedés forrása lett.

Az általa okozott megrázkódtatásra azonban inkább negatív, kizárólag a tagadást hangoztató, a „Nem, nem soha!” – egyébként lélektanilag teljesen érthető és elfogadható – szajkózásában kimerülő válaszok születtek. Ezeknek pedig kevés közülük volt

a korszak politikai realitásaihoz. Velük szemben a Bethlen István vezette kormányok (1921–1931) – és minisztereinek jó része – olyan programot vallott, amelynek lényege az építkezés, a válságból való kilábalás szándéka volt. Magyarország az 1920-as évek elején még a bel- és a külföldi politikusok által is életképtelennek tartott államnak minősült. Ehhez képest az évtized végére nemzetközi összehasonlításban az ország helyzete már majdnem ugyanolyan kedvező volt, mint közvetlenül az első világháború előtt, egy hosszú ideig tartó folyamatos gazdasági fellendülés végpontján.

E sokak által csodaként megélt konszolidációban a kultúrpolitikának kulcsszerep jutott, mivel nemcsak a szavakban, de a valóságban is stratégiai ágazattá vált. Ez pedig elsősorban egy rendkívül ambiciózus és sikeres vallás- és közoktatásügyi miniszternek, gróf Klebelsberg Kunónak (1875–1932) köszönhető, aki rövid ideig a belügyi (1921–1922), majd a kultusztárcát (1922–1931) vezette Bethlen kormányaiban. Egyedüli miniszterként kapott mindvégig szerepet a kormányfő kabinetjeiben.

Klebelsberg már miniszteri beköszöntő beszédében, 1922. június 19-én kijelentette: „nem szabad, hogy a magyar ember tetterejét a honfibu megbénítsa, nem szabad magunkat csüggedésnek adni oda. Nekünk dolgozni kell, és ne feledjük, hogy a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét nagygyá.” Néhány évvel később, 1928-ban pedig, szokatlan politikai józanságról és higgadságról tanúskodva azt állította: „A politikai Trianonba be[le] kellett menni, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.”

Klebelsberg messzire tekintő politikai programja azonban 1922-ben még kivihetetlennek látszott. Magyarország ugyanis nemcsak gazdasági és politikai, de kulturális szempontból is – a lassú regeneráció útján haladva, ám mégis – a szétesettség állapotában volt. Ugyanakkor a kulturális intézményrendszer tekintetében mégiscsak kisebbeknek bizonyultak a károk, mint a gazdaság vonatkozásában. S ami egyébként óriási veszteségnek bizonyult, az – paradox módon – a kultúra területén akár „pozitívumot” is jelenthetett. Hiszen a trianoni Magyarországon az urbanizáció jóval magasabb szintre került, mint korábban (a történeti állam városlakóinak 62,7%-a maradt a csonka országban), ezzel párhuzamosan iparosodottabbá vált az ország, növekedett az értelmiség összlakosságán belüli aránya, és jelentősen csökkent az analfabetizmus. Utóbbi tények viszont annak is „köszönhetőek”, hogy nagymértékben meggyengült az utódállamok magyarsága. Az idegen fennhatóság alá került országokban élő közalkalmazottak, valamint a felsőoktatás oktatóinak és hallgatóinak többsége, ezenkívül a középiskolai tanárok sora, a szabad pályákon mozgó orvosok, ügyvédek és más értelmiségiek egy része ugyanis – gyakran kényszer hatására vagy azért, mert nem volt hajlandó letenni a hűségesküt az új hatalomra – elhagyta szülőföldjét, és Magyarországra települt. Családtagokkal együtt mintegy 400 000 fő került így a húszas évek elején a trianoni Magyarországra. Ez egyrészt komoly nyereségnek számít, ám egyúttal rendkívüli teher is, hiszen az anyaország akkori helyzetében igencsak bajos volt ennek a nagy tömegnek – amely az akkori összlakosság 5%-át tette ki – az ellátása és integrálása az új körülmények közé. Ráadásul mindez a másik oldal, a határokon kívül rekedt magyarság – és különösen annak értelmisége – szempontjából igencsak hátrányosnak bizonyult.

További „előnyt” jelentett, hogy Magyarország 1526 óta először volt ismét önálló, független állam, amely a kulturális külpolitika előtt komoly lehetőségeket nyitott; illetve hogy a térség egyetlen homogén nemzetállamává vált. A nemzetiségi kérdéssel már nem neki, hanem a környező utódállamoknak kellett megbirkózniuk – jórészt az ott maradt magyarság miatt. Ez pedig a kultúrpolitika, elsősorban az egyház- és az oktatáspolitika szempontjából is lényeges könnyebbséget jelentett.

Nem szabad ugyanakkor elhallgatni, hogy 1919 után számos jeles művész és tudós menekült Magyarországról Nyugat-Európába és a tengerentúlra (főleg az USA-

ba), hogy ott fusson be néha szédületes karriert, komoly veszteséget okozva ezáltal egykori hazájának. Ők elsősorban azért távoztak, mert 1919-es, Tanácsköztársaság ideje alatti szerepvállalásuk miatt tartottak a politikai megtorlástól.

Ellenben megint csak a kultúrpolitika más szakpolitikáknál előnyösebb pozíciójára utal, hogy e téren az ország feldarabolása következtében kisebb károk keletkeztek, mint másutt, főleg a gazdaságban. Míg az alsó fokú oktatás esetében körülbelül annyi óvoda és iskola került az utódállamokhoz, amennyit a számarányok indokoltak, a középfokú képzésnél a trianoni országra nézve kedvezőbbek voltak a mutatók: a tanerők és a tanárok többsége Magyarországon maradt. Bár az egyetemek és a főiskolák közül több intézmény is elveszett, de a tanárok és hallgatók jó része korábban is a trianoni területen élt. Ráadásul, mire Klebelsberg miniszter lett, már szinte teljes professzori karával Magyarországra költözött a kolozsvári (1921-től Szegedre) és a pozsonyi (1923-tól Pécsre) egyetem, a selmecbányai bányászati és erdészeti akadémia (1919-től Sopronba) és néhány jogakadémia is. A könyv- és sajtókiadás is viszonylag gyorsan kiheverte Trianon sokkját. 1922-től csaknem ugyanannyi új kötet cím és napilap vagy periodika jelent meg, mint a történeti hazában. A nagy közgyűjteményeknek, a színházaknak és társulataiknak csaknem 60%-a szintén Magyarországon maradt. A veszteségek persze így is pótolhatatlanok voltak.

Klebelsbergnek 1922-ben ehhez a lehangoló helyzethez kellett – tetszett, nem tetszett – valamilyen módon alkalmazkodnia és szinte mindent újragondolnia. Ráébredt azonban, hogy a válság hasznot is hozhat. Hiszen a régi és elavult struktúrák, az ósdi megoldási módszerek lebontására, újakra cserélésére adott lehetőséget. Klebelsberg ezt azonnal felismerte. 1914-től 1917-ig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium adminisztratív, majd 1917-ben Tisza István miniszterelnökségének politikai államtitkára volt, így a húszas évek elején már komoly közigazgatási tapasztalatokkal rendelkezett. Ő maga ugyan nem volt igazán eredeti gondolkodó, ám kiváló szintetizáló képessége révén – külföldi és magyar eszméket magáévá téve – mégis olyan új rendszert gyúrt össze, amelyet a magyar viszonyok között kiválóan lehetett alkalmazni. Mindenekelőtt a 20. század legelején még világelső német tudománypolitika gyakorolt rá erős hatást. Ennek részbeni megvalósítói közül Adolph von Harnack a berlini egyetemen 1895/96-ban a tanára volt, a két világháború között pedig Friedrich Schmidt-Ott és Carl Heinrich Becker is a barátja lett.

Emellett magyar példákra is támaszkodott. Majdani utóda, Hóman Bálint (1885–1951, miniszter: 1932–1942, egy rövid, 1938–1939-es megszakítással) már 1920-ban, *A magyar tudományosság jövője* című tanulmányában felhívta a figyelmet a tudomány kiemelt állami támogatásának nélkülözhetetlenségére: „A jövő Magyarországon a tudományos munkának el kell végre foglalnia az őt megillető helyet, mert a saját erejére utalt, ellenségektől körülvelt Magyarország jövő boldogulásának, kultúránk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődőképességének biztosítása. [...] Tudományosságunk teljes újjászervezésére s mindenekelőtt következetes és céltudatos tudománypolitikára van szükségünk [...], melynek célja a magyar tudomány [...] nyugat-európai színvonalra emelése. [...] A tudományos célokra szükséges anyagi eszközöket elő kell teremtenünk.” Klebelsberg 1927–1931 közötti, közoktatásért felelős államtitkára, Kornis Gyula pedig már 1921-ben hangoztatta a kultúra kulcsszerepét: „Az állam fogalma három mozzanatból áll. Először is a *hatalom* az állam végső alapja és eszköze. Másodsor a *jog* az a norma, mely a hatalom alkalmazását szabályozza. Harmadsor a *kultúra* az a cél, amelyet végső elemzésben a hatalomnak a jogtól szabályozott alkalmazása szolgálni köteles. Az utóbbiban rejlik az állam etikai jelentősége. [...] Annál fejlettebb [...] valamely állam, minél inkább kultúrállam.” Egyben – mintegy előlegezve a velemény rossz viszonyban álló Hóman 1930-as évekbeli, nemzetneveléssel kapcsolatos kijelentéseit – a

nemzeti érzés pozitív ápolásának fontosságát is kiemelte: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az *irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját*.” [Kiemelés az eredetiben, U. G.] (*Kultúrpolitikánk irányelvei*) Senkit se lepjen meg e hang: a revízió követelése a két világháború között a legkisebb közös politikai többszörös volt, amelyben a szélsőbaltól a szélsőjobbáig minden magyar politikai csoportosulás egyetértett; legfeljebb annak mértékében – teljes avagy részleges legyen-e – vitatkoztak.

Hóman és Kornis mellett további jeles személyiségekre is támaszkodott Klebelsberg. Így Gragger Róbertre és Gerevich Tiborra, akik a magyar kultúra külföldi közvetítésében – Gerevich a hazai felsőoktatásban és a művészeti életben is – ragyogó eredményeket értek el; vagy minden idők legkitűnőbb magyar közigazgatás-tudományi szakemberére, Magyary Zoltánra, aki 1927-től 1930-ig a tudománypolitikai ügyosztály (ideértve a tudomány nemzetközi kapcsolatait is) vezetője volt a kultusztárcánál.

Míndez azonban önmagában mit sem ért volna. Klebelsberg rendszerszerűen gondolkodott, és hosszú távra szőtt terveket. Gyakran hasonlította a kultúrpolitikát egy hosszú lejáratú váltóhoz: „Itt, a tantermekben sokáig lehet hibázni és senki sem veszi észre. De hosszú idő múlva, amikor az új nemzedék az életbe kikerül, akkor azután a hibákon többé nem lehet segíteni, és egy újabb nemzedéknek kell jönnie, hogy a hibát ki lehessen javítani.” (1926) Tudatosságát bizonyítja, hogy minisztersége első szakaszában azokat a fejlesztéseket támogatta, amelyek viszonylag csekély beruházással is komoly eredménnyel jártak. Így a Trianon múltbeli előzményeit kutató és emiatt általános érdeklődésre számot tartó történettudományt vagy a külföldi magyar intézetek létrehozását, ezek révén pedig az elitnevelést. 1926-tól, a gazdasági konsolidáció első esztendejétől viszont már ennél jóval költségesebb programokat is pártfogolt, mint a természettudományok szerepének erősítését vagy a nagy tömegekre kiterjedő népiskola-építést.

Klebelsberg leggyakrabban hangoztatott és a legtöbb vitát kiváltó kifejezései a kultúrfölény és a neonacionalizmus, melyeket többnyire az ellenzéki, liberális szellemiségű *Pesti Napló*ban terjesztett és népszerűsített. A kultúrfölény kissé szerencsétlen, már a 19. század közepétől élő szóösszetétel, amelynek tartalma elsősorban a magyarságnak a többi Kárpát-medencében élő népekkel szembeni kulturális fölényét hangsúlyozta. Könnyen igazolható, hogy ennek volt valóságalapja, hiszen a magyarság kulturális mutatói – a német anyanyelvűek kivételével – valóban sokkal jobbak voltak, mint a románoké, a szlovákoké, a szerbeké vagy a ruténoké. (Hozzáteszem: az itt élt románoké, szerbeké és ruténoké pedig jóval kedvezőbbek, mint a saját anyaországukban élő társaiké.) 1918 után azonban mindennek nem volt jelentősége, hiszen már a húszas évek elején 10% alá szorult a Magyarországon élő nemzetiségek aránya. Klebelsberg ezért a kultúrfölény gondolatát átalakította, és sajátos – részben szociáldarwinista alapokon nyugvó – jelentéssel bővítette. Eszerint a népek versenyében azok a nemzetek lehetnek sikeresebbek, amelyek a kultúrára többet áldoznak. Ebben az értelemben pedig ez a gondolat napjainkban is vállalható, sőt követendő: „A világtörténelem útján négy gépkocsi robog. Az egyik gyorsítja az ütemet, de a három másik gépkocsi utána jön, és már harsonajelt ad, mert kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia, Szerbia és Csehország. Arra a kocsira pedig, amely gyorsít, az van írva: Magyarország. Kérem t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért, hogy ez a három másik kocsi a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elrobogjon és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket? Ha ezt akarják, igen t. uraim, ehhez más kocsivezetőt keressenek, mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohase leszek.” (1928)

Klebensberg 1928-tól használt egyéni szóalkotása, a neonacionalizmus is a kultúr-főlény fogalmához kapcsolódott. Szerinte az elmúlt századokban a magyar nacionalizmus: „Elsősorban *küzdelem* az osztrák centralizáló és germanizáló törekvésekkel szemben. Ez tárgytalanná vált, miután elszakadtunk Ausztriától. Másodsorban harc volt a magyar nacionalizmus a magyar állameszmének beleplántálásáért azoknak a népeknek lelkébe, amelyek hazánk területén éppen azon idő alatt szaporodtak el, midőn a török és a német egyaránt pusztította a magyart. Ez a törekvés is tárgytalanná vált annak következtében, hogy a trianoni béke elszakította tőlünk nemzetiségeinket. A magyar nacionalizmus ekként elvesztette legfőbb tartalmát, és így *a régi érzés elé új célokat kell állítani*. [...] Így a magyar neonacionalizmus csak két más céljáról szólhatok: *művelt és jómódú* [kiemelések az eredetiben, U. G.] nemzet akarunk lenni, szóval, fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek.” „Ez a program a kultúrpolitikában nem lehet más, mint: a nemzeti termelés élére európai nívón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsi és értelmi kultúrával bíró tömegek millióit állítani.” (1928)

A kultúr-főlényhez és a neonacionalizmushoz társult a „destruktív-bolsevik” kultúra elítélése, a nyugat-európai minták követésének vállalása, a turanizmus és a fajelmélet téziseinek elvetése. És egy szintén sokszor hangoztatott gondolat kultúrpolitikájának alapelveiről: „Kultúrpolitikám két alapgondolaton épül fel. Emelni igyekszem a magyar nemzet széles néprétegeinek, nagy tömegeinek értelmi szintjét. [...] Gondoskodni kell azonban arról is, hogy minden téren: irodalomban, művészetben és tudományban egyaránt kellő számban álljanak oly férfiak, különösen szakemberek rendelkezésre, kik teljesen európai színvonalon vannak, s így minden működési téren, minden szakmában a nagy feladatok megoldásánál elsőrangú erőkre támaszkodhassunk.” (1927)

E program végrehajtását szolgálta „a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról” szóló 1926. évi VII. tc., melynek eredményeként 1930-ig 5000, nagyrészt állami támogatással épült új népiskolai tantermet és tanítói lakást adtak át. Főleg az elmaradottabb, addig iskolával nem rendelkező térségekben, mindenekelőtt az alföldi, tanyás településszerkezetű vidékeken. Összehasonlításként: a dualizmus ötven esztendejében, egy háromszor akkora országban nem épült ennyi objektum állami hozzájárulással! A hatás szinte felmérhetetlen volt. Bethlen és Klebensberg is sokszor említette, hogy a művelődési demokráciának meg kell előznie a politikai demokráciát. A művelődési demokrácia a népiskola-építési akció következtében nagyrészt megvalósult. Még akkor is, ha a korszakban végül nem követte a választások szigorú műveltségi cenzushoz kötésének megszüntetése. Másrészt jelentősen csökkent az analfabéták aránya is, amely az 1930-as évek végén 7% körül volt, majdnem elérve ezzel a nyugat-európai szintet, és jelentősen meghaladva a Magyarországtól keletre és délre fekvő államokét. Harmadrészt: mindez nagyban hozzájárult a nyolcosztályos népiskoláról szóló törvény (1940: XX. tc.) megalkotásához. Már Klebensberg is ennek szükségessége mellett érvelt, a feladat végrehajtása azonban Hóman Bálintra maradt. Az már más kérdés, hogy a nyolcosztályos rendszer kiépítése a világháború miatt éppen csak elkezdődhetett, teljes bevezetése 1945 utánra halasztódott.

Klebensberg „alapgondolatának” második pillére az elitnevelésről szólt. Ennek érdekében 1927-ben született törvény a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról (XIII. tc.). Ez csak annyiban jelentett újdonságot, hogy a belföldi és a külföldi intézetekbe kerülő ösztöndíjasok kiválasztására megalapította az Országos Ösztöndíjtanácsot. Másikülönben a meglévő állapotokat szentesítette, hiszen Klebensberg már korábban létrehozta a külföldi intézeteket. Államtitkárként sáfárokodott a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet

(1917–1918-ban működött), majd a Magyar Történelmi Társulat elnökeként a Bécsi Magyar Történelmi Intézet (1920; halála után, 1933-ban róla nevezték el) szervezésénél. Majd miniszterként alapította újjá a Római Magyar Történelmi Intézetet (mely 1895 és 1912 között Fraknoi Vilmos magánintézményeként állt fenn), és létesítette a bécsi, a berlini (mindkettő 1924) és a római (1927; utóbbit hamarosan már inkább Római Magyar Akadémiaként emlegették) Collegium Hungaricumokat, illetve egy félig Collegium-típusú intézményt Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda (1933-tól: Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ) néven. Hogy mennyire életrevaló és időtálló volt a klebelsbergi program, bizonyítja, hogy napjainkban – a konstantinápolyi kivételével – valamennyi említett intézmény működik, és az öt Collegium Hungaricum típusából csak egy olyan van, amelyet 1945 után hoztak létre (a moszkvai, 1999-től). A Collegiumok fő feladata a magyar állami ösztöndíjasok fogadása, elszállásolása, ellátása és munkájuk segítése volt. Az eredmények kiválóak voltak, hiszen 1944-ig mintegy 1600 – többnyire végzett, sőt gyakran már doktorált – fiatal 2700 esetben kapott általában egy tanévre szóló stipendiumot; nemcsak a Collegiumokba, hanem más külföldi helyszínekre is, Japántól az USA-ig. Hazatérve háromnegyedük néhány éven belül bekerült a magyar értelmiségi elitbe, így az ösztöndíjakció nagyszerűen betöltötte eredeti hivatását.

A klebelsbergi tervek legalább részleges végrehajtásához megfelelő anyagi támogatásra is szükség volt. Ezt a vérbeli tudományszervezési erényekkel rendelkező miniszter hallatlan ügyes politikával érte el, Bethlen István és Horthy Miklós támogatását is megnyerve. A kultusztárca költségvetése folyamatosan gyarapodott, aránya az állami költségvetésből az 1920-as 3,23%-ról 1926-ra 9,3%-ra emelkedett. Utóbbi esztendőben már az első helyen állt a minisztériumok rangsorában, és 1927-től folyamatosan – egészen 1942-ig – 10% fölötti volt a részesedése az állami büdzséből. Még akkor is, amikor a gazdasági világválság következtében a mindig új és új programokat indító Klebelsberg radikális csökkentések végrehajtására kényszerült szinte minden, a tárcája hatáskörébe tartozó területen. (Igaz, így volt más minisztériumoknál is.)

Itt kell megemlítenem, hogy a maihoz képest sok eltérés mutatkozik a kultuszminisztérium felépítésében. Az egyházak, az oktatás, a tudomány és a művészetek mellett a sport- és a filmügyek is a tárca illetékességébe tartoztak. Ugyanakkor a költségvetésben nem szerepeltek olyan tételek, amelyek napjainkban komolyan terhelik e területet, mivel kizárólag a nemzeti, országos hatáskörű művészeti intézmények és közgyűjtemények részesültek állami támogatásban. A közgyűjtemények közül a legjelentősebbek az 1922-ben alapított (XIX. tc.) Országos Magyar Gyűjteményegyetemben tömörültek, amelyet 1934-ben Magyar Nemzeti Múzeumra kereszteltek át (VIII. tc.; furcsasága volt, hogy ebbe tagolódtak a korábbi Nemzeti Múzeum gyűjteményei is), így is a szervezetük egyszerűsödött. A művészeti és a kiadványügyek csak szerény dotációt kaptak, és az a fajta pályázati rendszer, amely napjainkban e tevékenységeket támogatja, szinte teljesen hiányzott.

Az elemi iskoláknak 1930 körül mintegy kétharmada, tanítóinak viszont kevesebb mint a fele állt egyházi fennhatóság alatt – ám az egyház részesedése folyamatosan csökkent e tekintetben. A középiskolákban már ennél nagyobb arányú, a felsőfokú oktatásban pedig szinte teljes volt az állami szerepvállalás. Annak ellenére, hogy sok hittudományi főiskola és néhány egyházi irányítás alatt álló jogakadémia is működött, ám ezek hallgatói létszáma alacsony volt.

Hóman Bálint csaknem ugyanolyan nehéz helyzetben vette át a kultusztárca irányítását, mint Klebelsberg. 1922-ben halványan már látszottak a konszolidáció jelei. 1932 őszén azonban éppen a legerősebben érezte romboló hatását a világválság. Majd csak a harmincas évek közepén kezdődött az újabb gazdasági felívelés. Hóman

Bálint ennek ellenére is megőrizte a kultusztárca korábbi kedvező pozícióját, sőt miniszteriuma számára a – reálértékében a húszas évekenél lényegesen kisebb – költészetéből még Klebelsbergnél is nagyobb hányadot tudott biztosítani.

A korszakban – ha közvetlenül a Tanácsköztársaság utáni és a II. világháború befejezése körüli zavaros időszakot nem számítjuk – tizenkét vallás- és közoktatásügyi minisztere volt Magyarországnak. Közülük heten kevesebb mint egy esztendő tölthettek a bársonyszékben. Hárman – az 1920-as numerus clausus törvényjavaslat előterjesztőjeként elhíresült Haller István (1919–1920); a majd nyolc esztendőn át népjóléti és munkaügyi miniszterként dolgozó Vass József (1920–1922) és a karrierjét a kultuszminisztériumban befutó Szinyei Merse Jenő (1942–1944) – valamivel több, mint egy évig irányították a tárcát. Klebelsberg és Hóman meghatározó szerepét tanúsítja, hogy az előzőekkel szemben mindketten kilenc esztendőn át ültek a bársonyszékben, és mindketten kormányaik erős emberei voltak. Gyakran előfordult, hogy távolléte vagy akadályoztatása esetén ők helyettesítették a miniszterelnököt. Klebelsberget közigazgatási tapasztalata és széles körű műveltsége, Hómant a kulturális szakigazgatásban töltött hosszú esztendőik és tudóskénti elismertsége okán tisztelték és becsülték. Klebelsberg csak egy, Hóman ellenben hat kormányfő (Gömbös Gyula, Darányi Kálmán, Imrédy Béla, Teleki Pál, Bárdossy László és Kállay Miklós) mellett dolgozott, ami jelzi, hogy a politikában az 1930-as évek elejétől elmúlt a korábbi állandóság és a viszonylagos nyugalom.

Hóman a nagypolitikában ugyan új ember volt, ám szinte gyerekkorától benne élt a közügyek iránti érdeklődés. Édesapja, a híres klasszika-filológus Hóman Ottó a kultuszminisztérium középiskolai ügyosztályának a vezetője volt 1897 és 1902 között. 1903-ban bekövetkezett halála után pedig minden idők egyik legsikeresebb földművelésügyi minisztere, Hóman nagybátyja, Darányi Ignác egyengette az ekkoriban érettségiző diák pályáját. Egyetemistaként a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársa lett, 1922-ben az akkor még a Magyar Nemzeti Múzeumhoz tartozó Országos Széchényi Könyvtár igazgatója, 1923-tól miniszterségéig a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója. Klebelsberghez hasonlóan ő is jól ismerte a kulturális intézményrendszer minden gondját-baját, s nyilván nem véletlen, hogy Klebelsberg is őt látta volna a legszívesebben utódjaként. Hóman már minisztersége kezdetén, a Klebelsberg-ravatalnál elmondott beszédében is finoman utalt rá – amikor elődjét a valóság határán néha túllépő, reneszánsz fejedelmek örököseként cselekvő politikusként jellemezte –, hogy Klebelsberg politikáját csak részben tartja folytathatónak; a világválság miatt megváltozott helyzetben módosítani kíván és kényszerül az addigi irányvonalon. Klebelsberg kultúrfőlény-elméletét ugyan ő is minden támadást kiálló gondolatnak tartotta, a neonacionalizmust azonban sohasem emlegette. Programjában a nemzetnevelés volt a kulcsszó. Ezen az erkölcs- és a jellemnevelés erősítését, a nemzeti tárgyak – a történelem, az irodalom, a földrajz és a néprajz – tanításának az elsőségét értette, és mindennek érdekében emelte a testnevelési órák számát, és bevezette az osztályfőnöki órákat. Az egységes középiskoláról szóló 1934: XI. tc. általános indoklásában kijelentette: „A középiskolai műveltség legjellemzőbb vonása *nemzeti* jellege. Ennek a műveltségnek az európai műveltség színvonalán álló, de a leghatározottabban nemzeti irányú műveltségnek kell lennie. [...] Ennek az általános műveltségnek fő eleme és egyben a magyar középiskolai oktatásnak gerince is a nemzetismeret. A tanítás központjában nem a humanisztikus vagy természettudományos, hanem a legtágabb értelemben vett nemzeti tárgyak állnak. Ily nemzeti tárgyak elsősorban a magyar nyelv, az irodalom és művészet, a történelem, keretében az állami, gazdasági, társadalmi élet jelenségeivel, a föld- és néprajz s – amit szintén ide kell soroznunk – a magyar művelődés történetében alapvető szerepet betöltött latin nyelv és műveltség és a nemzet erkölcsi világnézet alapjául szolgáló val-

lások tana. [...] A nemzeti tárgyaknak a tanítás középpontjába való beállítása pontosan megfelel annak a kiemelkedő, sőt elsőbbséges szerepnek, amit a középiskolában a tanítás mellett a nevelésnek kívánok juttatni. [...] E cél érdekében vezettem be a középiskola két alsó osztályában a más iskolatípusoknál jól bevált, nevelő hatású, úgynevezett osztályfőnöki órákat. S itt a jellemnevelés kapcsán kívánom hangsúlyozni meggyőződésemet a középiskolai testnevelés fontosságáról.” 1939-ben pedig megalapította: „A nemzetismereti oktatás s ennél fogva a világszemléletű nevelés központjában az összes középfokú iskolában, de már a népiskola és a polgári iskola felsőbb osztályaiban is a történetoktatásnak kell állania s ez a szerepe határozza meg azt is, miképpen kell a történelmet tanítanunk. [...] A történelem folyamatának, epochális eseményeinek, történeti nagyjaink működésének ismerete ad módot mai világhelyzetünk és belső állapotaink helyes megértésére és nemzetpolitikai problémáink megoldási módozatainak biztos felismerésére.”

Míg Klebelsberg elsősorban a nemzeti középosztály segítésére törekedett – ezt a célt szolgálta az 1927: XIV. tc. a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek középiskolai és egyetemi tanulmányi ösztöndíjáról –, addig Hóman a közép- és a felsőfokú oktatás demokratizálásának, az alulról jött tehetségek felkarolásának, középosztályba emelésének híve volt. 1933-as tandíjrendelete már nemcsak a középosztálybelieknek, hanem a jó tanulmányi eredményeket elérőknek biztosított kedvezményeket, 1937-ben pedig – a „szigorú tehetségselekción” szellemében – Horthy Miklós-ösztöndíjat alapított. 1939-től támogatta a Bolyai (1942-től már Györffy) Kollégiumot – a népi kollégiumi rendszer első intézményét –, majd 1941-ben felállította az Országos Tehetségkutató Intézet Bizottságát, melynek célja évente 500–600 szegény sorsú gyermek középiskolai tanulmányainak a támogatása volt. Osztályok fölötti nemzeti szintézist követelt, részben – nyilván – a „korszellem” hatására. Részben viszont azért, mert fölismerte a magyar társadalom korszerűtlen szerkezetéből adódó veszélyeket, a parasztság és a munkásság – az értelmiség vérfrissítése miatt is fontos – felemelkedésének akadályait. A dolog szépséghibája csak az volt, hogy 1938-tól, az első zsidótörvénytől a zsidó származásúak már nem vehettek részt a rátermetteket mentő és segítő programokban, s – bár sohasem zárultak be előttük teljesen az egyetemek kapui – felsőfokú tanulmányokat is mind kevesebben végezhettek közülük. Az 1910-es években még mindenféle ideológiák felé nyitott, baloldaliakkal és számos zsidó kortársával is jó kapcsolatot tartó Hóman szelektív antiszemitává vált, s maga is helyeselte és megszavazta – igaz, kormánytagként nem is tehetett mást – az állampolgári egyenlőséget durván sértő zsidótörvényeket. A harmincas évek végétől a régóta Magyarországon élő, legalább részben asszimilálódott zsidókat a magyar állam hű és hasznos polgárainak, az újonnan érkezett, szerinte asszimilálhatatlanokat viszont a magyarság engesztelhetetlen ellenségeinek tartotta. Addig viszont sohasem jutott el, hogy a zsidók deportálására vagy megsemmisítésére gondoljon. Két évvel a miniszterségéről történt lemondása után, 1944-ben a szabadlábban maradt magyar politikusok közül egyedül ő tiltakozott egy szokatlanul kemény hangú levélben Edmund Veese-mayernél, a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjánál a német megszállás miatt, majd számos zsidó művészt, tanárt és tudóst mentett meg a deportálástól. Ám kétségtelen, hogy ezután, sőt a nyilas hatalomátvétel után is megtartotta országgyűlési mandátumát, ami védhetetlen – emberi gyengeségéből következő – tévedése volt. Mindez azonban nem kérdőjelezi meg, hogy kultuszminiszterként neki is a legnagyobbak között van a helye.

Az alsóbb néprétegek felemelése érdekében Hóman már 1934-ben újraindította az 1930-ban gyakorlatilag lezárult népiskola-fejlesztési programot. Ezzel is Klebelsberg nyomdokain haladt, aki 1931-ben bejelentette: az általa tervezett további 3000 tanterem és tanítói lakás felépítésére nincs már lehetőség. Ebből 1940-ig

több mint 2000-et át is adtak. S mint már szó volt róla, abban is Klebelsberget követte, hogy 1940-ben a XX. tc. kimondta a nyolcosztályos népiskola bevezetését. Ez időben az iskolába nem járó tankötelesek száma már csak 2% körüli volt, ami nemzetközi összehasonlításban is jó aránynak számított.

Hóman koncepciója az egyetemfejlesztésben és a kulturális külpolitikában tért el leginkább a Klebelsbergétől. Tudósként és egykori egyetemi tanárként az egyik legfájdóbb – s végül csak a területvisszacsatolások után, a negyvenes évek elején oldódó – gondja az „értelmiségi túltermelés”, a diplomások politikai szempontból is riasztó és veszélyes munkanélkülisége volt. Ezt pedig nem kívánta az egyetemek támogatásának növelésével és hallgatói létszámuk emelésével elősegíteni. A kulturális diplomáciában a Collegium Hungaricumok dotációja a világválság idején drasztikusan csökkent: Hóman miniszterségének kezdetén, 1932/33-ban már 70%-kal kevesebb volt, mint két esztendővel korábban. Ez ugyan nem Hóman hibája – kész helyzetet örökölt –, ám maga is kijelentette, hogy „elvi tekintetben” nem barátja a Collegium Hungaricum-rendszernek, mivel ott összezárva, magyar környezetben élnek az ösztöndíjasok. Ezért inkább a szabadon felhasználható, ún. kéziösztöndíjak rendszerét pártolta. 1933-tól 1939-ig kissé növekedett, de lényegében stagnált a külföldre magyar állami stipendiummal kiutazók száma, majd rövid csökkenés után, a világháború idején, 1941-től ismét növekedésnek indult (bár ekkor már csak a szövetséges vagy a semleges államokba mehettek az ösztöndíjasok). Hóman inkább a magyar kulturális külpolitika másik nagy alrendszerét, a Collegiumokkal szemben nem a magyar állam, hanem a külföldi egyetemek alapította magyar (vagy magyar vonatkozású tárgyakat is oktató) tanszékeket és lektorátusokat támogatta könyvadományokkal és vendégtanárok kiküldésével.

A Collegium Hungaricumok harmincas évekbeli ösztöndíjasai közül pedig néhányan még a közelmúltban is a magyar tudományos élet vezetői voltak. Kosáry Domokossal az élen, aki 1935-ös bécsi magyar történeti intézeti stipendiuma után Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban is eltölthetett egy-egy évet. Az ő példája is mutatja, hogy – bár a kulturális külpolitikában már Klebelsberg alatt is a német–olasz–osztrák orientáció érvényesült – Hóman komoly és részben sikeres kísérleteket tett más irányú, francia, amerikai, angol kapcsolatok kiépítésére. Velük is megpróbált a „szellemi együttműködésről” szóló, kétoldalú nemzetközi egyezményeket kötni, ahogy Lengyel- és Olaszországgal, Ausztriával (1935: XVII. XVIII. és XIX. tc.), a Német Birodalommal (1937: V. tc. és 1940: XXXIV. tc.), Észt- és Finnországgal, Japánnal (1938: XXIII. és XXIX. illetve 1940: I. tc.), valamint Bulgáriával (1941: XVI. tc.). Nem elsősorban rajta, inkább a másik fél érdektelenségén múltott, hogy ez nem sikerült.

A két világháború közötti időszak reformkonzervatív alapú magyar kultúrpolitikájának eredményei lenyűgözőek. Mindez mégis csekély hatást gyakorolt a harmincas évek közepétől kényszerpályára került nagypolitikára. Hiába születtek a kultúra és tudomány szinte minden terén kiemelkedő alkotások, hiába történtek kísérletek az alsóbb társadalmi rétegek felemelésére, az egészségtelen társadalomszerkezet csak nagyon lassan változott. A korszerűtlen társadalomban korszerű eszközökkel dolgozó kultúrpolitika mozgásteret így korlátozott maradt. Ennek ellenére is számos eredményt hozott Klebelsberg és Hóman kultúrpolitikája. Hiszen még ma is nem egy esetben jól működnek azok az intézmények, amelyeket ők hoztak létre. Az általuk kezdeményezett és kivitelezett kultúrpolitika lényegében megfelelt az akkori európai követelményeknek és színvonalnak. Vagyis – hibáik és tévedéseik ellenére – a manapság unos-untalan emlegetett „tudásalapú társadalom” korabeli megvalósítását, a „kiművelt emberfők” számának emelését, a kultúra szerepének növelését szolgálta.

- A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága.* Szerk. Miklós Péter. Belvedere Meridionale, Szeged, 2008.
- A magyar tudománypolitika alapvetése.* Szerk. Magyary Zoltán. Egyetemi Ny., Bp., 1927.
- Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987.* Kossuth Kiadó, Bp., 1988.
- Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavasatai. 1916–1926.* Athenaeum, Bp., 1927.
- Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete* Szerk. Zombori István. Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, Szeged, 1995.
- Hóman Bálint: *Művelődéspolitikai.* Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938.
- Hóman Bálint: *Magyar sors – magyar hivatás.* Athenaeum, Bp., 1942.
- Husztai József: *Klebelsberg életműve.* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1942.
- Klebelsberg Kuno.* Vál., s. a. r., a bevezetést és a jegyzeteket írta T. Kiss Tamás. Új Mandátum, Bp., 1999.
- Klebelsberg Kuno: *Küzdelmek könyve.* Athenaeum, Bp., 1929.
- Klebelsberg Kuno: *Neonacionalizmus.* Athenaeum, Bp., 1928.
- Klebelsberg Kuno: *Világválságban.* Athenaeum, Bp., 1931.
- Kornis Gyula: *Kultúra és politika. Tanulmányok.* Franklin, Bp., 1928.
- Ladányi Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Argumentum, Bp., 2000.
- Ladányi Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években.* Argumentum, Bp., 2002.
- Tökéczki László: *Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei.* Protestáns Szemle 1995. 2.
- Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”.* Ráció, Bp., 2010.
- Ujváry Gábor: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet.* Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996.

SIPOS BALÁZS

SAJTÓ, SAJTÓPOLITIKA ÉS NYILVÁNOSSÁG A HORTHY-KORSZAKBAN

**A Horthy-korszak
sajtóját és
nyilvánosságát
az ellenforradalmi célú
kormányzati kontroll és
beavatkozás jellemezte,
azaz a kormány
„kivételes” hatalma a
sajtó felett...**

Károlyi Imre gróf 1931-ben, a „nagy gazdasági világválság” és a következményeként zajló magyarországi politikai mozgások-változások közepette jelentette meg *A kapitalista világrend válsága* című kötetét. Munkája kisebb részében a Bethlen István által teremtett politikai rendszert és annak működését bírálta, döntő részében azonban azt a kérdést taglalta: „a kapitalista társadalmi és termelési rend” vajon a „haladás utolsó foka-e”, reparálható-e, és mi követheti?

A kötetet élénk sajtóvisszhang kísérte; több recenziót és pár kötetet is inspirált. Válaszként született meg például öt politikus: a szociáldemokrata Györki Imre és Mónus Illés, a legitimista Friedrich István (volt miniszterelnök), a kormánypárti Czettler Jenő (közgazdász egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, a képviselőház alelnöke) és Éber Antal (a Magyar–Olasz Bank elnöke, 1931 őszétől képviselő) közös kötete.¹

A jelentős kritikai fogadtatás nem meglepő, hiszen Károlyi a politikai, gazdasági és társadalmi rend alapkérdését feszegette egy olyan időszakban, amikor többekben felrémlített egy újabb forradalom (azaz a politikai, gazdasági és társadalmi rend felbomlásának) réme. Például Horthy Miklósban, aki 1931 elején a koronatanácson felvetette miniszterelnökének: preventív szükségállapotot kellene bevezetni, és olyan jogszabályt kellene hozni, amelyik lehetővé tenné „az ország érdekeit sértő” lapok betiltását. Bethlen István azonban ezt

Írásom az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

feleslegesnek ítélte, hiszen – mint mondta – a megelőző tíz évben enélkül is körülbelül ötven lapot büntettek így.²

A *kapitalista világtrend válsága* keltette vita nem meglepő azért sem, mert – mint recenziójában a korszak ismert szociológusa, Weis István megjegyezte – a válság és esetleges következményeinek kérdése sokakat foglalkoztatott, de éppen a téma kényes mivolta, gyanúsán forradalmi jellege miatt mások nem vállalkoztak a részletes tárgyalására. Előkelőségnek kell lenni ugyanis ahhoz, hogy valaki a krízisről egy ilyen könyvet büntetlenül megír hasson – és hogy mások erről a munkáról (és témájáról) nyilvánosan szólhassanak.³ Weis ezt a *Magyar Szemlében*, azaz Bethlen István (ekkor már volt) miniszterelnök folyóiratában írta. Ahol egyúttal azt is közölte: annyira azért nem lehetett rossz (elnyomó) Magyarország megelőző tíz évben működő politikai rendszere, mint ahogy Károlyi jellemzi, hiszen rendszerbíráló megjegyzéseit ő (mármint Weis) rendszeresen közzétehetette a *Magyar Szemlében*.⁴

E kis történet a következőket mutatja: a sajtó Magyarországon nem volt (teljesen) szabad az említett időszakban, hiszen lapokat be lehetett tiltani, tabutémák léteztek – de legalábbis működött az öncenzúra, hatott a büntetéstől való félelem. A politikai nyilvánosságot a közlő személye, valamint az olvasók köre (tulajdonképpen világnézete és nagysága) is strukturálta. Azaz amit Weis István megengedhetett magának az előkelően konzervatív és a kormányhoz közel álló *Magyar Szemlében* (a nyilvánosság egy kisebb és sajátos körén belül⁵), vagy amit egy Károlyi gróf a büntetéstől való félelem nélkül megírhatott – azt mondjuk a szociáldemokrata *Népszava* vagy egy polgári radikális világnézetű polgári szerző már csak bizonyos kockázatokat (majd esetleg: büntetéseket) vállalva közölhetett. Ugyanakkor érdekesen sokszínű volt a sajtó, hiszen sokféle világnép jelent meg az újságokban, folyóiratokban és könyvekben; ráadásul ellentétes nézetek olykor még egy helyen, egymás mellett is feltűntek.

Sajtó és sajtópolitika

■ A sajtó sokszínűsége és annak korlátai az 1919 őszétől 1944 végéig tartó időszakban néhányszor módosultak: ez a nagyjából 25 év a sajtó szabályozása, a nyilvánosság működése szempontjából négy korszakra bontható. Ezek az átalakulások értelemszerűen a politikai rendszer változásainak következményei, hiszen a médiarendszer mindig a politikai intézmények, a politikai kultúra (és például a közönség iskolázottsága, médiafogyasztása) „lenyomata”.

1. Az 1919 augusztusa és 1921 áprilisa közötti hónapokban (nagyjából az ellenforradalmi nevezett időszakban) az aktuális kormányok egyrészt megteremtették az egész 25 éves időszak sajtószabályozásának alapjait. Ennek lényege, hogy az 1914-es sajtótörvényt⁶ 1938-ig olyan rendeletekkel, azaz alacsonyabb szintű jogszabályokkal írták felül, amelyek korlátozták az abban „biztosított” sajtószabadságot. Ezeket az 1919–20-as rendeleteket háború esetére a kormányt kivételes hatalommal felruházó 1912-es törvény alapján alkották.

A világháború előtt a sajtótörvény alapján bárki alapíthatott újságot, illetve megfelelő kaució letétele után politikai tartalmú időszakai sajtóterméket. 1919 után azonban csak az élhetett ezzel a jogával, akinek a miniszterelnökség megengedte – föltéve, hogy az adott „lap nemzeti irányát kellőképpen biztosítja” az alapítók vagy a mögöttük álló személyek.⁷ Továbbá: a törvény szerint időszakai sajtóterméket csak bírósági döntés nyomán lehetett betiltani – a Horthy-korszakban viszont a mindenkor belügyminiszter joga volt egy-egy lap megjelenését örökre vagy csak meghatározott időre elrendelni, ráadásul a fellebbezés lehetősége nélkül. És végül: a sajtószabályozást az egész időszakban meghatározta az 1921 tavaszán elfogadott úgynevezett Rend- vagy (korabeli kifejezéssel) Államvédelmi törvény (1921. évi III. tv.). Ez

többek között a társadalmi rend felforgatására irányuló szervezkedéseken túl az erre buzdító beszédeket, írásokat, énekeket és képeket is büntetni rendelte. Jogi szempontból azonban ezzel is volt egy kis „baj”. Tudniillik az 1878-as Büntető törvénykönyvben szerepelt az úgynevezett osztály elleni izgatás, azaz például a földbirtokosok, a gyártulajdonosok vagy akár egyes értelmiségi csoportok (mondjuk az ügyvédek) elleni izgatást szankcionáló rész. És mivel a két törvényt nem hozták összhangba egymással, így alapvető kérdés maradt (és a bírói ítélezést kiszámíthatatlanná tette), hogy például egy újságcikk mikor és miért minősül osztály elleni izgatásnak, mikor olvasható ki belőle az állami és a társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló szándék, és jár érte szigorúbb büntetés. És az se tűnt mindig egyértelműen eldönthetőnek, hogy valami az 1921-es törvény szerint „a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség”-e vagy sem. Hasonlóan ahhoz, ahogyan politikai ízlés meg érdek és nem rögzített, világos szabályok szerint dőlt el, hogy egy lap „kellően nemzeti irányú”-e, vagy hogy sérti-e „az ország érdekeit”.

1919–1921 között születtek meg tehát a nyilvánosságot az egész korszakban meghatározó fontosabb szabályok. Ezt a több mint másfél évet azért kell mégis önálló korszakként tárgyalni, mert ekkor sajtócenzúra, azaz előzetes ellenőrzés létezett. Másrészt az ellenforradalom a sajtóéletben azt is jelentette, hogy Budapesten a Nemzeti Hadsereg bevonulása után, 1919–1920 fordulóján szerkesztőségeket dúltak fel, újságírókat tartóztattak le, illetve megölték a *Népszava* két zsurnalisztáját.

Felmerül azonban a kérdés: miként jelenhettek meg az úgynevezett ellenforradalmi időszakban olyan újságok (például a *Népszava* vagy a polgári radikális *Világ*), amelyekkel szemben álltak az ellenforradalmi irányzatok, amelyek példányait 1919 őszén megsemmisítették a Nemzeti Hadsereg által ellenőrzött területeken? És olyanok, amelyek betiltására az ellenforradalom különböző csoportjai az 1920-as évtized első éveiben is országos mozgalmat szerveztek. Ennek az az oka, hogy Budapesten a lapok a Friedrich-kormány és a román megszállás időszakában, azaz a Nemzeti Hadsereg előtt bevonulása előtt indultak vagy indultak újra. Amikor pedig Horthy Miklós budapesti „érkezése” után felmerült (végleges) betiltásuk, valószínűleg brit nyomásra el kellett állni ettől.⁸ Később, az úgynevezett konszolidáció után, a játékszabályokat követő lapokat nem is zaklatták.

A politikai lapok piaca azonban ennek ellenére jelentősen átrendeződött, amit jól mutat, hogy 1926-ban az ilyen kiadványok közel fele 1919 előtt nem létezett.⁹ Csak-hogy a megszűnések oka nem annyira kormányzati tiltás volt, mint inkább az, hogy adott politikai irányzat így vagy úgy elveszítette jelentőségét (ez igaz például a köztársaságpárti lapokra vagy fajvédőkhöz tartozó orgánumokra); és/vagy esetleg valamilyen pénzügyi probléma. (Illetve 1922-től újra megjelenhetett a szociáldemokrata elméleti folyóirat, a *Szocializmus*.)

2. Az 1921 és 1938 közötti időszak tehát az ellenforradalmi szabályok szerint működő konszolidáció, valamint a „konszolidált” médiarendszer korszaka. Ellenforradalmi abban az értelemben, hogy forradalomellenes, azaz újabb forradalom létrejöttét, kitörését kívánta megakadályozni; hogy nem egyszerűen a forradalom előtti korszakot és szabályozási modellt hozta vissza, hanem a dualizmus liberális rendszerénél centralizáltabb volt, hiszen jelentősen növelte a végrehajtó hatalom szerepét;¹⁰ és végül abban az értelemben, hogy a háborút és a forradalmakat követő kivételes állapot (ellenforradalom) szabályait tartotta fenn.

Miként volt lehetséges, hogy egészen a második világháborúig, azaz békeidőben is érvényben maradtak a háború idejére (a kivételes állapotra) szóló, azaz átmenetinek szánt szabályok?

A háború ideje Magyarországon is rendkívüli állapotnak számított, amikor is a kormány kivételes jogokkal rendelkezett, és amikor például a törvényeket alacsonyabb

szintű jogszabályokkal írhatta felül. Ez az átmeneti korszak az eredeti szándék szerint a békeszerződés ratifikálásig (azaz 1921-ig) tartott volna, majd egy évvel meghosszabbították. Egy 1922-es gazdasági törvény¹¹ lehetővé tette azonban, hogy a kormány – saját belátása alapján, megfelelő feltételek mellett, az általános szabálytól eltérve – mégis érvényben tarthasson néhány olyan, a közszabadságokat és a gazdaság szabadságát korlátozó rendeletet, amely a kivételes hatalomról szóló 1912. évi LXIII. törvény alapján született. Az 1919–1920-as és 1922-től „ideiglenesen fenntartott rendelkezések” tehát ilyen módon maradhattak hatályban a következő háború kitöréséig.

Kérdés természetesen, hogy a kormány békeidőben hány alkalommal élt „kivételes” jogaival. Bethlen István – mint említettem – ötvenre tette az 1931 előtti tíz évben örökre vagy ideiglenes (egy-két hétre) betiltott lapok számát. A *Budapesti Közlöny* számai szerint 1931 és 1938 között 52 újság megjelenését vagy utcai terjesztését tiltották be, illetve meg. Ennél minden bizonnyal sokkal több lapalapítási kérelmet utasított el a miniszterelnökség: a fennmaradt kérvények szerint csupán az 1920-as évek közepén száztíz esetben tagadták meg az engedélyt.¹² A betiltott vagy elindulni se engedett lapok között a mérsékelt liberálistól az osztályharcoson át a szélsőjobboldaliig mindenféle politikai irányultságú található – ahogy a működő újságok között is. A Horthy-korszak másik jellemzője ugyanis – a korlátozás, a represszió és a következetlenség mellett – a sokszínűség volt. A jelzett időszakban átlagosan 20–22 körül volt az országos napilapok száma, és az ebből a szempontból legrosszabb évben (1923-ban) is 208 politikai tárgyú orgánum jelent meg. A politikai lapok fele-kétharmada kormánypárti vagy kormánytámogató volt (az arányuk folyamatosan nőtt),¹³ viszont a kormánypárt különböző csoportjaihoz tartoztak, illetve vidéken inkább többségben voltak, mint Budapesten. Ráadásul az országos napilapok között a népszerűbbek a nem kormánypártiak voltak.¹⁴ Az eltérés magyarázata a következő: egyrészt a kormány anyagi támogatása fontosabb volt, jobban számított a kevésbé fejlett (kevésbé önfenntartó) vidéki, azaz regionális sajtópiacra, mint a fővárosi és az országos piacra. Másrészt a sikeres nem kormánypárti lapok nem annyira világnézeti, mint inkább üzleti vállalkozások voltak, amelyek a közönség igényei szerint kialakított modern szerkesztési elveket követték. Népszerűségük miatt a katolikus Központi Sajtóvállalat ügyeit tárgyaló püspöki kar vagy a *Népszava* ügyében döntő szociáldemokrata pártvezetőség egyaránt a „modern újság” modelljét tartotta követendőnek – ahogy a Gömbös-kormány sajtófőnöke is, aki ennek szellemében szervezte meg a kormány új lapját, a *Függetlenséget*.¹⁵

3. 1938 után jelentősen átalakult a sajtópiac és a nyilvánosság szerkezete. Az 1914-es sajtószabályozást ekkor módosító törvény (az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről szóló 1938. évi XVIII. tv.) nyomán még ebben az évben több mint négyszáztíz lapot betiltottak, illetve néhányat (például *Az Est* című bulvárlapot) államosítottak. Emiatt 1941-ben egyharmaddal kevesebb újság jelent meg a trianoni országterületen, mint 1938-ban – vagy máshonnan nézve: míg 1938-ban 1934 időszakai sajtótermék létezett Magyarországon, 1942-ben, a megnagyobbodott állam területén 1379.

Megszűnt továbbá több mint száz olyan folyóirat, amely a törvény szerint nem számított időszakai sajtóterméknek. Az ilyen, évente kevesebb mint 12 alkalommal megjelenő orgánumok közül több is rendszerkritikus irányzatokhoz kötődött, azok fontos intézménye volt (például a *Válasz* vagy az 1939 nyarán megszűnt *Szép Szó*). Ezeknek az alapításához ugyanis, mivel nem számítottak „újságnak”, nem kellett a miniszterelnökség engedélye – viszont 1938-ban bevezették a nem időszakai sajtótermékek cenzúráját. Aminek eredményeként míg 1938-ban 295 ilyen folyóirat látott napvilágot, 1942-ben már csak 190.¹⁶

Az egész politikai rendszert meghatározó változást hozott továbbá az állampolgári egyenlőséget tagadó zsidótörvények elfogadása. Ezek a Magyar Országos Sajtókamara felállításáról is rendelkeztek, amely tagjainak maximum 6%-a lehetett a törvény szerint zsidónak minősülő személy. A tagfelvételtől a kormány delegáltjainak többségével működő bizottság döntött: 1572 jelentkezőt vettek fel, míg 1863-at elutasítottak (ők a továbbiakban nem lehettek újságírók, szerkesztők, kiadói alkalmazottak). A cél az volt, hogy lehetőleg olyanok legyenek zszurnaliszták, akik elfogadják: a sajtószabadság egyenlő a propagandával; hogy a sajtószabadság célja „a tömegek fölemelése és fölemelkedése a vezetők által hirdetett eszmények színvonalára”, és azt jelenti, hogy „a sajtónak joga van küzdenie nemzete életéért, érdekeiért, igazságáért” – ami itt már a német–magyar szövetség feltétlen támogatásával azonos.¹⁷ Azaz a közvéleményt a politika akarata szerint vezető sajtó elméletével akarták felváltani a „modern újság” készítésének korábban említett és mind népszerűbb modelljét. A közönséget szolgáló és független, tehát professzionális újságírás helyébe „a sajtó a politika eszköze” elgondolását kívánták állítani; a „zsidó sajtó” helyébe pedig a „nemzetit”.

A második világháború kitörésekor Magyarországon újra életbe lépett a kivételes állapot és ennek részeként a tartalmat folyamatosan kontrolláló sajtócenzúra. Ez egészen a doni katasztrófiáig talán inkább németbarátnak mondható módon működött, míg utána egyszerre próbált megfelelni a német elvárásoknak, illetve (a világháború utánra készülve) próbálta kivívni a szövetséges hatalmak jóindulatát.¹⁸ Bár egyik se sikerült, e kettősség miatt több sajtópolémia is sor került (ezeket a miniszterelnökségről irányították), illetve olyan fontos és sokszínű kiadványok is megjelentek, mint a *Népszava* 1941-es karácsonyi száma (szerzői között Szekfű Gyulával vagy Bajcsy-Zsilinszky Endrével).

4. 1944 márciusában, a német megszállás után minden németellenes (a korabeli szóhasználat szerint baloldali) újságot betiltottak; októbertől, azaz Horthy Miklós lemondását követően pedig csak nyílas politikai lapok jelentek meg. (A betiltott orgánusok zszurnalisztái által írt illegális újságok száma viszont növekedett.)

A nyilvánosság körei

■ A Horthy-korszak sajtóját és nyilvánosságát az ellenforradalmi célú kormányzati kontroll és beavatkozás jellemezte, azaz a kormány „kivételes” hatalma a sajtó felett (az említettekén kívül még az ügyészségi zaklatások: az olyan eljárások, amelyek vége biztosan csak a bírósági felmentés lehetett).¹⁹ Ennek hátterében az a vélekedés állt, amely szerint a sajtó révén irányítani lehet a közvéleményt.

A nyilvánosság azonban nem volt egységes, sok kisebb-nagyobb köre létezett. Például többféle ellenkulturális csoport is megjelenhetett, és szerveződhetett korlátok között.²⁰ A nyilvánosság nagyobb körét biztosította a populáris média, amely hol a hivatalosnak tekinthető konzervatív nézetekkel szemben álló, hol azzal megegyező értékeket propagált.²¹ Az előbbire felhozható a sztárokkal és mozifilmekkel is foglalkozó *Színházi Élet* című heti magazin, amely másfajta férfi–női viszonyokat mutatott be, mint mondjuk a Tormay Cécile-féle „félhivatalos” Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége által kiadott *A Magyar Asszony*. Ráadásul ezek külföldi példák, távoli társadalmakból való minták voltak, amelyek filmekből vagy ponyvaregényekből a „sztármagazin” 1938-as betiltása után is megismerhetőek maradtak. Hiszen a magyarországi nyilvánosság a globalitás viszonyai között, azaz nem zártan, hanem távoli, „idegen” hatásoknak kitéve, „idegen” témák által is meghatározva működött (változó módon, de tulajdonképpen egészen 1944 elejéig).

Strukturálta a nyilvánosságot a fővárosi népesség intenzívnek mondható, illetve a jelentős társadalmi csoportok alacsony szintű médiafogyasztása közötti különb-

ség.²² És az is, hogy a médiafogyasztás mértéke regionálisan is különbözött: Északnyugat-Magyarországon sokkal jelentősebb mértékű volt, mint mondjuk keleten.

A nyilvánosság azonban nem csupán (társadalmi és földrajzi) térben, de időben is változott, hiszen átmenetileg felmerültek olyan témák, történetek olyan változások, amelyeket „sokan” tárgyaltak. Válsághelyzetekben ugyanis, például a nagy gazdasági krízis vagy a második világháború idején az olvasók és a rádióhallgatók száma is jelentősen megnőtt. Ilyenkor a politikai közösség tagjainak igen nagy (az országban mindenütt jelentős) csoportja követte és vitatta az eseményeket, a megoldási lehetőségeket, alkotta adott téma nyilvánosságát.

Ha azt kellene megtalálni, hogy eme fragmentált nyilvánosságot mi „tartotta össze”, hogy mi alapján létezett egy „állandó” és „nagy” nyilvánosság, akkor a revízió(s propaganda), illetve a „tekintélyek” tisztelete és védelme: elsősorban a Horthy Miklós köré szervezett vezérkultusz lehet a válasz. Ezek voltak ugyanis az állandó, mindenki számára hozzáférhető és meghatározó témák.

■ JEGYZETEK

1. Czettler Jenő – Éber Antal – Friedrich István – Györki Imre – Mónus Illés: *Válasz gróf Károlyi Imrének „A kapitalista világrend válsága” című könyvére.* A magyar válság kibontakozásának útja. Gutenberg Könyvkiadó, Bp., 1931.
2. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), Miniszterelnökség – Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, K 27, 1931. február 20. – március 5.
3. Weis István: *Károlyi Imre gróf röpirata.* Magyar Szemle 1931. 11. sz. 210.
4. Uo. 213.
5. A nyilvánosság itt a közönséggé összeverődött magánemberek világát jelenti.
6. Az 1914. évi XIV. törvény minden sajtótermékre, azaz a könyvekre (stb.) is vonatkozott.
7. MOL, Központilag iktatott és irattározott iratok, sajtóosztály, K26, 1925-V164.
8. Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon.* Horthy Miklós, 1918–1944. Helikon Kiadó, Bp., 2001. 45.
9. Elekes Dezső: *Az időszaki sajtó statisztikája.* Hornyánszky, Bp., 1927. 18.
10. A liberális szabályozás egyik fontos eleme volt a kaució: elméletileg ez az intézmény szűrte ki a fontos lapot alapítani szándékozókat közül azokat, akik veszténivaló hiánya miatt esetleg szélsőséges nézetekre lettek volna fogékonyak. A kaució azonban a hiperinfláció miatt elveszítette értékét, a pengő bevezetését követően nem valorizáltak, így a miniszterelnökség politikai engedélyezési jogosítványa maradt az egyetlen „szűrő”.
11. Az 1922/23. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1922. évi XVII. törvénycikk.
12. MOL K26, 1925-V164.
13. Elekes: *Az időszaki sajtó.* 18–19.
14. Részletesebben lásd Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében.* Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 103–106.
15. *A Magyar Katolikus Püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* S. a. r. Beke Margit. Aurora Kiadó, München, Bp., 1992. II. 43–44; Varsányi Erika: *Hírlap vagy pártlap? Viták a Népszava jellegéről (1908–1933).* Múltunk 1999. 3. sz. 182–202; Gergely Jenő: *Adatok az Antal-Gömbös-féle „dömping-sajtó” megteremtéséhez.* (Részletek Antal István emlékirataiból.) Múltunk 2004. 2. sz. 243–248.
16. Utóbbi számok csak a postán is szállított, azaz nem csak regionális hatókörű kiadványokat jelentik. – Elekes Dezső: *A szellemi kultúra, különösen az időszaki sajtó számbavételének problémái.* Kny. a Magyar Statisztikai Szemle 1943/4. évi számából. 8–10. 14.
17. *Az Országos Magyar Sajtókamara évkönyve, 1943.* Stádium Rt., Bp., 1943. 6–7; *A sajtó szabadsága.* A Sajtó, 1941. 4. sz. 2.
18. A cenzúra működésére újabban lásd: *„...a háború szolgálatában”. Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22.– 1943. augusztus 25.* S. a. r. Joó András. Napvilág Kiadó, Magyar Távirati Iroda, Bp., 2007.
19. Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban.* Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum Kiadó, Bp., 2011. 127–137.
20. Lásd Finta Gábor – Horváth Zsuzsa – Sipos Lajos – Szénási Zoltán (szerk.): *A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései.* Argumentum Kiadó, Bp., 2011.
21. Vö. Bálint György: *A faszíalt giccs.* In: *Uő: A toronyőr visszapillant.* S. a. r. Koczkás Sándor. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1966. 410–412.
22. Becslésem szerint 1930-ban a vidéki népesség legkevesebb 20%-a, a fővárosinak több mint 30%-a olvasott rendszeresen országos napilapot, és ez az arány minden évben 6 és 10% között nőtt. Ezt egészítette ki a mozilátogatás és a rádióhallgatás (1939-ben nagyjából 1,2–1,6, 1944-ben már 2,5–3 millió hallgató).

TURBUCZ DÁVID

EGY ÁLLAMFŐI UTAZÁS KULTIKUS ÉRTELMEZÉSE

Horthy Miklós római és bécsi útja
1936. november végén

A propaganda 1936. november végén az ő „országjárás” és a – kimagaslónak nem is tekinthető – diplomáciai képességei eredményeként értékelte a magyar állam nemzetközi tekintélyének visszaszerzését.

Horthy Miklós vezérkultusza az első világháborús összeomlás következményeire adott reakcióként értékelhető.¹ A Horthyról kialakított, egyoldalú és szelektív vezérkép üzenete szerint ő volt az egyetlen ember, aki képes helyreállítani az elveszített nemzeti nagyságot, orvosolni az elszenvedett nemzeti sérelmeket. Végeredményben ez nem jelentett mást, mint hogy csakis Horthy Miklóssal érhető el Trianon revíziója.² Mindez azonban csak úgy lehetett hihető, ha alaposan, időnként az irracionális szintjéig felnagyították képességeit, tulajdonságait és a neki tulajdonított tettek jelentőségét. Az adott politikai közösség – értelemszerűen – minden válságos helyzetben a fenyegető körülmények leküzdésére törekszik, ez tekinthető az ún. „kollektív vágy” jelenségének, amiben kitüntetett szerepet szán a vezérnek.³ „A vezér iránti igény csak akkor jelenik meg – foglalja össze E. Douthe kutatási eredményeit Ernst Cassirer –, amikor valamilyen kollektív vágy már ellenállhatatlan erejűvé vált, és már minden remény szertefoszlott, hogy e vágyat közösséges hétköznapi eszközökkel kielégítsék. Ezekben az időszakokban az emberek nem egyszerűen hevesen élnek meg a vágyat, hanem meg is személyesítik. Konkrét, kifejező és egyéni alakban áll a szemük előtt. A kollektív vágy ereje a vezérben ölt testet.”⁴ A közösség tagjai tehát irracionális megoldásokhoz nyúlnak, ezekben látnak lehetőséget soraik rendezésére, életük jobbra tételére. Miután a vezér személyesíti meg a vágyukat, így az esetleg elért sikereket, eredményeket is az ő kiválóságának, kimagasló képességeinek tulajdonítják.⁵

Horthy Miklós a propaganda szerint 1919-ben „megmentette” a nemzetet a teljes összeomlástól, rendet teremtett, lehetővé téve mindezzel az ország helyzetének stabilizálását.⁶ A vitathatatlan kvalitású Bethlen István miniszterelnökhöz köthető konszolidáció végrehajtását követően – tényleges szerepét alaposan eltúlozva – a kormányzót a korabeli tömegkommunikációs eszközökön keresztül már „országépítőként” méltatták a kultusz építői, azt állítva, hogy az ő „bölcssége” eredményeként jutott el a magyarság a „magyar feltámadáshoz” vezető út újabb állomásáig. A konszolidáció külpolitikai következményeként Magyarország visszanyerte nemzetközi tekintélyét.⁷ A vezérkép fő üzenete szerint tehát a kormányzó iránymutatásának, vezetésének köszönhetően került egyre közelebb a „szebb jövő” állapotához a magyarság. Ezt sugallták és közvetítették különféle alkalmak során például a napilapok, ünnepi beszédek, történelemtankönyvek, életrajzok, dalok, festmények stb.⁸ A kultuszteremtő technikák az 1930-as évek közepén kiegészültek, ugyanis a magyar tömegtájékoztató attól kezdve a kormányzó külföldi útjait is felhasználhatta az államfő kultuszának ápolására. Addig ugyanis az európai királyi családok az uralkodójával 1921-ben szembe forduló magyar államfőt nem hívták külföldre, de így tettek – elsősorban a fehérterror miatt – a demokratikus államok vezetői is.⁹ Horthy Miklós első hivatalos államfői útja – a nemzetközi légkör megváltozásával – az olasz és az osztrák fővárosba vezetett.¹⁰

Horthy Miklós és felesége az őket kísérő küldöttség társaságában 1936. november 23-án, hétfőn délután, a Keleti pályaudvarról utazott el Rómába.¹¹ Az útról az MTI¹² és az egyes lapok kiküldött munkatársainak tudósításaira támaszkodva a magyar sajtó részletesen beszámolt.¹³ Ezt tették természetesen a filmhíradók is.¹⁴ A rádió helyszíni közvetítést adott Rómából és Bécsből.¹⁵ A magyar küldöttség különvonata másnap érkezett meg az olasz fővárosba, ahol Viktor Emánuel olasz király és Benito Mussolini miniszterelnök fogadta a kormányzói párt.¹⁶ Róma lakosságának éljenzése közeledte díszhínton vonultak be az örök városba.¹⁷ November 25-én a Fasiszta Császárság Fórumán Horthy Miklós megkoszorúzta a Névtelen Katona emlékművét, majd katonai díszszemle és díszbéd következett, illetve a délután folyamán a kormányzó látogatást tett Mussolininál.¹⁸ Az út csúcspontja egyértelműen az olasz flotta 108 egységének díszszemléje és hadgyakorlata volt a Nápolyi-öbölben, november 26-án, amit 18 évvel tengerész pályafutása befejezte után Horthy Miklós, az „otrantói hős”, a „tengerek hőse” – ahogyan az akkori tudósítások gyakran nevezték – a Zara csatahajó fedélzetéről nézett végig.¹⁹ A *Függetlenség* szerint „[e]z a flottagyakorlat nemcsak hatalmas nagyságában egyedülálló, hanem káprázatos szépségével is felejthetetlen élményként hatott”.²⁰ A magyar államfő másnap találkozott XI. Pius pápával.²¹ A kormányzói pár 29-én indult vissza Magyarországra. A hazaút során Miklós osztrák szövetségi elnök meghívására megálltak Bécsben, ahol két napot töltöttek el. Horthy Miklóst fogadta az osztrák államfő és Schuschnigg kancellár, a kormányzó megkoszorúzta Ferenc József koporsóját a kapucinusok templomában. A Tiszti kaszinóban találkozott volt tengerészekkel. A schönbrunni kastélyban november 29-én este fényes fogadást rendeztek a tiszteletére. A másnapra tervezett katonai díszszemle – hóvihár miatt – elmaradt. Az éjszakai elutazás előtt a kormányzói pár részt vett még az Operaház díszelőadásán.²²

A részletes tudósítások, a közölt fényképek, a megjelent vezércikkek és a filmhíradók a kormányzó nemzetközi elfogadottságát és az európai államfőkhöz mért egyenjogúságát voltak hivatottak sugallni.²³ Eszerint a magyar államfőt „káprázatos pompával és ujjongó lelkesedéssel” fogadták Rómában.²⁴ November 22. és december 2. között a „királyi pompa”, a „királyokat megillető”, „káprázatos”, „fejedelmi”, „fejedhetetlen”, „szédítő” fogadtatás, a „fejedelmi” és „pazar külsőségek”, a „páratlan fény”, a „monumentális katonai és polgári dísz”, illetőleg a „diadalmenet” szóössze-

tételek, minősítések meglehetősen gyakran voltak olvashatók a magyar sajtóban.²⁵ Elsősorban a római látogatás kapcsán, miután egyrészt az hosszabb ideig tartott, másrészt a revíziós külpolitika terén jelentősebbnek tekinthető az olasz kapcsolat. Ugyan a fogadtatás fenti értékelése is tartalmazott túlzásokat, de még közelebb állt a realitásokhoz, mint a továbbiak.²⁶ Mindez ugyanis – a propagandisztikus kijelentések szerint – a magyar kormányzó „világszerte tisztelt és becsült személyének” szólt.²⁷ „Nem tudunk elképzelni olyan hatalmas világbirodalmat, amelynek a fejét nagyobb ünnepélyességgel, több tisztelettel és bensőségebb szeretettel fogadtak volna. A kormányzónak része volt egy nagy nemzet teljes, feltétlen hódolatában.”²⁸ Hasonlóképpen fogalmazott a *Nemzeti Újság* is: „Ha hatalmas világbirodalom feje, császári koronák viselője, nagy és gazdag államszövetségek elnöke látogatott volna el Rómába, azt sem fogadhatták volna fényesebb pompával, tündöklőbb díszel [...]”²⁹ „Magyarország kormányzójának [...] annyi megtiszteltetésben volt része, amennyit egy nagy nemzet uralkodónak csak nyújthat” – idézhető még az *Újság*.³⁰ Mindebből logikusan következett, legalábbis a propaganda szintjén, hogy Magyarország többé már „nem magányos sziget az ellenséges tenger közepén, hanem egy hatalmas rendszer döntő fontosságú alkatrésze”.³¹ Mindez pedig Horthy Miklós „bölcs” vezetésének, „országlásának” köszönhető: ráadásul a nemzetközi elfogadottságunk megerősítését az addigi eredmények betetőzéseként értékelte a magyar sajtó. A magyar nemzet a „nemzetmentés” és az „országépítés” után tehát egy újabb lépést tett a „szebb jövő”, a vágyott állapot felé.³²

E cikkek természetesen nem feledkeztek el a Horthy-kép – a táblázatban összefoglalt – azon rétegeiről és elemeiről sem, amelyeket már 1919 óta alkalmazott a propaganda. Ezekre hivatkozva ugyanis felidézhetők az azóta eltelt időszakot, az odáig elvezető utat, illetve értelemszerűen „igazolhatták” a kormányzó „történelmi” érdemeit, ahogyan személyének kiválóságát is.³³ Elsősorban a vezér és a nemzet között kialakult, szétszakíthatatlannak beállított köteléket hangsúlyozták, ami érthető is, miután a kormányzó a magyar nemzet képviselőjeként utazott el Rómába és Bécsbe.³⁴ Így utaltak arra, hogy a kormányzónévadás 1920-ban a nemzet egyöntetű akaratainak megvalósítását jelentette, mert a magyarság már akkor hitt benne.³⁵ A valóság azonban ettől távol állt, miután Horthy megválasztása kapcsán nem beszélhetünk nemzeti egységről.³⁶ Emellett Horthy Miklóst a nemzet atyjaként mutatták be. A nemzet közösségét egy olyan családnak tekintették, amely ugyan a családfő tekintélyére épül, amelyben az atya akarata érvényesül, miközben – alaposan idealizálva a magyarországi politikai és társadalmi viszonyokat – ő a családtagok számára biztonságot ad, kiszámítható életkörülményeket garantál, gondoskodik róluk, sosem feledkezve el azokról az emberekről, akikért felelősséggel tartozik.³⁷ Nem maradt el annak kifejezése sem, hogy Horthy Miklós a magyarság szimbóluma, megtestesítője: ő „az igazi magyar lélek tökéletes inkarnációja” – írta a *Budapesti Hírlap*.³⁸ A *Függetlenség* szerint a magasan a napi politikai csatározások felett álló kormányzó „eleven megtestesülése az egész magyarságnak. Mintha Isten különös kegyelme őbenne öltöztette volna testté ennek a fajtának minden erényét, minden kiválóságát.”³⁹ Az eddigi eredményei és természetesen a sikeres november végi út elismeréseképpen „az ország egész népe” a kormányzói pártra tekint, előttük „hódol”, sőt „hódolatunk most érkezett el a tetőfokhoz”.⁴⁰ Horthy Miklós első hivatalos külföldi útja „őszinte meghatottságba fogta össze, minden társadalmi és pártkülönbségeken át, a nagy magyar család összes tagjait”.⁴¹ Emiatt benne „minden magyar ember hisz és bízik”.⁴² Az 1919–1944 közötti Horthy-kép meghatározó eleme szerint a kormányzó a nemzet hajójának kormányosa, aki a természeti erőkkal (örvények, sziklák, viharok) dacolva erős kézzel vezeti a magyarságot a „szebb jövő”, a revízió felé. Eszerint „egy nemzet együttérzése és ragaszkodása veszi körül e pillanatban a kormányzót, ezt a hallgatag

parancsnokot, aki tizennyolc éven át figyelő pillantással és erős kézzel a tengernél is nyugtalanabb és kiszámíthatatlanabb elem, az idő áradásában hanyórázó Magyarország parancsnoki hídján”.⁴³ Érthető okokból a nápolyi hadgyakorlat is lehetőséget adott ennek kifejezésére: „Úgy érezzük, hogy amikor a sötét tizennyolc esztendő számkivetettje, a tengerekről messze űzött tengerész újra ott áll a parancsnoki hídon és szeme a végtelenségbe néz, ott állunk mögötte mindnyájan, magyarok és a mi szemünk is új horizontokat lát: szabad, éltető, boldog jövőt.”⁴⁴

Az olasz és az osztrák lapok méltatásait előszeretettel idézte vagy foglalta össze a magyar sajtó (Táblázat).⁴⁵ Jól látható, hogy a magyar lapok a saját hasábjaikon „átengedték” a kormányzó méltatását az olasz és az osztrák sajtónak, amivel hatásosan sugallhatták a Horthy-kultusz akkori fő üzenetét, ami szerint a magyar állam fejét nemcsak Magyarországon tisztelik. A magyarságnak így minden reménye megvan Trianon revíziójára. Emiatt tipikusnak tekinthető az alábbi összegzés: ez az út „azt hirdeti ma az európai nemzeteknek, hogy az a kis nép, amelyet megaláztak, méltó Róma barátságára, a magyarság, amelyet összetörtek és kitagadtak, méltó minden néppel való egyenjogúságra, a kis Magyarország méltó az igazságra”.⁴⁶ A revíziós külpolitika tehát jó úton halad – olvashatjuk ezt különféle képpen kifejezve a magyar sajtóban. A magyar állam azonban nem rendelkezett elegendő saját erővel a területi revízió elérésére.⁴⁷ Nem véletlenül hangoztatták tehát a tudósítások az olasz állam szövetségének fontosságát. E megállapítás mellett azonban töméntelen mennyiségben voltak olvashatók olyanok, amelyek meglehetősen távol álltak a realitásoktól. E tanulmány e túlzások egyikét, Horthy államfői tevékenységének megítélését kívánta bemutatni. A propaganda 1936. november végén az ő „országglása” és a – kimagaslóknak nem is tekinthető – diplomáciai képességei eredményeként értékelte a magyar állam nemzetközi tekintélyének visszaszerzését. Ezt tette 1938 után is, amikor „országgyarapítóként” méltatta a kormányzót, miközben az 1938 és 1941 közötti revíziós sikerek nem ennek, hanem az európai hatalmi átrendeződésnek, a tengelyhatalmak megerősödésének voltak köszönhetőek.⁴⁸

■ JEGYZETEK

1. Ernst Cassirer: *A modern politikai mítoszok technikája*. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Bp., 1997. (Szemeszter) 37.
2. Az irredenta és a Horthy-kultusz emiatt össze is kapcsolódott. Az irredenta kultuszhoz lásd Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Kalligram, Pozsony, 2009.
3. Cassirer: i. m. 39. Ennek elméleti háttéréhez lásd még Romsics Gergely: *Mítosz, kultusz, társadalom*. Mozgó Világ 2007. 7. sz. (XXX. 58–60; Anna von der Goltz: *Hindenburg. Power, Myth, and the Rise of the Nazis*. Oxford University Press, Oxford, 2009. 6.
4. Cassirer: i. m. 39.
5. E. A. Rees: *Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions*. In: Balázs Apór, Jan. C. Behrends, Polly Jones and E. A. Rees (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Palgrave Macmillan, London, 2004. 14.
6. A „nemzetmentő” fővezér képéhez lásd Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz kezdetei*. In: *Múltunk*, 2009. 4. sz. (LIV) 156–199.
7. Ehhez lásd Turbucz Dávid: *Az „országépítő” kormányzó képének megjelenése az 1920-as évek második felében*. Kommentár 2011.3. sz. 32–44.
8. A kultuszépítés technikáit összefoglalja Dömötörfi Tibor: *A Horthy-kultusz elemei*. *História* 1990.5–6. sz. (XII. 23–26.
9. Romsics Ignác: *Horthy-képeink*. *Mozgó Világ* 2007. 10. sz. (33.) 14.
10. Budapesti Hírlap 1936. nov. 22. 1; Pesti Hírlap 1936. nov. 24. 1.
11. Budapesti Hírlap 1936. nov. 24. 1; Pesti Hírlap 1936. nov. 24. 2–3.
12. Magyar Országos Levéltár K. 428. MTI „könyvomas” Hírek, a) sorozat. Napi tudósítások (a továbbiakban MOL K. 428. Napi tudósítások): 1936. november 23. és december 4. között számos tudósítás született. Elérhető az interneten: <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start> (letöltési idő: 2012. augusztus 9.)
13. A napilapok közül átnéztem a kormányhoz közel álló Függetlenség, a római katolikus klérus szócsövének tekinthető Nemzeti Újság és Új Nemzedék, a konzervatív beállítottságú Budapesti Hírlap és 8 Órai Újság, a liberális különféle árnyalatait képviselő Pesti Hírlap, Pesti Napló, Újság, Esti Kurír és Az Est, illetve a szociáldemokrata Népszava – november 22. és december 2. között megjelent – cikkeit. A Népszava tömören, röviden tájékoztatta olvasóit, a többi lap bő terjedelemben, több oldalon keresztül.

14. A filmhíradó-felvételek megnézhetőek az interneten: <http://filmhiradok.nava.hu/index.php> (letöltési idő: 2012. augusztus 9.)
15. Budapesti Hírlap 1936. nov. 24. 2, nov. 29. 3; 8 Órai Újság 1936. dec. 3. 7.
16. Budapesti Hírlap 1936. nov. 25. 2–3.
17. Függetlenség 1936. nov. 25. 2; Horthy Miklós olaszországi útja: A kormányzói pár fogadtatása Rómában. <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=2094> (letöltési idő: 2012. augusztus 9.)
18. Horthy Miklós olaszországi útja: A hadsereg tisztelgése III. Viktor Emánuel és Horthy Miklós kormányzó előtt: <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=2095> (letöltési idő: 2012. augusztus 9.); Budapesti Hírlap 1936. nov. 26. 2–4; Függetlenség 1936. nov. 26. 2–3.
19. Budapesti Hírlap 1936. nov. 27. 1–3; Új Nemzedék 1936. nov. 26. 1; Pesti Hírlap 1936. nov. 27. 1–4; Népszava 1936. nov. 27. 3; Függetlenség 1936. nov. 27. 1–3; 8 Órai Újság 1936. nov. 27. 1–5; Horthy Miklós olaszországi útja: Az olasz haditengerészet flottabemutatója a Nápolyi-öbölben: <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=2096> (letöltési idő: 2012. augusztus 9.). A Budapesti Hírlap hivatkozott cikke szinte teljes egészében megegyezik az MTI tudósításával: MOL K. 428. Napi tudósítások, 1936. nov. 27. 6–7, 9, 13, 15–17, 19.
20. Függetlenség 1936. nov. 27. 1.
21. Budapesti Hírlap 1936. nov. 28. 2.
22. Uo. 1936. dec. 1. 2–4; Pesti Hírlap 1936. dec. 1. 2–5. Az utazásokról az emlékirataiban is beszámolt: Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2011. (*Emlékezések*) 197–204.
23. Romsics L.: i. m. 15.
24. 8 Órai Újság 1936. nov. 26. 1.
25. Lásd például 8 Órai Újság 1936. nov. 27. 4; Az Est 1936. nov. 22. 3, nov. 24. 5, nov. 27. 1; Budapesti Hírlap 1936. nov. 22. 1, nov. 25. 1, dec. 2. 1; Esti Kurír 1936. nov. 25. 1; Függetlenség 1936. nov. 22. 1, nov. 25. 1, nov. 28. 1; Pesti Hírlap 1936. nov. 22. 3, nov. 25. 5, nov. 28. 1.
26. Darányi Kálmán miniszterelnök természetesen nem értékelte le az – általa eredményesnek nevezett – út jelentőségét, azonban december 1-jén a rádióban kijelentette, hogy egy államfői látogatás „a mai világban nem az az esemény, amely az érdekelt államok és nemzetek sorsában politikai fordulóponthoz, avagy azonnal hatályba lépő gazdasági egyezményeket hozna magával”. Ez inkább a korábban megalapozott kapcsolatok megerősítését szolgálja. Ez a hangvétel jól láthatóan elmaradt a propagandisztikus értékelésektől, miközben mégsem volt mentes a politikai nyilatkozatokra mindig is jellemző egyoldalúságtól. Budapesti Hírlap 1936. dec. 2. 1.
27. 8 Órai Újság 1936. nov. 26. 1.
28. Uo. 1936. nov. 26. 1.
29. Nemzeti Újság 1936. nov. 26. 1.
30. Újság 1936. nov. 25. 1.
31. 8 Órai Újság 1936. nov. 26. 1.
32. Függetlenség 1936. dec. 1. 1.
33. Erre említhető példaként: „Horthy Miklós kormányzó tizennyolc esztendőn keresztül hősi kötelességteljesítéssel, áldozatos lélekkel végezte országépítő munkáját azon a helyen, ahová a nemzet javára a Gondviselés kiszemelte az új magyar honfoglalás történelmi elhivatottságú egy igaz Vezérét.” 8 Órai Újság 1936. nov. 27. 4.
34. Pesti Napló 1936. nov. 27. 1; Új Nemzedék 1936. dec. 2. 1.
35. Pesti Hírlap 1936. nov. 22. 1; Pesti Napló 1936. nov. 24. 1.
36. Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Helikon Kiadó, Bp., 2001. 54–58.
37. Pesti Hírlap 1936. nov. 27. 1; Új Nemzedék 1936. dec. 2. 1; Esti Kurír 1936. dec. 2. 1.
38. Budapesti Hírlap 1936. nov. 25. 1.
39. Függetlenség 1936. nov. 22. 1.
40. Budapesti Hírlap 1936. dec. 2. 1.
41. Esti Kurír 1936. dec. 2. 1; Lásd még Függetlenség 1936. dec. 1. 1.
42. Pesti Hírlap 1936. nov. 29. 1.
43. Újság 1936. nov. 27. 1.
44. Új Nemzedék 1936. nov. 28. 1.
45. Lásd például Budapesti Hírlap 1936. nov. 24. 2, nov. 25. 4, nov. 27. 2, nov. 29. 1–3; Függetlenség 1936. nov. 24. 2, nov. 25. 1–3, nov. 27. 1; Pesti Hírlap 1936. nov. 25. 4, nov. 26. 5.
46. Függetlenség 1936. nov. 26. 1.
47. Pritz Pál: *20. századi magyar külpolitika*. In: *Uő: Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011. 38–40.
48. Zeidler: i. m. 182–183, 268.

Táblázat

A vezérkép fontosabb elemeinek előfordulása három eltérő politikai orientációjú magyar napilapban. Az „a” oszlopok a megnevezett hazai napilap saját cikkeire vonatkoznak. A táblázatban a „b” oszlopokban szereplő értékek azt jelzik, hogy a vezérkép adott eleme hányszor fordult elő a szemléztet olasz és osztrák lapok cikkeiben. Az üres cellák nulla értéket jelentenek

	Függetlenség		Budapesti Hírlap		Pesti Hírlap		Összesen	
	a	b	a	b	a	b	a	b
<i>1. A vezérkép alaprétege</i>								
a Novara hőse	1	2	2	4	3	3	6	9
<i>2. Horthy Miklós jelöli ki a magyarság számára egyedül járható utat</i>								
Horthy a nemzet vezére	2	5	1	7	2	7	5	19
a nemzet hajójának erős kezű kormányosa					1		1	
<i>3. Horthy és a magyar nemzet viszonya</i>								
a nemzet egésze ünnepli a kormányzót	7		6		8	2	21	2
a legelső magyar ember	1							
a politikán felül álló „szilárd”, „fix” pont		1		1	1	2	2	4
megtestesíti a magyar nemzetet	5	5	1	4		4	6	14
a nemzet atyja (Horthy apánk)					1		1	
a nemzet egésze követi Horthy Miklóst					2		2	
a nemzet akaratából lett kormányzó					1		1	
<i>4. A kultusz időfogalma</i>								
a szimbolikus kezdet motívuma		2		6		1		9
Horthy a magyar jövő letéteményese		6		4		5		15
<i>5. Isteni legitimáció</i>								
a „magyarok Istenének” küldötte				1		1		2
<i>6. Horthy történelmi tettei</i>								
a nemzet „megmentése” („nemzetmentő”)	2	4		3		3	2	10
az ország „újjaépítése” (országépítő”)	2	2		1		1	2	4
az ország nemzetközi tekintélyének „visszaszerzése”	2	4	3	3	3	4	8	11
<i>7. A gyakori jelzős szókapcsolatok</i>								
„bölcs” (vezér, kormányzó, vezetés)	2	1					2	1
„erős” (kéz, akarat)	1	1		4			1	5
„hős” (tengerész)		1	2		2	3	4	3
„legendás” (tengerész)	1	1					1	1

PAKSA RUDOLF

A SZÉLSŐJOBBDAL A HORTHY-KORBAN

Az ország „zsidótlítására” irányuló politikáját, megkülönböztetve a zsidókorlátozó antiszemitákétól, „aszemitizmusnak” nevezte. Az ország „zsidótlítását” az érintettek vagyonuk nélküli kivándoroltatásával képzelte.

A magyar történetírást és történeti közgondolkodást immár egy évszázada meghatározza az úgynevezett „antikorszakos” logika. Ez lényegében azt jelenti, hogy az éppen fennálló politikai rendszer saját ellentétéként gondol az őt közvetlenül megelőző, leváltott korszakra, annak mintegy antitéziséként tekint önmagára. Egyúttal pedig a saját elődjét megelőző korszakhoz egyfajta szimpátiával, nosztalgiával viszonyul. A Horthy-korszak az 1918/1919-es forradalmak ellenében határozta meg önmagát, és nosztalgiával tekintett a dualizmusra, 1945 után viszont a Horthy-korszak vált a meghaladott ellenséggé s éppen az 1918/1919-es forradalmak a követendő előfutárrá.

A Horthy-korszakról való közgondolkodást hosszú időre meghatározta az a kommunista történészek által kifundált koncepció, hogy fasiszmusnak bélyegezték. Emellett egyik meghatározó érvük az volt, hogy a korszak a fehérterrorral kezdődött, s a nyilas terrorral ért véget. E leegyszerűsítő szemléletet széles körben terjesztette az ideológiai indoktrináció egyik fő eszközeként alkalmazott propagandisztikus történetírás. E nézetekkel már az 1960-as évektől vitába szállt a szakszerű történettudomány, rámutatva, hogy tarthatatlan a Horthy-korszak egészének egyöntetű fasisztának bélyegzése. Idővel pedig arra a következtetésre jutott a történészek egy része, hogy a Horthy-korszak egyáltalán nem tekinthető fasisztának vagy „fasisztoidnak”. Ehelyett olyan tekintélyelvű, „autoriter” rendszernek nevezték, amely a polgári szabadságjogok tekintetében a polgári demokráciák és a totalitárius diktatúrák között helyezkedett el. A rendszerváltás után ez a

megközelítés vált a leginkább elfogadottá a korszakot kutató történészek körében, noha – főleg a szakma perifériáján vagy azon kívül – továbbra is létezett a Horthy-korszakot fasisztának tekintő álláspont, s új jelenségként megjelentek az idealizáló apologetikák is. E két szélsőséges megközelítést – a maga fekete-fehér szemléletével – leginkább a politikai elköteleződés motiválta.

A történettudomány képviselői közt azonban aligha akadt, aki ne tett volna különbséget Bethlen István, Gömbös Gyula vagy éppen Szálasi Ferenc politikája között. E különbségtétel jegyében nőtt meg az igény a szélsőjobboldal immár ideológiai szempontoktól meg nem határozott kutatására. A történettudomány „ideológiai öntisztulási folyamata” jegyében a rendszerváltás után előbb a Horthy-korszak központi alakjaira és eseményeire vonatkozó forrásfeltárás és újraértékelés indult meg. A Horthy-kori szélsőjobboldal kutatásában az ezredforduló hozott jelentősebb megújulást: számos új forrás mentén új kérdéseket tettek fel és igyekeztek megválaszolni a történészek. Mindezek előtt új fénybe került a Horthy-kori kormánypárt és a szélsőjobboldal közti viszony, ami a húszas évek bethleni konszolidációját követően már egyértelműen rivalizálás volt, nem pedig együttműködés. Másrészt az addig monolit tömbként ábrázolt szélsőjobboldalon belül egymással is versengő csoportokat különítettek el: a fajvédőket, az ébredőket, a nyilasokat, a kaszákkereszteseket, a hungaristákat stb. Mindezek hatására immár lehetővé vált annak megítélése is, hogy mikor, kik és milyen mértékben voltak fogékonyak a különböző szélsőjobboldali csoportok programjára.

Két hullám: ellenforradalom és nemzetiszocializmus

■ A magyar szélsőjobboldal vagy legalábbis az, amit így szokás nevezni, meglehetősen sokszínű jelenség. Gyökerei a 19. századig nyúlnak vissza. Innen örökölte a dualizmust elutasító, úgynevezett függetlenségi gondolatot, valamint a nacionalizmust, a magyar birodalmi ábrándokat s az ezzel szorosan összefüggő turanizmust. Utóbbi szervesen kapcsolódott a faji alapú gondolkodáshoz, ami a szélsőjobboldal egyik fő jellemzője lett – ilyen értelemben állították fel a nemzethez tartozás általuk kívánatosnak tartott kritériumait is. Az említetteket egészítették ki a 19. század utolsó harmadában megjelent antimodernista nézetek: a zsidó emancipációt elutasító antiszemitizmus, a kapitalizmussal szemben kialakult agrárius mozgalom, valamint a keresztény reneszánsz. Utóbbi a századfordulón a szekularizáció jegyében lezajló kultúrharc során született, s előbb defenzív, majd egyre inkább terjeszkedő rekrisztianizációs törekvésé vált. E folyamatoknak a magyar társadalomfejlődés sajátosságai (a zsidóság erős városiasodottsága) miatt kivétel nélkül volt zsidóellenes jellege is. Ki kell azonban emelnünk, hogy ezek az eszmék és mozgalmak mégsem sajátosan magyar jelenségek, hanem a korabeli Európában másutt is megtalálhatók, sőt többnyire csak némi késéssel érkeztek Magyarországra – éppen a magyar társadalmi-gazdasági rendszer viszonylagos elmaradottsága miatt.

A szélsőjobboldali gondolkodók előfutáraként tartották számon Istóczy Győzöt, a magyarországi modern antiszemitizmus atyját, valamint sokat merítettek a keresztényszocialista nézetekből. Istóczy újfajta antiszemitizmusa – hasonlóan Európa más országaihoz – a zsidó emancipációra adott válasz volt.¹ Újdonsága elsősorban abban állt, hogy a szórványosan és eseti jelleggel megnyilvánuló zsidóellenességet tértől, helytől és konkrét eseménytől független ideológiává alakította. Ennek lényege, hogy az emberek számára káros, szerencsétlen eseményekért és folyamatokért a zsidóságot kiáltották ki bűnbaknak. Az antiszemita ideológia meghatározó eleme továbbá a világméretű zsidó összeesküvés feltételezése. A két világháború között az antiszemitizmus a radikális jobboldali-szélsőjobboldali eszmék domináns összetevője volt, ám más (konzervatív és egyéb) irányzatokat is jellemezett.² A keresztényszocializmus szociális prog-

ramja, keresztény szellemisége, antimodernizmusa és a „zsidó szellemiséget” elutasító nézetei egyaránt beépültek a szélsőjobboldal gondolkodásába. A keresztényszocialisták közül különösen Prohászka Ottokár és Bangha Béla gyakorolt jelentős hatást a szélsőjobboldalra, igaz, Bangha a harmincas évek nemzetiszocialista mozgalmaikat elutasította. Prohászka Ottokár még 1918 előtt kifejtette, hogy a zsidóság középosztálybeli térnyerését azért tartja károsnak, mert ezzel egy a parasztságból verbuválódó potenciális középosztály elől veszik el a helyet.³ Ezen álláspontját nem tekintette zsidóellenességnek, hanem „nemzetvédelemnek”, illetve „hungarizmusnak” nevezte. Bangha Béla ugyancsak elutasította a faji (etnikai) antiszemitizmust és a fajelméletet, de büszkén vállalta fel az ún. elvi vagy erkölcsi antiszemitizmust. Ezen „a zsidóság szellemi-erkölcsi-gazdasági túlsúlyának megfékezését és visszazorítását” s ezzel párhuzamosan a magyar társadalom és kultúra keresztény mivoltának megerősítését, illetve visszaállítását értette. Ezen „elvi antiszemitizmusát” nevezte időnként „aszemitizmusnak”. Bangha ezt a különbségtételt azért tette, mert szerinte az egyháznak kötelessége a faji antiszemitizmus ellen küzdeni s védelmébe venni a zsidók személy- és vagyonbiztonságát. Prohászka és Bangha hatása már csak azért is nyilvánvaló, mert Szálasi Prohászka nyomán nevezi el saját ideológiáját hungarizmusnak, Bangha mintájára pedig maga sem antiszemitának, hanem aszemitának vallja magát – igaz, Szálasi egészen mást értett az átvett fogalmakon, mint a keresztényszocialisták. Ráadásul Prohászka 1919 után tevőlegesen is részt vett a politikai életben, a radikális keresztényszocialista program képviselőjeként.

A mai értelemben vett szélsőjobboldal az 1918–1919-es forradalmakra adott válaszként született meg. E reakció egyaránt elutasította a liberális alapokon álló kapitalizmust és az ateista és internacionalista kommunizmust is. Ezek helyett „nemzeti és keresztény” alapon álló „harmadik utat” akart megvalósítani. Ez a korábbi gazdasági-társadalmi viszonyok radikális átalakításával járt volna: sem a nagy vagyonokat nem tartották elfogadhatónak, sem pedig a kollektivizálást. Ebben a tekintetben is sok párhuzam fedezhető fel más európai országokkal. Egyedül Oroszország járt „előrébb” – illetve egy kissé eltérő úton –, ott már az 1905-ös forradalom után megszületett a szélsőjobboldal. Mivel a magyar szélsőjobboldal születése egybeesett a Monarchia és a Magyar Királyság széthullásával, ezért célkitűzéseik között Nagy-Magyarország megvédése, majd az elvesztett területek visszaszerzése is hangsúlyosan szerepelt.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a forradalmak idején megszülető „ellenforradalmi” radikális csoportok maguk is sokfélék voltak. Egységes szélsőjobboldalról tehát nem beszélhetünk. E körbe sorolhatók a Horthy vezette Nemzeti Hadsereg radikális tisztjei (akik a MOVE magját adták), a Peidl-kormányt megpuccsoló Fehérház-csoport, a főváros utcáit a tanácsköztársaság összeomlása után kezébe vevő radikális ifjúság, valamint a legnagyobb társadalmi beágyazottsággal rendelkező Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME). A politika világában elsőként a korábbi kereszténypártok nyomába lépő radikális keresztény-nemzeti pártok használták ki már meglévő szervezeti bázisukat, így az ellenforradalom első hónapjaiban ők lettek a hangadók, a keresztény-nemzeti harmadik út első magyarországi képviselői. A többi szélsőjobboldali csoport nem alkotott politikai pártot, hanem leginkább az utcai politikálás eszközeivel (gyűlések, felvonulások, utcai erőszak) igyekeztek érvényt szerezni elképzeléseiknek.

A hagyományos politika tapasztalt képviselői, valamint a konzervatív egyházi vezetőség azonban a régi rend helyreállítására törekedett. E csoport vezéralakja volt gróf Bethlen István s a radikálisok felé is nyitott gróf Teleki Pál.⁴ Éppen ezért nem véletlen, hogy előbb a radikálisokkal kompromisszumkész (így például a zsidó egyetemi hallgatók számát korlátozott numerus clausust is támogató) Teleki lett miniszterelnök, s csak utána következett a radikális politikát megvető és taktikus manővereivel azt felszámoló Bethlen. Céljaik eléréséhez elengedhetetlen volt, hogy sikerült megnyerni e politi-

kának Horthy Miklóst, a Nemzeti Hadsereg fővezérét, az ország kormányzóját.⁵ A konszolidáció tehát az eldurvult viszonyok normalizálása (különítmények feloszlátása, valamint a közbiztonság, a közrend és a közszolgáltatások helyreállítása) mellett a kezdetektől törekedett a megerősödött radikálisok visszaszorítására is (súlyuk csökkentésére a parlamentben és a kormánypártban, valamint az utcai politika megszüntetésére). A radikális politika hangadóit 1922–23-ra ellehetetlenítették, az 1920-as évek közepére pedig az utcai erőszakot is felszámolták, s ezt követően az csak elszigetelt és súlytalan esetekben jelentkezett. E kontextusban értelmezhetőek Horthy 1923 nyarán mondott elhíresült szavai: *„Ebben az országban rendnek kell lennie, és én rendet fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendtelenség a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekben fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleges baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval.”*

A kormánypártban ülő, csalódott radikális politikusok Gömbös Gyula vezetésével 1923-ban szakítottak Bethlen politikájával, s egy évvel később megalapították a fajvédő pártot.⁶ Az első fajvédők már a Monarchia idején kárhoztatták a kulturális élet „elzsidósodását”.⁷ Eszméik azonban csak 1919-ben lettek népszerűek, amikor radikális társadalmi-gazdasági átalakulást követeltek a világháborúban katonaviselt és a Tanácsköztársasággal szembenálló két nagyobb társadalmi csoport: az ún. keresztény-nemzeti középosztály és a magyar parasztság érdekében. Programjukban⁸ a fajvédelem fogalma elsősorban a zsidóság visszaszorítását jelentette, akiket a kapitalista-liberális rendszer haszonélvezőinek és egyben a kommün nemzetáruló vezetőinek tekintettek. A fajvédők többsége azonban nem csupán a feltörekvő zsidóságtól, hanem minden „bevándorlótól” és „idegentől”, elsősorban pedig a svábságtól – a trianoni Magyarország legnagyobb nemzeti kisebbségétől – féltette saját létbiztonságát. (A részben sváb ősöktől származó Gömbös Gyula, aki a fajvédők vezérégyénisége volt, e tekintetben kivételnek számított.) A fajvédők pártta szerveződése és ellenzéki politizálásuk a húszas évek közepén azonban nem hozott politikai sikert. A pártot az 1926-os választási sikertelenség után maga Gömbös oszlatta fel, s visszalépett a kormánypártba, sőt a kormányba is, ahol előbb honvédelmi államtitkár, majd miniszter s végül a gazdasági világválság idején miniszterelnök is lett. Ekkor megkísérelte ugyan – a korábbi fajvédő szövegeket elhagyva – a fajvédő politika lényegét megvalósítani, de elképzeléseit nem tudta keresztülvinni a továbbra is Bethlen hatása alatt álló Horthyn.

Az elhúzódó gazdasági világválság idején egyre nagyobb igény mutatkozott az ellenzéki politikára. Ekkor jelentek meg az első jelentősebb magyar nemzetiszocialista csoportok. Igaz, már korábban is szerveződtek olasz és német mintára magyar pártok, ezek azonban teljesen jelentéktelenek maradtak. Az első olasz mintára szerveződő magyar fasiszta pártok 1922-ben, Mussolini hatalomra kerülésekor születtek. A második fasiszta pártalapítási hullám 1927–28-ban volt, amiben bizonyára szerepet játszott, hogy 1927. április 5-én Magyarország és Olaszország örökbarátsági szerződést kötött. Ekkor a magyar politikai közélet figyelme ismét a fasiszta Olaszország felé fordult. Ekkor jelentek meg magyarul az első Mussolini-életrajzok és beszédek is.⁹ A húszas években alakult magyar fasiszta pártok és lapjaik azonban rövid életű kezdeményezésnek bizonyultak. Szellemi téren mégis jelentősen hozzájárultak a magyar szélsőjobboldali ideológiák diskurzusához azzal, hogy ráirányították a figyelmet a korporatív állam fogalmára.

Ugyancsak a húszas évekre tehető a német mintát másoló magyar nemzetiszocialista pártok első megjelenése. Ezek azonban, akárcsak a magyar fasiszta pártok, teljesen jelentéktelenek maradtak a gazdasági világválság begyűrűzéséig. A számos ekkoriban alakult nemzetiszocialista pártocskák közül az első jelentősebb Böszörmény Zoltán Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártja volt.¹⁰ Böszörmény azzal emelkedett ki a többi magyar nemzetiszocialista pártvezér közül, hogy 1931 decemberében *állítólag* fogadta Hitler. Böszörmény átvette a német nácik 20 pontból álló programját, az SA

mintájára „rohamosztagot” szervezett pártjában, s maga a párt elnevezése is az NSDAP tükörfordítása. Figyelemfelkeltő akcióik és uszító programjaik kezdetben szélesebb körben hatottak, hamarosan azonban már csak a szegényparasztság köreiben hoztak népszerűséget. A helyi vagy az országos politika intézményeibe azonban egyetlen képviselőt sem tudtak bejuttatni.

Politikailag sikeres nemzetiszocialista mozgalmat azonban csak olyanok tudtak alapítani az 1930-as évek első felében, akiknek politikai tőkéje és pénze is volt. Nem véletlen tehát, hogy a legsikeresebb pártot a korábban már államtitkári pozíciót is viselt Meskó Zoltán alapította 1932-ben. Hozzá csatlakozott 1933-ban gróf Pálffy Fidél és gróf Festetics Sándor. A két gróf ugyancsak közismert politikus, parlamenti képviselő volt, s nem mellékesen jelentős vagyonnal rendelkeztek. Nekik immár nemcsak a szegényparasztságot, de a falusi lakosság minden rétegét sikerült maguk mögé állítaniuk. A szélsőjobboldal sikerét látva a mindenkori kormány mindvégig (egészen az 1944-es német megszállásig) hathatósan akadályozta szervezkedésüket. A pártvezetők ambícióinak köszönhetően a párt hamarosan kettévált: Festetics saját pártot alapított. Ennek köszönhetően az 1935-ös országgyűlési választáson mindössze két nemzetiszocialista képviselő (Festetics Sándor és az ő egyik bizalmasa) került be a 260 fős parlamentbe.¹¹ A rossz választási szereplés hatására a Meskó és Pálffy vezette pártban indult meg jelentős erózió, magát Meskót is leváltották a párt éléről. A nyilaskeresztesek szavazóbázisát vizsgálva azt láthatjuk, hogy elsősorban a parasztságot sikerült megszólítaniuk, s annak minden rétegében népszerűek voltak. A választási sikertelenség mégis a meglévő nemzetiszocialista pártok erózióját hozta.¹²

A magyarországi nemzetiszocialisták történetét vizsgálva feltűnő, hogy az irányzat képviselői sosem tömörültek egyetlen nagy nemzetiszocialista pártba – szemben például Németországgal, Olaszországgal, Spanyolországgal vagy Portugáliával –, amely képes lett volna saját erejéből megszerezni a hatalmat. Feltűnő az is, hogy a korai nemzetiszocialista pártoktól indulva mind összetettebbek, kidolgozottabbak lettek a programok. Miközben tehát a nemzetiszocialista gondolat egyre szélesebb körben vált ismertté, a választási sikertelenség miatt a nemzetiszocialista pártok meggyengültek 1935-ben. Ez, valamint a náci Németország erősödése folyamatosan újabb és újabb pártok szerveződésére ösztönözte a magyar szélsőjobboldalt.¹³ E körből a legsikeresebb Szálasi Ferenc pártja lett.

Szálasi vezérkari tisztai karrierjét hagyta ott a politikáért. Az 1930-as évek közepén megjelent írásaiban fokozatosan rajzolódott ki sajátos, magyar nemzetiszocializmusa, amit hungarizmusnak nevezett.¹⁴ 1935-ben a hangzatos Nemzet Akaratának Pártja (NAP) néven alapított pártot, melynek terjedelmes programot írt *Cél és követelések* címmel.¹⁵ Szálasi a párt mögé mozgalmat is szervezett a szimpatizánsokból, s a korábban szociáldemokrata érdekszférának tekintett munkásság körében is agitálni kezdtek. Jelentős hatást gyakorolt Szálásira az 1936 októberében Németországban tett látogatása, ahol megismerhette a náci pártállam működését. Visszatérése után antiszemitizmusa látványosan felerősödött, s 1937 tavaszán pártját az addigi mérsékelten antiszemita polgári pártból átalakította erősen antiszemita, forradalmi kispolgári és proletárpárttá. Ezzel pedig felhívta magára a belügyminisztérium figyelmét, amely ettől kezdve – mint felforgató elemet – többször is eljárást indított személye, pártja, lapjai ellen. Ezzel – akaratukon kívül – a mártír nimbuszát vonták Szálasi köré, akinek személye egyre inkább megkerülhetetlen lett a szélsőjobboldali táborban. Nem meglepő tehát, hogy amikor 1937. október 24-én sor került több kisebb szélsőjobboldali frakció egyesülésére Magyar Nemzeti Szocialista Párt néven, akkor a háromtagú vezetőségben Szálasi is helyet kapott. Noha az új párt nem tömörített minden nemzetiszocialista frakciót, messze a legerősebb szélsőjobboldali párt lett, amelynek parlamenti képviselője, sajtója, reprezentatív pártszékháza és széles körű tagsága is volt.

A látványos megerősödésre válaszul a belügyminisztérium 1938. február 21-én feloszlatta a pártot, Szálasit és a párt vezetőségét pedig rendőri felügyelet alá vonták. Szálasit 1938 tavaszától (kisebb megszakítással) egészen 1940 őszéig börtönben ült. Még 1938-ban megjelent azonban nézeteinek összegzése *Út és Cél* címmel.¹⁶ Ebben fejtette ki legösszefogottabban hungarizmusnak nevezett nézeteit, melyek azonban a későbbiekben még csiszolódtak. A hungarizmust Szálasit a nemzetiszocializmus magyar változatának tekintette, amelyben a nacionalizmus, a szocializmus és a kereszténység eszméit szándékozott egyesíteni. Szálasit olyan államot akart, amelyben a magántulajdonnal rendelkező parasztok és kisiparosok munkája az állami tervgazdálkodásba illeszkedik. Ezen állami tervező és újraelosztó rendszer adminisztratív bürokratáit nevezte értelmiségnek. A funkciók és a tulajdon illetően elosztása és az állam gazdaságirányító szerepe együttesen vezetett volna el a kívánatosnak tartott társadalmi békéhez, melyet Szálasit „szociálnacionálénak” nevezett. A három említetten kívül a társadalom negyedik hasznos szakmacsoportjának a katonaságot tartotta. E négy hivatást azonban elképzelése szerint csak férfiak tölthették volna be, mivel a nők szerepét egyértelműen a családi élet keretein belül jelölte ki. A zsidómentes hungarista államban a kereszténység kötelező államvallás lett volna. Az ország „zsidótlánítására” irányuló politikáját, megkülönböztetve a zsidókortlátozó antiszemitákétól, „aszemitizmusnak” nevezte.¹⁷ Az ország „zsidótlánítását” az érintettek vagyonuk nélküli kivándoroltatásával képzelte. Úgy vélte, a zsidóságnak valahol Európán kívül saját államot kell létrehoznia és működtetnie. A Kárpát-medence népeinek egyesítését attól remélte, hogy a hungarista állam olyan vonzó lenne az itt élő népeknek, hogy ezek népszavazással fogadják új, közös államot alkotni „Hungária Egyesült Földek” néven. Ebben a nemzetet alkotó egyes népeket telepítéssel akarta kompakt etnikai tömbökké alakítani, s ezeknek nagyfokú kulturális és területi autonómiát tervezett adni. Ezt az egyenjogúsító és nagyvonalú nemzetiségi politikát nevezte „Pax Hungaricának”, mivel ettől a nemzetiségi kérdés békés és végleges megoldódását várta. Az így létrehozandó hungarista állam az úgynevezett „konnacionalizmus” jegyében illeszkedett volna az új, nemzetiszocialista Európába. Ezen a nemzetiszocialista nemzetek együttműködő közösségét értette. Elképzelése szerint Európában három meghatározó nemzetiszocialista nemzet van: az olasz, a német és a magyar. Ezek közül Szálasit elismerte a németek vezető szerepét, de Hitler elképzeléseitől jelentősen eltérően az olasz és a magyar államot inkább képzelte együttműködő partnernek, mint alávetettnek. Naplójában egyébként Hitlert többek közt azért is kritizálta, mivel imperialisztikus és a német felsőbbrendűséget hangsúlyozó politikájával a nemzetiszocializmus ellen hangolta Európa népeit. Szálasit tehát elsősorban toleránsabb nemzetiségi politikája miatt tartotta a hungarizmust jobb nemzetiszocializmusnak annak hitleri változatánál.

Szálasit beszédei és írásai egy grandiózus elképzelésekkel rendelkező, elkötelezetten keresztény fantasztá munkái, melyek feltűnő érzéketlenséget árultak el a valós politikai és katonai viszonyok és folyamatok iránt. Ennek oka az, hogy Szálasit nem-hogy realpolitikusként nem tekinthető, de egyenesen extrém idealista volt, aki a második világháborút is ideológiai háborúnak látta. Éppen ezért az abból való kiugrás számára a nemzetiszocialista eszme és világrend elárulásának tűnt. Mindemellett nem csupán a német ellentámadás lehetőségében hitt a végsőkéig, de abban is, hogy a nemzetiszocialista világrend még a német vereség esetén is megvalósult volna – egészen egyszerűen azért, mert szerinte ez történelmi szükségszerűség. Szálasit nemcsak eszméi igazában, de önnön kiválasztottságában is fanatikusan hitt, s a sikertelenségeket azzal magyarázta, hogy a később győztesé váló eszmének vagy személynek előbb mindig a korábbi hatalom elnyomását kell elszenvednie. Ezért volt a fennálló hatalom kérelhetetlen ellensége. S ezért kritizálta az egyházat is, mivel benne egyrészt a politikába a fennálló rend mellett beavatkozó hatalmat, másrészt – mélyen

vallásos emberként – a hit félreértelmezőjét látta. Jellemző például, hogy a börtönévei alatt olvasott mintegy másfélszáz könyv közt a vallási munkák, a zsidósággal kapcsolatos művek, illetve a nemzetiszocializmus kérdéseit tárgyaló írások voltak a leggyakoribbak. Szálasi nézeteit mélyen áthatotta a szociális érzékenység, valamint a bűnbaknak tekintett zsidóság iránti gyűlölet. Egészen egyszerűen a zsidókat okolta minden problémáért, s őket tartotta mindenféle elnyomás és kizsákmányolás elkövetőinek és haszonélvezőinek. Történet szemlélete, melyet csak töredékeiből rekonstruálhatunk, különös keveréke a romantikus-függetlenségi magyar történetírásnak, a nemzetiszocialista geopolitikai és faji elgondolásoknak, valamint az osztályharc gondolatának. Utóbbi úgy kerülhetett múltértelmezésébe, hogy maga is olvasta a kommunista szerzőket – jellemző módon a második világháború után a börtönben Sztálin-műveket is kért,¹⁸ ahogy korábbi börtönévei során Hitler és Mussolini mellett Marxot is olvasott.

A bebörtönzött Szálasi személye köré pártja valódi kultuszt szervezett. A párt irányítását pedig a tehetséges Hubay Kálmán vette át. Hubay korábban a legnagyobb és legradikálisabb egyetemi ifjúsági szervezetnek, a Turulnak volt a vezetője, majd kormánypárti újságíróként kamatoztatta tehetségét. 1938 márciusában azonban egy időközi képviselőválasztáson mandátumot szerzett. Immár képviselőként 1938. április 4-én ő alapította újra a betiltott Magyar Nemzeti Szocialista Pártot meglehetősen hasonló néven (Nemzeti Szocialista Magyar Párt). A Hubay vezette párt abban különbözött elődjétől, hogy sokkal jobban koncentrált a politika hagyományos eszközeire: a parlamenti szereplésre, valamint az új hangnemet hozó sajtóra. De helyet volt kénytelen hagyni a mozgalmista akcióknak: a röpcédulázásnak, az utcai verekedéseknek, sőt a párttagok olykor terrorcselekményeket is elkövettek politikai ellenfeleik és a zsidók ellen. Mindezzel a párt állandó szereplője volt a híreknek, amivel saját radikális ellenzékiességüket bizonyították. Leghíresebb merényletük 1939. február 3-án történt, amikor a főváros központi zsinagógáját, a Dohány utcai épületet érte kézigránátos támadás. Emiatt a pártot a Teleki Pál vezette kormány 1939. február 23-án feloszlatta, a párt vezetői közül pedig többeket letartóztatott, hogy ezzel is megnehezítse a közelgő választásokon való szereplésüket. A parlamenti képviselőként szabadon maradt Hubay Kálmán azonban 1939. március 15-én új pártot alapított Nyilaskeresztes Párt néven. Ebbe a kompromittálódott mozgalmistákat nem vette át. A Nyilaskeresztes Párt választási programja a további retorziókat elkerülendő jelentősen visszafogottabb volt a korábinál.

Az 1939. május 25–26-án (pünkösd vasárnap és hétfőn) tartott képviselőválasztás a nemzetiszocialista mozgalmak látványos sikerét hozta, noha a kormány mindent elkövetett ez ellen (betiltotta választási gyűléseiket, letartóztatta aktivistáikat, bevonta röplapjaikat, és betiltotta sajtójukat). A nehézségek ellenére a szélsőjobboldal a 260 parlamenti mandátumból 49-et szerzett meg. Az euforikus hangulat azonban hamarosan elmúlt. Rövidesen kiderült, hogy a képviselői helyek alig ötödét-hatodát birtokló nemzetiszocialisták nem tudják követeléseiket érvényre juttatni a stabil kormánytöbbséggel szemben. A szélsőjobboldali frakciók pótcselekvésnek több lépésben összeoldadtak. A népszerűségvesztést átmenetileg megállította, hogy 1940 szeptemberében Szálasi kiszabadult a börtönből. Ez azonban valójában újabb konfliktusokat okozott. Szálasi ugyanis nem értett a parlamenti politizáláshoz. Hamarosan pedig személyi ellentétek is kialakultak közte és pártja más politikusai (például Hubay) között. Ráadásul nemsokára kilépett a kormánypártból több, a szélsőjobboldallal rokonszenvező képviselő. Ők az egykori miniszterelnök, Imrédy Béla vezetésével új nemzetiszocialista pártot alakítottak Magyar Megújulás Pártja néven. A tapasztalt politikusok vezette párt hamarosan elszívta a Szálasisal konfliktusba került nemzetiszocialista képviselőket, s 1942 nyarára a legerősebb szélsőjobboldali párttá vált, miközben Szálasi pártja

jelentősen meggyengült. Ehhez az is hozzájárult, hogy a németek a tapasztalt Imrédy mögé álltak.

Igy, amikor 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, az Imrédy vezette Magyar Megújulás Pártjára támaszkodva alakult meg a magyar Quisling-kormány.¹⁹ Ezt egyébként az egykori németországi magyar követ, Sztójay Döme vezette, s ebben Szálasi pártja nem kapott helyet. Az új kormány mindenben megfelelt a német elvárásoknak. Egyrészt a minisztereknek komoly politikai tapasztalata volt, másrészt a háborús német érdekeket mindenben kiszolgálták. A Sztójay-kormányral szemben megfogalmazott német elvárás a magyar erőforrások (katona, nyersanyag, élelmiszer) alárendelése volt a német hadicélokra. A mondott célokba részben illeszkedett, részben ideológiai okai voltak a magyar holokausztnak. Ennek során a zsidóktól megszabadulni vágyó magyar politikai vezetés összegyűjtötte és kiszolgáltatta a zsidónak bélyegzett magyar állampolgárokat a németeknek, akik így a háború kritikus szakaszában használható és olcsó munkaerőt kaptak, akiket szó szerint halálra dolgoztathattak. A magyar szélsőjobboldal ezzel két legyet ütött egy csapásra: egyrészt ígéretének megfelelően zsidótlantotta az országot, másrészt az elvesztett javak szétosztásával szociális intézkedéseit is finanszírozhatta. Terveihez képest először akkor történt fennakadás, amikor Horthy Miklós kormányzó – külső sugalmazásra – úgy döntött, leállítja a még az országban tartózkodó fővárosi zsidóság deportálását. Majd, a román kiugrás után Horthy leváltotta a Sztójay-kormányt, s kísérletet tett a háborúból való kiugrásra.²⁰

Ekkor következett el Szálasi ideje. Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet után a németek félreállították Horthy Miklós kormányzót, s az ország élére ismét szélsőjobboldali kormányt állítottak. A hadi helyzet fokozódása miatt fontos volt számukra, hogy immár minden háborúpárti és németbarát erő helyet kapjon a kormányban. Szálasi ezt csak úgy vállalta, ha ő lehet a kormányfő. Az 1944. október 16-án hivatalba lépett Szálasi-kormányt kettős cél vezette: a háborúban való kitartás, valamint a hungarizmus programjának megvalósítása. Ennek jegyében újabb katonai egységek felállítását rendelték el, s keményen felléptek a harci szellem biztosítása érdekében. Novemberben azonban a szovjet csapatok előrenyomulása miatt el kellett rendelni a főváros evakuálását, ami tovább fokozta a kaotikus viszonyokat. Mindezt abban a reményben tették, hogy nemsokára sikeres német ellentámadás következik a német „csodafegyverek” segítségével. E reményt egyébként a német haderő decemberi, átmeneti katonai sikerei tovább erősítették.

A Szálasi-kormány október 18-án kiadott kormányprogramja a „zsidókérdés megoldását”, valamint a hungarista állam kiépítését ígérte. Utóbbi totális egypártrendszer kiépítését jelentette. Ennek jegyében Szálasi november elején felvette a „nemzetvezető” címet, s egy kézben egyesítette az államfő és az állampárttá váló Nyilaskeresztes Párt pártvezetői tisztét. Az adminisztrációban olyan kettős rendszer alakult ki, melynek során a hivatalnokok ellenőrzésére pártmegbízottakat rendeltek ki. A politikai rendszer átalakítása mellett fontos kérdésnek tekintették az intézményi kereteket betöltő személyek cseréjét is. Az állam illetően mértékű átalakítása, az újonnan kinevezettek alkalmatlansága és az egyre súlyosbodó katonai helyzet együtt kaotikus viszonyokat teremtett. Szálasi államfőként elsősorban külpolitikai kérdésekkel foglalkozott. Ennek középpontjában kormánya nemzetközi elismertetése és a zsidósággal kapcsolatos tennivalók álltak. Jellemző például Angelo Rotta vatikáni követtel folytatott beszélgetése, melyben hangsúlyozta, hogy zsidóknak nincs helye Magyarországon, azonban a kormány nem kívánja elpusztítani őket, de az országon kívül keressék boldogulásukat. A budapesti olasz ügyvivőnek pedig elméleti fejtegetést tartott az európai nagytérről s abban Németország, Olaszország és Magyarország vezető szerepéről, majd kijelentette, hogy elegendő erő áll rendelkezésre a végső győzelemhez. E két momentum jól jellemzi a Szálasi-kormány gondolkodásmódját.²¹ A mondottak fényében tehetünk

csak kísérletet a magyar holokauszt utolsó szakaszának megértésére. Szálasi a zsidóságot túszként kezelte az ellenséges nagyhatalmakkal való megegyezés reményében. Ezért költöztette össze és zárta gettóba a fővárosi zsidóságot.²² Sajátos módon ez a lépése egyúttal egyfajta védelmet is jelentett számukra, ugyanis a háborús ellátási viszonyok mellett is garantált egy csekély életszínvonalat, s a gettó falai sok esetben a fegyveres párttagok önkényeskedései elől is védték a bennlévőket. A háború tombolása közepette azonban számos fegyveres párttag magánakciói több ezer fővárosi zsidó halálát okozták. Ezekkel szemben a Szálasi-kormány nem volt ereje fellépni, s eléggé elkötelezett sem volt saját párttagjai „túlkapásainak” megtorlására. Szálasi azt tervezte, hogy a háború után az ország újjáépítésében felhasználja majd a zsidók munkaerőjét, azután pedig kitoloncolja őket az országból. Ezért vonakodott átadni őket a visszavonuló német hadseregnek. Végül azonban mégis megtette, ami tragikus következményekkel járt.

A Szálasi-kormány hatalma ugyan már 1944 októberében is csak az ország nyugati felére terjedt ki, ez azonban a szovjet hadsereg előrenyomulásával folyamatosan zsugorodott. Az ország területén elhúzódó háborúskodás végül mintegy 900 ezer halálos áldozatot és a nemzeti vagyon mintegy 40%-ának pusztulását eredményezte. A háború mellett leginkább kitartók – vagy a szovjet hadseregtől leginkább félők – német területre menekültek. Végül a Szálasi-kormány tagjai a mai Ausztriában estek a megszálló amerikai haderő fogságába. 1945 után Magyarországon tudatosan üldözték a szélsőjobbokat. Képviselőit a népbíróságok, nézeteiket pedig az antifasiszta propaganda bélyegezte meg, s próbálta likvidálni.²³ S bár kétségkívül sok elfogultság mutatható ki az egykor velük szemben lefolytatott eljárásokban, a vesztes és sokat szenvedett országban teljességgel érthető volt az elégtétel iránti igény. Ilyen másutt – a szovjetek által meg nem szállt országokban – is megnyilvánult.

A berendezkedő kommunista diktatúra idején Magyarországon szélsőjobboldali politikára tehát egyáltalán nem nyílt lehetőség. Az emigrációban azonban igen. A világ számos pontjára (Ausztriába, Németországba, Angliába, Dél-Amerikába, Ausztráliába, az Egyesült Államokba és Kanadába) szétszóródott egykori szélsőjobboldaliak igyekeztek megőrizni és az új körülményekhez igazítani nézeteiket. Ez többnyire azt jelentette, hogy immár a demokrácia híveiként állították be magukat, egykori zsidóellenességüket Izrael-ellenességre és holokauszttagadásra cserélték, valamint úgy próbálták beállítani 1944-es háborús tevékenységüket, mintha akkori szovjetellenességüket a hidegháború igazolta volna. Arról azonban mélyen hallgattak, hogy ők egykor nemcsak a Szovjetunióval, de a demokratikus Nyugattal is szemben álltak.²⁴ A hosszan elnyúló hidegháború végül felőrölte a magyar szélsőjobboldali emigrációt. A rendszerváltáskor még tettek egy kísérletet a hungarista mozgalom magyarországi szárnyának megalapítására, azonban a kilencvenes években az utolsó emigránsok is meghaltak.

Kontinuitás

■ Az 1920-as évek fajvédőpártja és az 1930-as évek magyar nemzetiszocialista mozgalmai között politikai kontinuitásról nem beszélhetünk. Ezek vezetői kifejezetten rivalizáltak egymással. Okát leginkább abban láthatjuk, hogy nem egy generációhoz tartoztak, s így eltérő volt a politikai szocializációjuk. Ezért politikai követeléseik is mások voltak. A fajvédő program etatista nemzeti-keresztény államot akart, míg a nemzetiszocialisták totalitárius diktatúrát. Éppen ezért a szélsőjobboldalón belül az ellenforradalmi jobboldali radikalizmust és a harmincas évek nemzetiszocializmusát érdemes elkülöníteni. Voltak azonban olyan jelenségek, illetve szervezetek a két világháború között Magyarországon, amelyek a szélsőjobboldali táboron belül a kontinuitást biztosították. Ezek között említhetjük mindenekelőtt az ellenforradalmi szervezeteket: az

Ébredő Magyarok Egyesületét,²⁵ a MOVE-t, továbbá a titkos szervezeteket (Etelközi Szövetség, Kettőskereszt Vérszövetség), a keresztény-nemzeti alapon szerveződő szakmai érdekvédelmi szervezeteket (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége),²⁶ valamint az ifjúsági bajtársi egyesületeket (különösen aktív volt a Turul Szövetség²⁷).

Szellemi tekintetben az ún. fajbiológia és a magyar fajelméletként is felfogható „turanizmus”, valamint az újpogány nézetek képeztek folytonosságot a szélsőjobboldalon. A fajbiológia azon törekvések, illetve elméletek gyűjtőneve, amelyek az örökéleti törvényeket igyekeztek alkalmazni az emberre s azon belül a népekre, nemzetekre. A magyar fajbiológia legnevesebb képviselője Méhely Lajos volt, aki tekintélyes zoológiai karrierrel a háta mögött fogott fajbiológiai elmélkedésbe.²⁸ Ez irányú munkássága tekintélyes számú önálló kötet mellett a szerkesztésében megjelenő *A Cél* című folyóiratban közölt publicisztikákra terjedt ki. A korszakban nem ritka szociáldarwinizmus képviselőjeként úgy látta, hogy az „emberi fajok” közt „létharc” van. Az első világháborús magyar vereség okának azt tartotta, hogy a magyarságot megrontotta a zsidósággal való káros fajkeveredés. Ezért a zsidóság faji alapú szeparálását javasolta. Méhely követője volt Bosnyák Zoltán, aki előbb *A Cél* című fajbiológiai lap szerkesztését vette át tőle, majd az 1944-ben alapított Magyar Zsidókérdés-kutató Intézet igazgatója lett, s egyúttal szerkesztője az intézet lapjának, a *Harcnak*. Bosnyák munkássága leginkább történeti és publicisztikai tevékenység volt: megírta a magyar antiszemitizmus történetét, valamint publikálta nézeteit a zsidókérdéssel és a zsidótörvényekkel kapcsolatban.²⁹

A turanizmus a magyar eszmetörténet sokszínű jelensége, mely számos egymástól eltérő elgondolás gyűjtőneve. Ezekben a közös nevező sok esetben nem több, mint a magyar külpolitika, illetve tudománypolitika kelet felé fordulásának igénye. Elméletük szerint a magyarság a turáni népcsalád tagja, így a többi turáni testvérnép természetes szövetségese. A különbségek már abban megmutatkoztak, hogy ki mit is értett a „turáni nép” kifejezésen. Volt, aki az uráli népeket, mások ide sorolták a kínai, a tibeti és az indiai nép(ek)et is. Az extrém radikálisok pedig még ennél is tovább mentek, s teljesen parttalanul ide számították a letűnt történeti népeket is (sumerokat, hettitákat, szkítákat, asszírokat, etruszkokat). A szélsőjobboldal leginkább az 1920-ban alakult Turán Szövetség munkásságára épített.³⁰ Ők a keleti kultúra felsőbbrendűségét hirdették, s kísérletet tettek egy magyar fajelmélet kidolgozására. S nem is teljesen sikertelenül, hiszen az 1930-as évek nemzetiszocialista programjai rendre a magyar állampolgárság kívánatos kritériumának tekintették a „turáni vagy árja származást”. Végző soron azonban magyar fajelmélet kidolgozása nem sikerült. Egyrészt azért nem, mert a tudományos kutatások megállapították a magyarság erősen kevert jellegét, másrészt a fajtisztaság igénye nem volt összeegyeztethető a soknemzetiségű (és kevert fajú) Szent István-i Nagy-Magyarország visszaállításával. A zsidótörvények és a Zsidókérdés-kutató Intézet 1944. májusi felállítása azonban végeredményben a turanizmus által kívánt magyar fajelmélet „gyakorlati sikere” volt. A turanizmus mellett érdemes megemlítenünk, hogy megjelentek az első újpogány írások is, amelyek a kereszténység helyett a magyar ősvallást favorizálták. Ezért kárhoztatták az államalapító Szent István „nyugatbarát” politikáját. Ugyancsak ide sorolhatók azok a törekvések is, amelyek a kereszténységet akarták „megtisztítani” annak zsidó gyökereitől.³¹

A Horthy-korszakban mindvégig működő ellenforradalmi szervezetek, valamint a fajelméleti, turanista, újpogány nézeteket propagáló szervezetek és folyóiratok a korszak egészében olyan fórumot jelentettek, ahonnan a szélsőjobboldali politika eszméket merített, s ahol egyúttal tagságát toborozhatta. Hiba volna azonban egészében szélsőjobboldalinak tekinteni ezeket, hiszen körükből nemcsak ők, hanem a kormánypárt és más ellenzéki csoportok tagjai is kikerültek.

■ JEGYZETEK

1. Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Kossuth Kiadó, Bp., 1976.
2. Vö. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2001.
3. Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött ember”*. Gondolat Kiadó, Bp., 1994.
4. Bethlen és Teleki életútját feltárta Romsics Ignác: *Bethlen István*. Politikai életrajz. (2. kiadás) Osiris, Bp., 2005, valamint Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Bp., 2005.
5. Horthyról legújabbban lásd Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Bp., 2011.
6. Gömbösről, valamint a fajvédő csoportról lásd Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Bp., 2001. 145–193. Vö. Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pro Pannonia, Pécs, 2001.
7. A fajvédők nézeteit összefoglalja Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Bp., 2007.
8. A korszak pártprogramjait közli *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Kossuth, Bp., 1991.
9. M. G. Sarfatti: *Mussolini élete*. Előszóval ellátta B. Mussolini. Ford. Kosztolányi Dezső. Egyetemi nyomda, Bp., 1927; *Mussolini Benito gondolatai*. Előszó Bethlen István. Elegius, Bp., 1928.
10. A mozgalom történetét részletesen, bár korántsem elfogulatlanul ismerteti Szakács Kálmán: *Kaszáskeresztesek*. Kossuth, Bp., 1963.
11. Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000*. I–III. (CD-melléklettel) Napvilág, Bp., 2001.
12. Erre nézve lásd Paksy Zoltán: *A nyilaskeresztes mozgalom tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1935 között*. In: *Az antiszemitizmus alakváltozatai*. Tanulmányok., Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005. 106–167
13. Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944*. Kossuth, Bp., 1966, valamint Margit Szöllösi-Janze: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn*. Oldenbourg, München, 1989.
14. Szálasiról lásd Gyurgyák: i.m. vonatkozó részeit.
15. Szálasi Ferenc: *Cél és követelések. 1*. Egyetemi nyomda, Bp., 1935.
16. Szálasi Ferenc: *Út és Cél*. Egyetemi nyomda, Bp., 1938.
17. Itt is érdemes utalnunk arra, hogy az aszemita kifejezést Szálasi a korábban említett Bangha Bélától vette, de azt egészen más értelemben használta.
18. Népbíróági pere alatt vezetett feljegyzéseit és perének anyagát kiadta *A Szálasi-per*. Szerk. Karsai Elek – Karsai László. Reform, Bp., 1988.
19. *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróóság előtt*. Szerk. Karsai László – Molnár Judit. 1956-os KHT, Bp., 2005.
20. A német megszállás időszakának számos aspektusát tárgyalja: *Magyarország a második világháborúban*. Szerk. Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, Bp., 2011.
21. A két esetet ismerteti Vargyai Gyula: *Káosszal enyhített, anarchiával súlyosbított rémuralom*. In: *Történelem, tanítás, módszertan. Emlékkötet Szabolcs Ottó 75. születésnapjára*. Szerk. Nagy Péter Tibor – Vargyai Gyula. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp., 2002. 243–258.
22. Vö. Tim Cole: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. Routledge, London–New York, 2003.
23. Karsai László: *The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46*. In: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Ed. Deák István – Jan T. Gross – Tony Judt. Princeton UP, New Jersey, 2000. 233–252.
24. Stark Tamás: *Nyilas irások 1945 után*. In: *Történelmi Szemle* 2000. 3–4. sz. 291–308; Kovács Tamás: *A nyilas emigráció 1945–1968*. Rubicon 2008. 1. sz. 64–68.
25. Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora 1921–1923*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.
26. Kovács M. Mária: *Liberalizmus, Radikalizmus, Antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mémőki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon Kiadó, Bp., 2001.
27. Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség, 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2012.
28. A magyar fajbiológia és fajelmélet úttörőiről lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Bp., 2007.
29. Ungváry Krisztián: *Egy magyar intézmény: a „Zsidókérdés-kutató Magyar Intézet” keletkezéséhez*. In: *Évkönyv XI. Magyarország a jelenkorban 2003*. Szerk. Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 2003. 147–163.
30. Ablonczy Balázs: *„Lándzsahegy”, néprokonság, small talk. Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban*. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk. Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2006. 87–106.
31. Zajti Ferenc: *Zsidó volt-e Krisztus? A semitizmus és skythizmus nagy harca*. Reé László Kiadása, Bp., 1937; Röck Gyula: *Zsidó volt-e Jézus?* Tanulmány. Bagó Mihály Könyvkiadó, Dombóvár, 1943.

KIRAJZOLT ÉS REJTETT KERESZTEK

■ Háromnegyed évszázados állomásához érkezett grafikus, festő (és tehetségét más, a képzőművészetbe illeszkedő, illetve azzal határos területeken kipróbáló) barátunk, a *Korunk* egyik legrégebb és legmegbízhatóbb munkatársa, Paulovics László művészete számos forrásból táplálkozott, táplálkozik. E háttérvilágnak korántsem elhanyagolható része a történelem, mindenekelőtt a magyar história. Amikor lovakat rajzol, örökít színesbe, akkor is gyakran a múltba réved (van egy 1991-es, kevert technikájú munkája, amelynek a *Lovagkor* címet adta); mitológiai kalandozásaiban ugyancsak megjelennek a lovak, akár kentaur formában; de a harci ménék konkrétabb történelmi pillanatok megidézésében is szerepet kapnak, például Tinódi Lantos Sebestyént idézve (*Vitézi ének*, 2005.).

Sűrűn visszatérő motívum Paulovics grafikai lapjain a kereszt. Ez természetesen a *Golgotához* kapcsolódik mindenekelőtt (2005) vagy például az *Erdélyi Krisztus* című temperájához (1992). Ugyancsak megtalálhatjuk a keresztet az 1956-os forradalom harmincadik évfordulóján a németországi Barendorfban készült színes tusrajzán, uralkodóvá, struktúra-meghatározóvá azonban a több mint egy évtizedet átfogó *D'43* sorozatban vált.

Ezt a grafikai vállalkozást – amely születési helyénél fogva összeköti a barendorfi műtermet a mai lakhellyel, Szentendrével – méltán emelik ki Paulovics László méltatói (így Hann Ferenc, Sümegi György) a gazdag életmű egészéből. A Don-kanyarban bekövetkezett tragédia, a honvédek pusztulása, a jeltelen katonasírok régóta foglalkoztatják tehát Paulovicsot, vissza-visszatér a témához, e több mint történelmi pillanathoz. (Barátsága a költő Gellért Sándorral, aki megjárta a hadak útját, új és új impulzusokat adott.) Hann Ferenc kulcsműnek nevezte a 25 darabból álló grafikai sorozatot, az értelmetlenül odavesztett magyar katonáknak emléket állító lapokat (*Hőseinkre emlékezve*). „A nagy-

méretű (70 × 100 cm-es) tusrajzok itt-ott felidéznek Henri Michaux a korai tasizmussal kacérkodó pálcaemberkéit, de a legfontosabb darabokon kereszteteket (haláljeleket) látunk, amelyek erős gesztusok mögül bukkannak fel – olvassuk a 2008-as, szentendrei kiadású Paulovics-albumban. – Ezek a lapokon a konkrét eseményjelző formák (kereszt) és a művész személyes kézjegyének tekinthető elfedő-feltáró gesztus-grafika (német nyelvterületen *heftige malerei*-nek hívják ezt a festői metódust) együttese adja a megrendítő, drámai hatást.”

A *D'43* lapjait egymás mellé állítva, az egységben a különbözőzést s az újra és újra meg-szenvedett élményt érezhetjük meg, miközben egy nemzeti katasztrófa rajzolódik ki a fekete-fehérek s a mérsékelten használt plusz-színek játékból. Azt gondolom, a legnehezebb műkritikusi feladatok közé tartozna (fog tartozni!) e grafikai sorozat egészének és egyes darabjainak beható elemzése, már csak azért is, mert a látvány, a hatás szövegbe átfoglal-mazása épp az eszközök leredukáltsága miatt emberpróbáló feladat.

Kántor Lajos

DR. SZÁSZ ISTVÁN TAS

PILLANTÁS AZ ERDÉLYI MAGYAR GAZDASÁGI EGYESÜLET UTOLSÓ ÉVEIRE

■ Az EGE-EMGE története páratlan sikertörténetnek indult, s 103 év után a történelmi tragikum gyilkos-öngyilkos szakadékaiban végződött. Ha a siker titkát kutatjuk, talán Demeter Bélát idézném, aki a célt így fogalmazta meg: „Az erdélyi magyar gazdátársadalom megszervezése és ügyének teljes szolgálata”, illetve zászlajukról ezt olvastam le: „Egy az egészért és az egész egyért.”¹ Ide kívánczok ugyanakkor a tizedik elnök Teleki Béla definíciója is az általa vezetett szervezetről, mely az 1942-es marosvásárhelyi közgyűlésen hangzott el: „Ez az egyesület 100 év óta változatlanul gazdátársadalmi szervezet, népnevelési intézmény, érdekvédelmi szerv és az erdélyi mezőgazdaság szaktestülete.”² Ugyancsak ő mondja 1944-ben, a 100 éves évfordulón az EMGE-ről a következőket: „Munkáját tanítással kezdte, és tanítással folytatja azóta is, mert az a nézete, hogy minden embernek meg kell teremteni a tanulás lehetőségét ahhoz, hogy boldoguljon. A fejlődés célja tehát a különbségek emberi életmód és csak másodsorban az anyagi tényező. Ez lelki képességeken, a tanulás iránti hajlamon fordul meg, hiszen az anyagi jólét is csak a tudás nyomán sarjadhathat ki. [...] jórészt ennek köszönhető, hogy az [EMGE] betölthette hivatását...”³

Dr. Szász István és az EMGE

■ Apám életének talán – a *Hitel* folyóirattal együtt – legfontosabb kérdéskör az EMGE. A továbbiakban nagymértékben támaszkodom emlékirataira.⁴

A házunkban szerkesztett *Hitel* című folyóirat és ennek ott gyülekező szellemi köre – az EMGE munkatársi gárdájával számos átfedést mutatott, fontos szerepet játszott az elkövetkező események alakulásában és alakításában s ennek apám is tevékeny részese volt. A *Hitel* szellemi körének és az 1940

utáni EMGE-nek jó néhány olyan akkori létkérdésben lehetett közös a tevékenysége, mely meghaladta utóbbinak a mezőgazdasági önszerveződésekkel kapcsolatos feladatait. Ennek magyarázata a személyi átfedésen túl a közösségért érzett felelősség erős tudata volt.⁵

Már a második bécsi döntést követő napokban összegyűlt nálunk a „hitelesek” köre, és komoly megbeszélést folytattak arról, hogy melyek a tennivalók. Ekkor már tudtak Teleki Pál közelgő látogatásáról, mely megelőzte a honvédség bevonulását. Az elvárásokról és kiemelten a nemzetiségi politika terén elvártakról ezekben a napokban készítették el az emlékezetes memorandumot is, melyet aztán átadtak Teleki Pálnak. Ebben a munkában is részt vett az EMGE több későbbi munkatársa. Itt apám mellett Vita Sándor, Venczel József, Albrecht Dezső, Demeter Béla, Atzél Ede nevét említeném meg.

Apámnak a 22 év során angol cégénél befutott útja 1940-ben, Észak-Erdély visszacsatolásával véget ért. Ismét felmerült annak lehetősége, hogy valódi szakmájában, az agrárium területén vállaljon feladatot.

Az EMGE mint családi hagyomány s mint az ilyen jellegű munkára legalkalmasabb hely magától kínálkozó lehetőség, sőt feladat volt. A *Hitel* társaságból a parlamentbe behívott barátai is szorgalmazták, hogy az EMGE keretein belül folytassa munkáját, s ilyen irányba tett javaslatot a távollabbi rokon és egykor az apját tisztelő Bethlen István is, éppen a behívott képviselőkön keresztül.

Tudni való, hogy a magyar mezőgazdaság vezetése területi kamarákhoz rendelve valósult meg. Az összes kamarák felett az OMGE gyakorolt felügyeletet. Tudomásom

Ez az írás, mely az édesapám életéhez is kapcsolódó eseményeken keresztül nyit résnyit ablakot az EMGE történelmi eseményekbe ágyazott sorsára, remélem, hogy hozzájárul a máig hézagosan feltérképezett intézmény, jövőt szolgáló is képes megismertetéséhez.

szerint 11 kamarai terület szerveződött. Az EMGE-nek is ebbe a rendszerbe kellett beintegrálódnia, de közben a hagyományos magyar bürokratikus szellem jegyében felállították a Földművelésügyi Minisztériumnak egy erdélyi kirendeltségét is, melyet azonnal el is kereszteltek az itteniek kis F. M.-nek. Vezetője Balogh Vilmos lett. Ez volt a nem szabad társuláson alapuló vonal miniszteriális ellenőrzése. A szabad társuláson alapuló vonal (mint például az EMGE) vármegyei kirendeltségeinek felügyelete pedig az ő édesöccse, Balogh László kompetenciájába került.

Az EMGE választott elnökének – dr. Szász Pálnak – a tekintélye megingathatatlan volt, s bár Dél-Erdélyben maradt, az őt északon váltó gróf Teleki Béla még csak mint ideiglenes vezető fogadta el a megbízatást alelnökként, s hangsúlyozta, hogy amennyiben a helyzet változik, azonnal átadja helyét Dr. Szász Pálnak. Az ügyvezető alelnök ekkor Teleki László volt. Szász Istvánt az EMGE most létrehozott – a magyarországi rendszerben nélkülözhetetlen – Kamarai Ügyosztályának élére nevezték ki. Hatásköre az érdekképviseleti vonal (a mezőgazdasági kamarák) irányítása volt.

Lelkesen látott munkához, és bár az anyaországból érkezett úgynevezett ejtőernyősökkel gyakran akadtak viták, olykor kellemetlen szituációk, sikerült az érdekeket jól egyensúlyozva teljes békességben bonyolítani e tevékenységét.

A jól végzett munka és a Teleki Béla részéről felmerülő bizalmi kérdések is hozzájárultak ahhoz, hogy már 1941. június elsején igazgatói kinevezést kapott, s így prioritást a felügyelet vezetőjével szemben. Ez az anyaországiak és erdélyiek közötti egyensúly szempontjából is fontosnak bizonyult.

Létezett azonban az életnek számos olyan területe, ahol elkerülhetetlen volt az anyaországi túlsúly, mert például az oktatásban, a visszatérő Mezőgazdasági Akadémián Erdély 22 év után már nem rendelkezhetett a szükséges számú magyar szakemberrel.

Teleki Béla apámra egyre több munkát bízott. A rét és legelő ágazatot kiemelten neki szánta. Később erről tanulmányt is írt.⁶ De őt kérte fel az egyre nagyobb feladatokat ellátó EMGE hivatalnokainak kiképzésére is. Az EMGE ugyanis 1942–43 fordulóján már közel 50 000 gazdával dolgozott, és a meghatározó fontosságú gazdakörök száma is a 800 felé haladt.⁷

Közben azonban Teleki László súlyos beteg lett, és 1942 szeptemberében meg is halt.

Az emlékiratokban gyakori téma az anyaországból – mai szóhasználattal – „begyűrűző” címkérség kérdése. Apám az anyaországi kamarákat látogatván mosolyogva tapasztalta, hogy a kormánytanácsosi helyekért mekkora tolatkodás van. Ugyanis ez a méltóságos címmel járt együtt. Az egyes kamarai elnökök csodálkoztak azon, hogy őt nem foglalkoztatta a méltóságos cím elnyerése. Kolozsváron is megindult egy hasonló folyamat, de nem volt hasonlítható az anyaországból tapasztaltakhoz. Az intézményben Teleki Bélával teljes egyetértésben egészen más példát mutattak. Az erdélyi szellemmel ellentétes kivagyiság és sznob-ság esetei mégis gyakorivá váltak a város társasági életében. De komoly kérdőjelekkel terhelte a közvéleményt az anyaországból érkező pártpolitika is, mely jó vadászterületnek tekintette a visszacsatolt részeket.⁸

Ugyanakkor néhány kiváló ember is érkezett Kolozsvárra.

Itt kell tisztázni azt is, hogy az Erdélyi Pártot előzőleg Teleki Pál éppen saját németellenes pozícióinak megerősítése céljából szorgalmazta. Vagyis azok az „emgések”, akik ebben részt vettek, ezzel a politikai vonallal értettek egyet. Így maga az EMGE- és Erdélyi Párt-elnök Teleki Béla is. És ez Teleki Pál tragikus halála után sem változott.

Az 1942-es marosvásárhelyi kongresszust követően Teleki Béla már elfogadta az elnöki címet. Szász Pál esetleges visszaterése elvesztette aktualitását. Azután Szász István az ügyvezető alelnöki körben folytatta munkáját. További cikkei, tanulmányai jelentek meg.⁹

Egyes vélemények szerint ebben az időben kísérlet történt az EMGE-nek a kamarákba való beolvasztására, de ennek ellene szólt az a tekintély, melyet a szézesztendő szervezet – megismerése után, az anyaországból kivívott magának. Teleki Pál, majd az ő halála után Bárdossy is látogatást tett az EMGE-nél, s utóbb ide érkezett Bánffy Dénes földművelésügyi miniszter is küldöttségével. Külön utazást szervezett Kállay az EMGE megismerése céljából. A hírnévnek volt árnyoldala is. 1942-ben a németek érdeklődését felkeltette a sikeres szerveződé, és Teleki Béla elnököt és két kísérőjét meghívták egy németországi útra. Teleki Béla Szász Istvánt és Szövérdi Ferencet vitte magával. Már első személyes emlékeim

közé tartozik az az izgalom és aggodalom, mellyel hazavártuk őket. Nagyváradon a rokonoknál lestük érkezésüket, s nem véletlenül, mert a szövetséges bombázók éppen Rostockban tett látogatásuk után pár órával semmisítették meg a várost. Az út végeredményében szerintük tanulságos volt. Teleki a kötelező követségi látogatásnak is eleget tett Berlinben Sztójaynál, aki a háború kimenetelével kapcsolatban feltett kérdésére dodonai választ adott.

A feljegyzések korabeli fejezetében arról olvashattam, hogy a hadba lépést esztelen dolognak tartották, s ebben Teleki Béla is egyetértett velük,¹⁰ és hogy Kristóffy követ egy előadásában – általános meglepetésre – el is mondta, miszerint Kassán nem a szovjetek bombáztak, valamint hogy a kis Magyarország hadüzenetén elcsodálkozó Molotovtól semlegesség esetére előzőleg milyen ígéreteket kaptak.

Közben a háborús események ellenére az EMGE gyarapodott, és tekintélye egyre nőtt az erdélyi parasztság köreiből. A Szász Pál-i hagyomány jegyében Teleki Béla is nagy hangsúlyt fektetett a tanfolyamokra. A kéthetes tanfolyamokat három hétre bővítették.

Az 1943-as évet rendkívüli erőfeszítésekkel teli és igen eredményes esztendőként emlegeti az emlékirat. Külön emlékezik meg arról a miniszterelnöki látogatásról, amelynek során a népes küldöttséget lenyűgözte az EMGE Venczel József vezette statisztikai osztálya.

Apámat ekkor választják meg a Magyar Földhitelezési Intézetek Országos Szövetsége Felügyelőbizottsága elnökének. De az emlékiratban ennél nagyobb nyomatékkal szerepel a megállapítás: „Ekkor már minden józan ember látta, hogy a háborút elvesztettük.”

Az 1943. november–decemberi számmal indítják útjára a *Mezőgazdasági Szemle* megújult folyamát. Felelős szerkesztő Szász István, felelős kiadó Demeter Béla. A szerkesztőbizottságban az ország legkiválóbb szakemberei szerepeltek.

1944. március 4-én a vármegyei háza nyitányában tartják meg az EMGE létrejöttének százéves évfordulóját. Az EMGE történetéről Venczel József, a statisztikai osztály vezetője tart kitűnő előadást. A hangulatra az elkerülhetetlen vég, a bizonytalanság nyomja rá bélyegét. Az emlékiratban ez áll: „Csak annyi biztos, hogy a balsorsot is vállalni kell.” Ő maga a későbbiekben valóban ennek megfelelően járt el.

1944. március 18-án éppen egy nagyszabású ünnepség volt a Nemzeti Színházban. A jó társaság a New Yorkban vacsorázott. Reggel arra ébredtek, hogy a németek a várost megszállták az országot. Bánffy Dénes földművelésügyi miniszter lemondott. Teleki Bélát táviratban hívták a poszt betöltésére, de ő ezt visszautasította.

Az 1944. június 2-i bombázást követő napokban az EMGE vezető tisztségviselői – a lakosság megnyugtatása céljából – az egész Székelyföldet bejárták. A menekülni óhajtokat maradásra biztatták. A kirendeltségek szokásos tevékenysége a lehetőségek szerint folytatódott. A hivatalnokok családjait városközei falvakban helyezték el az esetleges bombázások elől.

Augusztusban már kialakult az Erdélyi Párt jobb- és balszárnya. A balszárnyon állt a szintén „emgés” Vita Sándor, és Teleki Béla is erre húzotta.

A szeptember 2-ra kitűzött, de csak szeptember 5-én elindított dél-erdélyi támadás előtt Teleki Béla felkereste Dálnoki Veresst a kiugrás ügyében, és eredménytelenül. Az emlékiró pár nap múlva Tordán megdöbbenéssel észlelte, amint kolozsvári notabilitások vidáman falatoznak egy vendéglőben, mintha mi sem történt volna. Szomorúan jegyzi meg: „A dalolva vonuló honvédek lettek pár nap múlva a „dél-erdélyi felszabadító erő” első hősi halottai.” Aztán 6-án Vita Sándorral mezősegi útra indultak, ahol teljes káoszt és kétségbeesést tapasztaltak.

Szeptember 12-én születik meg a negyvenekes memorandum a Horthyhoz az azonnali kiugrás ügyében. Ezt tekintik egyben az illegális Magyar Tanács megalakulása pillanatának is. A Tanács elnökének az éppen távol levő EMGE-elnököt, Teleki Bélát választják. A memorandum aláírói között van dr. Szász István mellett több „emgés” is, mint Vita Sándor, Venczel József, Demeter Béla. Teleki Géza adja át a kormányzóknak szeptember 14–15-én.¹¹

Az egyetemi tanév még megnyílik, a hadi helyzet következtében az óvóhelyen.

Szeptember 28-án Teleki szobájába kért apámat, és elmondja neki, hogy felkérték, utazzon Besztercebányán át Moszkvába a béketárgyalásokra. Tanácsát kéri. Úgy érzi, hogy diplomáciailag nem elég felkészült, s ezért a helyét átadja Teleki Gézának, s elhunyt miniszterelnök fiának. Ez a Faragó-féle békedelegáció, melynek útját többek között Atzél Ede készítette elő.

Teleki Béla magával viszi Szász Istvánt a főhadiszállásra Kolozsborsára, s nem titkolja, hogy ezúttal Dálnoki Veress-sel a kiugrásról tárgyalnak. Ekkor már egyetértésben. A német felügyelő tisztek gyanakodva figyelik őket.

Az Erdélyi Pártnál naponta fordulnak meg a baloldaliak: Balogh Edgár, Jordáky Lajos, Veress Pál, Demeter János. Az időnként a fővárosba utazó Teleki Béla, arra az esetre, ha a baloldali foglyok szabadon bocsátását rendeznék, apámat aláírási joggal ruhazza fel. Utóbb, az öt-öt tagú jobb- és baloldali tárgyalópartnerek megbeszélése után, Dálnoki Veress és Bethlen Béla beleegyezésével¹² a Gestapo orra előtt bocsátják szabadon a politikai foglyokat. Mintegy 60 embert, két lépcsőben.

Kovács Katona Jenő, a németek által nemsokára – október 9–10-én – meggyilkolt baloldali, reggelente rendszeresen jelenti az éjjeli rádióhíreket Teleki Bélának.

Szász István egyedül, majd Vita Sándor és Faragó Pál kíséretében még több szemleúton vesz részt, és tapasztalhatja, hogy egyesek menekülésre, mások, mint ők is, maradásra biztatják a lakosságot. Választhatnak. Az EMGE azonban szembehelyezkedik a kiűritési rendelettel.¹³

Már a szabadon bocsátott baloldaliakkal karöltve szervezik a városnak és értékeinek megmentését. Dálnoki Veress ígéretet tesz Kolozsvár megkímélésére, s azt be is tartja. Az egyetem sem menekül el.

Október 10-én apám – minden eshetőségre gondolva – búcsúlevelét Bethlen Bélára bízza, majd a távozási szándékát hirtelen megváltoztató Teleki Béla is búcsúlevelet ír, minthogy szintén a maradás mellett dönt.

10-én már csak négyen vannak a hivatalban: Szász István, Teleki Béla, Vita Sándor és Demeter Béla. Nyugtalan éjszaka következik.

11-én reggel apám egyedül dolgozik íróasztalánál, mikor az első szovjet katona megjelenik. Az orosz odalép, és megkérdezi: rabotajes, rabotajes? Aztán a térképbe szúrt zászlók után érdeklődik, mire elmagyarázza, hogy ő mérnök. Miután azt a felvilágosítást kapja, hogy a zászlókkal jelzett pontok afféle kolhozközpontok, az orosz igen elégedett. Milyen érdekes lehetett volna egy eszmezsere a szabad társulás és a kolhozosítás különbségeiről. Mint sejtjük, ez elmaradt. Megérkezett viszont a kommunista Veress Pál, és mindenkit megnyugtattott, hogy nem lesz semmi baj, de az

épületet ki kell üríteni. Itt lesz a szovjet főhadiszállás.

Az EMGE-nek az új impériumváltásig tartó története ezzel végződik. Elmondhatjuk, hogy a legnehezebb időkben a magyar kormányra legnagyobb erővel Erdély próbált nyomást gyakorolni a kijózanodás irányába, s ebben az EMGE kiváló vezetői gárdájának meghatározó szerepe volt.

Nem véletlen, hogy a jól informált Haynal Imre és Miskolczy Dezső professzorok tanácsára éppen ez az EMGE-csoport: Teleki Béla, Vita Sándor, Demeter Béla és Szász István lesz a klinika vendége. Szilvássy Karola gondoskodik ellátásukról. De a közismert és jóbarát román Telia dr. fia, aki a Gyárfás lány anyja révén rokonunk is, feljelentést tesz a „veszedelmes elemekről”. Az NKVD letartóztatja őket, majd számos kihallgatás után, magukkal hurcolják hármutat az előre haladó front mögött. Demeter Béla ekkor még szerencsés, mert a letartóztatáskor éppen a konyhában van, s onnan kerekedik old.

A történet folytatásához tartozik, hogy – elmondása szerint – Balogh Edgár hetekkel ezt követően interveniált Teleki Béla és Vita Sándor érdekében. Apám szabadulását egy mezőcsáti kihallgatásnak köszönheti, ahol végre akad egy orosz, aki megérti és elhiszi, hogy ő gazdasági szakember és nem politikus. Innen indul haza gyalog vagy egy-egy vasúti szerelvényre felkapaszkodva. Teleki és Vita viszont, később szabadulva, Budapestre mennek. Teleki Béla az USA-ba emigrál. Vita Sándor Budapesten éli le életét.

Apám, amint visszaér Kolozsvárra, ismét az EMGE ügyeinek szenteli magát.

Közben az EMGE vezetését egy direktórium útján Kós Károlyék szervezik meg, és az ügyvezető alelnöki posztot számára fenntartják. Ugyanakkor 1945 első hetében levelet kap az alakuló Bolyai Egyetemtől, hogy az agrárpolitika tárgyának előadásait vállalja el. Ezt a munkát is nagy odaadással kezdi meg.

Az EMGE elnökségét átveszi a Nagyenyedről visszatérő Szász Pál. A munka ismét egész Erdély területén indulhat meg. Az együttműködés Szász Pállal, a régi új elnökkel egyre olajozottabb. Közben azonban viharfelhők gyülekeznek. A kommunista álarcba öltözött bizantinizmus, ügyesen terelgeti a Magyar Népi Szövetséget öngyilkos utakon. A szovjet közigazgatás vagy Észak-Erdélyi Köztársaság 126 napjának¹⁴ megtevesztettjei talán nem sejtik a veszélyt,

mások a proletár internacionalizmus mámorában élnek. Minden végzetes feladatra akad vállalkozó.

Az EMGE felszámolása

■ Az MNSZ 1945. május 5-én tartott gyűlésén az EMGE a Szövetség ellenőrzése alá kerül, s mint alosztály működik tovább. Az MNSZ egy váltóórt küld ellenőrnek, aki az ügyvezető alelnöki szobába veszi be magát. A kínai selyem pizsamát modern ruhának képzelve abban jár fel s alá, barátait invitálgatja, hogy csodálják meg új irodáját. De a munka – főleg a gazdakörök és tanfolyamok, valamint a gazdanapok szervezése terén, ettől függetlenül szépen halad. Az észak- és dél-erdélyi feladatok ismét összeállnak.

Az EMGE az 1946. február 16-i marosvásárhelyi kongresszusára készül. Apám nagy beszámolót ír a legutóbbi kongresszus utáni négy időszakról. Az első az utolsó kongresszustól a háború végéig tart, a második az ideiglenes direktórium időszakára vonatkozik, a harmadik az átalakult EMGE munkája az MNSZ általi átvételig, s a negyedik az ezt követő időszak.

Bejelenti a *Mezőgazdasági Szemle* újbóli kiadását. Felsorolja, hogy az EMGE Naptár 600 oldalban tankönyvként jelent meg 20 000 példányban, az *Erdélyi Gazda* példányszáma 65 000 fölé emelkedett, a gazdakörök száma 876, a dél-erdélyiekkel együtt 1 195, hogy 60 különféle tanfolyamot tartottak 2 254 résztvevővel. A taglétszám 80 000, s emögött mintegy 500 000 magyar lélek számolható.

Megválasztják az új vezetőséget. A régi-ek teljes bizalmat kapnak. Dr. Csákány Béla képviseli az MNSZ vezetőségét. Kurkó Gyárfás levele nagy sikert arat. Ekkor azonban baj történik. Szász Pál beszédének első fejezetét így zárja: „*Ezt az egységet ne bontsa meg a politika.*”¹⁵ Ez a mondat az MNSZ-körökben elégedetlenséget kelt, s ezután a „*politika-mentesség*” bűnének visszhangja utolsó percig kísért. Egyébként ez a kérdés merül fel akkor is, amikor az *Erdélyi Gazda* és a *Falvak Népe* fúzióját erőltetné az MNSZ. Az elnök határozottan leszögezi, hogy míg ez szakmai, amaz politikai neveléssel foglalkozik. „Mínt hogy pedig kijelentettük, hogy nem politizálunk, a fúzió nem aktuális.”

Visszatérve az elnöki beszédhez, – amikor Szász Pál köszönetet mond az előd Teleki Bélának, tetőpontra hág a nyugtalanság. A választást követő közgyűlést egy ideig nem lehet megkezdeni. Ide-oda futkosás,

Szász Pált többször is Csákányhoz szólítják, vitatkozás mindenfelé. Aztán az elnöki asztalhoz visszatérő Szász Pál odasúgja apámnak: „Pista, ezek a te fejedet követelik.” Mínt kiderült, Antal Dániel szervezkedett, és szeretett volna ügyvezető alelnök lenni. Egyébként a kiadott hivatalos jegyzőkönyvben Szász Pálnak ezt a Telekire vonatkozó mondatát nem is találhatjuk meg.

Apám felveti a bizalmi kérést – közfelkiáltással bizalmat szavaznak neki.

Egyelőre tehát tovább dolgozhat,¹⁶ de a vészjósló csendben az aknamunka folytatódik.

Egy szép napon, pontosan 1947. június 21-én arra megy be munkahelyére, hogy a *Világosság* című lapban névtelen szerzőtől vastag betűs címmel jelent meg egy róla szóló írás: Szász István az EMGE alelnöke visszaélt a demokrácia bizalmával.¹⁷ Antal Dániel a folyosón sajnálkozik, egy előző napon apámnak küldött baráti levélre hivatkozik, melyben figyelmeztette erre. A ma is birtokomban levő levélben két nappal a *Világosság*-béli cikk megjelenése előtt írt levélben ez olvasható: „Kedves Pista! Ma este 11 órakor értesültem arról, hogy a *Világosság* holnapi számában egy cikk jelenik meg, amely veled foglalkozik. A cikket nem olvastam, de úgy értesültem, hogy különböző terhelő adatokat is tartalmaz. Nagyon kellemetlenül érint engem, ugyanis a mai megbeszélésünk tételeit befolyásolja. De kellemetlen a *Világosság* felelős szerkesztőjének¹⁸ is, akinek nem állott módjában a tényeken változtatni. Véleményem szerint vissza kellene vonulj, nehogy még nehezebb körülmények közé kerülj. Szeretettel ölel: Antal Dániel. Kolozsvár, 1947. június 19.”

Mínt tudjuk, a *Világosság* főszerkesztője Balogh Edgár volt.

A levél apám kezébe valamilyen okból csak a cikk megjelenése után jut el. Azonnal útnak indul a kérdést tisztázni. Az utcán véletlenül feltűnik mögötte Balogh Edgár és Csörgő Lajos. Csörgő utánaered, és kijelenti, hogy ő Balogh baklövésének tartja a dolgot, és ne izgassa magát: ő a Bolyai Egyetem tanára, és személye védelmet élvez. Edgár – mínt mondja – zavarban van, s nem akar vele találkozni. Hosszasan vigasztalja, és figyelmeztetése ellenére, kompromittáló társaságával nem törődve kíséri az utcán.

Ezután az események felgyorsulnak. Újabb cikkek látnak nyomdafestéket, melyek immáron Szász Pált is, illetve mindkettőjüket támadják. Szintén névtelenül.

A *Világosság*ban megjelent írások így következnek: 1947. június 26.: Szász Pál

igazi arca stb.); június 28.: Szász Pál együttműködött az összeesküvőkkel, majd július 2-án: Szász Pállal együtt lemondott az EMGE vezetősége. Öttagú bizottság vette át a vezetést. Antal Dániel az ideiglenes elnök.

Természetesen az *Igazság, az Új Élet* és a *Szabad Szó* is felzárkózik cikkeivel. Képtelen vádakkal állanak elő. Valamennyit őrzi a családi levéltár.

Dr. Szász Pál és dr. Szász István a kész helyzetet felismerően, közös megbeszélés után, lemondanak s átadják a több mint száz-esztendő, magyar érdekvédelmi összefogást megvalósító szervezet vezetését az Antal Dániel elnöklete alatt működő bizottságnak.

Apám rövid nyilatkozatot tesz az EMGE két főtítkára előtt. Így szól: „Alulírott Dr. Szász István, az EMGE. ü. v. alelnöke egyesületünk főtítkárai előtt kijelentem, hogy állásomtól a kényszer hatása alatt, az egyesület érdekében kell visszavonulnom.

Kolozsvár, 1947. június hó 25. Dr. Szász István ü. v. alelnök”

A sajtója mellett Nagy Miklós és Szövérdi Ferenc főtítkárok aláírása szerepel.

Antal Dániel úgy hiheti, révbe ért, de az EMGE sorsa megpecsételődik.

Epilógus

■ Évekkel később lakásunkon egy ismert újságíró jelent meg. A súlyosan beteg ember sírva tett vallomást apámnak, s közeli halálára hivatkozva mondta: nem viheti titkát a sírba. A cikkeket Balogh Edgár megrendelésére ő írta. Bocsánatot kért. (Apám esküvel fogadtatta meg velem, hogy az illető nevét nem mondom meg senkinek.) Meghatódva búcsúztak egymástól. A bocsánatkérő néhány évet még élt.

Hogy az egész vádözön blöff volt, azt az bizonyítja, hogy apám tovább taníthatott. Pontosabban további tanulságos és dolgos időszakot nyert. Sőt egy idő után a Mezőgazdasági Közgazdaságtant is oktatta a Bolyai Egyetemen, majd munkáját a Mezőgazdasági Akadémián folytatta, s a talajterképezés gyakorlati megszervezésében szerzett műlhatatlan érdemeket. Erről szóló alapvető dolgozatát a Román Tudományos Akadémia Traian Săvulescu elnök ajánlásával adta ki, és bekerült a tantervbe is. Később azonban, számos könyv megírása¹⁹ és az új fiatal talajterképező generáció kiképzése után kényesernyudíjazzák. Ezt követően a segédmunkásság várt reá. Mindezt emelt fővel fogadta, és az éjjeli almáciánozás vagy a va-

kolókanál lerakása után hazatérve még újabb szakkönyvet is írt.

Hihetetlennek tűnhet, mégis jellemző, hogy az EMGE további történetét olyan homály és találgatások fedik, mintha sok ezer éves őstörténetről lenne szó. A téma jeles kutatóját, Farkas Zoltán Andrást kérdeztem erről. Ő is csak tangenciális információkból tud következtetni. Nagy Miklósnak 1948-ban még könyve jelent meg az EMGE égisze alatt,²⁰ de ebben az évben megjelent az *Erdélyi Gazda Naptárának* egy silány száma is, Kacsó Sándor vezércikkével.²¹ Aztán Egyed Ákost idézte, aki az EME történetéről írva megjegyzi, hogy 1950-ben tiltották be más magyar és szász intézményekkel együtt, s itt az EMGE-t is felsorolja.

Semmi esetre sem lehetett valós Balogh Edgár azon megállapítása, hogy az EMGE később hozzájárult a kollektivizálás elősegítéséhez. Ezzel ellentétben mélységesen igaz, hogy a mezőgazdasági önszerveződésben betöltött szerepével a közös gazdálkodás minden valódi előnyét felmutatta.

Antal Dániel halálát apám már nagybetegen tudta meg, egy kórházi ágyon. A sokáig barátnak hitt ellenséget – Kótay professzor jelenlétében – megrendülten és keresztényi megbocsátással siratta el. Hallgattam őket. Tudatában volt annak is, hogy ha Antal nem, akkor más elvégezte volna ezt a munkát.

Balogh Edgárral való kapcsolata a továbbiakban is felhőtlen volt. Edgár bácsiról soha rossz szót nem hallottam. Mikor a csengőfrász éveiben apám bajban volt, támogató irattal is ellátta. Ez is ott szerepel emlékeink között. Írásait is közölte.

Még volt egy szép élménye, a debreceni aranydiploma átvétele és az akkori földművelésügyi miniszter – Dimény – által tiszteletére rendezett magyarországi szakmai körút. Hosszas szenvedés után 1973. február 16-án halt meg. Az egyházmegyei főgondnokot, Kolozsvár igazi szerelmesét hatalmas tömeg kísérte utolsó útjára a Házsongárdba.

Antal Dániel *Család és szolgálat* című²² életírását 1945-tel zárja. A kényes időszakkal nem foglalkozik.

Balogh Edgár még 1986-ban megjelent *Férfimunka* című könyvében²³ nem revidálja álláspontját. Így ír: „Az összeférhetlenségig feszült a Szász István volt földbirtoke, az EMGE-alelnök körül támadt bo-

nyodalom is. Múltjából sok mindent elnéztünk, tekintetbe véve csatlakozását az antisziszta ellenálláshoz a felszabadulás küszöbén, része volt a gazdákörök felélesztésében s a termelés megindításában is, de a »nem politizálás« gyakorlása mögött felsejlettek antidemokratikus kapcsolatai. Le kellett cserélni. Nem járt másképp Szász Pál sem, akit az MNSZ kiszélesítő politikája hívott vissza az EMGE élére, noha nyilvánvaló volt, hogy sem a román királyi diktatúra alatt viselt politikai szerepe, sem földbirtokos volta s gazdasági összekötetései a régi rezsim embereivel nem fértek össze a kiéleződő helyzetben egy földműves tömegmozgalom érdekeivel. Kovács György Marosvá-

sárhelyen a *Szabad Szó* hasábjain kezdte el a támadást személye ellen, ezt követte a *Világosság* névtelenségben maradt újságírójának nyomkeresése, s végül a vele szemben kialakult bizalmatlanság hatására az egész EMGE-vezetőséggel együtt lemondott. Ez legalább szabályos jogi megoldás volt, s a nagynevű szervezet demokratizálásának új feladatkörét Antal Dániel elnökletével öttagú bizottság vette át.”

A kommunista kettős gondolkodás orwelli magyarázatáról – a „duplagondol”²⁴ furcsa csavarjáról – az általam is nagyra becsült Gáll Ernő világosított fel.

Leányfalu, 2012. július 16.

■ JEGYZETEK

1. Demeter Béla: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája 1942–1943 között*. Minerva Rt., Kvár, 1943. 19–35.
2. Parajdi Incze Lajos: *Országos példa: az E.M.G.E.* Hítel 1942/4. 246–248.
3. Teleki Béla: *A százéves EMGE (1844–1944)*. Erdélyi Gazda Naptár 1944. 33–34.
4. Dr. Szász István kéziratoss emlékiratai, harmadik rész: 1922–1948.
5. A részleteket lásd Záhony Éva: *Hítel*. Bethlen Gábor Kiadó, Bp., 1991. 9–60. Vallasek Júlia: *Sajtótörténeti esszék. Négy folyóirat szerepe 1940–1944 között az észak-erdélyi kulturális életben*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2003. 59–77; Szász István *Tas Beszédés hallgatás, avagy három Hítel és ami utána következett*: Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2007.
6. *Az erdélyi rét- és legelőgazdaság fejlesztésének lehetőségei*. A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Jog és Közgazdaságtudományi Karának kiadása, 1946.
7. Demeter Béla: i.m.
8. Uo.
9. *Az erdélyi és keleti területek mezőgazdaságpolitikai kérdései az átmenetgazdálkodás tükrében*. Minerva, Kvár, 1943.
10. Tibori Szabó Zoltán: *Gr. Teleki Béla erdélyisége. Adalékok az EGE–EMGE–RMGE 150 éves történetéhez*. Szerk. Farkas Zoltán. Erdélyi Gazda Kiadó, 2004. 262.
11. Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*. RTV–Minerva–Kossuth, Bp., 1982. 237.
12. Uo. 238.
13. Az EMGE 140/1946 számú körlevele a marosvásárhelyi közgyűlésről és az új igazgatóválasztmány első üléséről. Minerva, Kvár, 1946. 6.
14. A Maniu-szabadcsapatok garázdálkodása miatt 126 napig szovjet katonai közigazgatás volt Észak-Erdélyben. Ebből a magyar lakosság arra következtethetett, hogy a Kommunista Párt lehet a kisebbségek védelmezője.
15. Az EMGE 140/1946 számú körlevele a marosvásárhelyi közgyűlésről és az új igazgatóválasztmány első üléséről. Minerva, Kvár 1946. 13.
16. Az Erdélyi Gazdában megjelenő utolsó két tanulmánya: *A gazdálkodás tudománya*, illetve: *A hétoldas gazdaság természetes takarmányai*.
17. Szász István, az EMGE alelnöke visszaélt a demokrácia bizalmával. *Világosság*, 1947. június 21. 3.
18. A felelős szerkesztő: Balogh Edgár
19. Néhány jelentősebb: 1953: *A talajterkép alkalmazása a mezőgazdaságban*; 1956: *Talajélet és trágyázás*; 1957: *Talajjavítás közvetve ható anyagokkal*. Valamennyi a Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Könyvkiadónál jelent meg.
20. Nagy Miklós: Grecu Serafim: *Az édescírok termesztése és feldolgozása*.
21. Erdélyi Gazda Naptára 150. kötet, 174.
22. Antal Dániel: *Család és szolgálat*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1971.
23. Balogh Edgár: *Férfimunka*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986. 217.
24. Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonkét év a Korunk szerkesztőségében*. Kvár 1995. Az újraindulás előzményei 20–21.

ZSIGMOND ADÉL

MÓRICZ-ADAPTÁCIÓK GYÁRTÁSTÖRTÉNETE

**Hamar Péter: *Móricz Zsigmond művei
a filmvásznon***

■ Hamar Péter Móricz-könyve nem egészen az, amire a címből elsőre következtetni lehet. Nem annyira a művekről (szövegről és filmről, ezek viszonyáról) van benne ugyanis szó, hanem a filmek létrejöttének történetéről. Móricz műveiből készült filmadaptációkról eddig önálló kötet nem készült, és ez sem egészen olyan, mint amilyet az elmúlt évek, évtizedek filmadaptációiról produkáltak – több okból is, amelyeket, ha minden jól megy, szép sorjában ki is fejtek alább.

Aki némiképp járatos a filmadaptációkról szóló szakirodalomban, annak mindenképp meglepetés e könyv, és ebben bizonyára nagy szerepe van a kissé pontatlan címválasztásnak, amely ugyan kellőképpen általános ahhoz, hogy többféle értelmezést is megengedjen, de számomra mindenképp elemző jellegű kötetet ígér. A kortárs adaptációs szakirodalom, úgy tűnik, hasonló címet használ, ha művekről, szöveg és film összezeresztéséről, ezek párbeszédéről, adaptációs stratégiákról, a rendező által meghozott esztétikai jellegű döntések sorozatáról beszél.

Hamar Péter könyve szinte teljes mértékben mellőzi ezeket a szempontokat. A kötet ugyanis történeti megközelítésben tárgyalja a Móricz műveiből készült valamennyi filmet, elkészítésük sorrendjében, feltárva keletkezésük körülményeit, Móricz munkaviszonyát a film készítőivel, elképzelését saját szövegeinek filmreviteléről, majd a filmek korabeli kritikai visszhangjára is reflektál. Mindehhez fő forrásként Móricz naplói, néhány korabeli újságcikket és Móricz Virág feljegyzéseit használja.

A könyv igazán izgalmas részei azok, amelyekből Móricz filmhez való viszonya

derül ki, vagy az, hogyan képzelte el egyik-másik szövegét filmen, illetve hogy az akkor forgalomban lévő filmekből mit látott, azokról mit gondolt. Kiderül például, hogy Móricznak markáns véleménye volt az általa látott filmekről, a *Meseautót* ki nem állhatta, de egy olaszországi templomban látott Chaplin-filmért sem lelkesedett, bár ott leginkább a templomból átalakított mozival voltak elvi problémái.

Mindez a néhol csip-csup részletnek tűnő megjegyzés azért fontos, mert Móricznak nincs olyan írása, amely a filmre vonatkozó nézeteit foglalná össze szisztematikusan, csupán naplóiból, rövidebb-hosszabb feljegyzéseiből tudunk meg egyet s más a mozihoz való viszonyáról. Ez az eddig hiányzó összegzés Hamar Péter könyvének célja. A kötet fő hozadéka tehát éppen az, hogy utána jár Móricz nyomokban fellelhető, filmhez kapcsolódó feljegyzéseinek, és mindezt az író szövegeiből készült filmadaptációk kontextusába kapcsolja vissza, ugyanis, mint írja, Móricz magánjellegű írásaiban a mozi-ra vonatkozó megjegyzések akkor szaporodnak meg, amikor megírja első filmnovelláját, illetve elkészíti a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* forgatókönyvét.

Hamar könyve az első betiltott magyar játékfilmtől, a *Hány óra, Zsuzsi?*-tól kezdve az összes Móricz-szövegen alapuló nagyjátékfilm (*Légy jó mindhalálig*, *Sári bíró*, *Úri muri*, *Rokonok*, *Árvácska*) gyártástörténetét végigköveti, a *Szent Péter esernyőjét* viszont csupán egy rövidke bekezdésben említi. Hogy miért marad ki ez az adaptáció a sorból, azt a szerző nem indokolja, ahogyan az sem világos, miért szentel a *Sáranynak* külön fejezetet, amikor a film el sem készült, csak a Móricz által írt forgatókönyv. A

nagyjátékfilmekről szóló fejezetek egyébként szerkezetileg ugyanazt a felépítést követik: a szövegről beszélnek röviden, esetleg annak színpadi adaptációiról (amennyiben készült ilyen), ezt követi a fejezetek nagy részét kitevő gyártástörténet, amely a film előkészületeiről számol be, főképp Móricz naplóira hagyatkozva, majd a filmek korabeli fogadtatásáról is szót ejt a szerző.

A gyártástörténet gyakorlatilag minden apró részletet igyekszik felgöngyöltetni az adott filmmel kapcsolatban, a filmjogokról, pénzügyekről, Móricz alkotókkal való viszonyáról, a forgatókönyvírás buktatóiról, és a filmgyártásról mint businessről általában is szól. Kiderül például, hogy Móricz kezdetben naiv módon lelkesedik a megfilmesítéséért, abban reménykedik, hogy olyan szempontokba is lehet beleszólása, mint hogy például melyik szerepre mely színészeket válasszák az alkotók, aztán a végeredményben, az elkészült filmekben sok esetben csalódik, ahogyan egyébként a kötet szerzője is.

Ugyan Hamar Péter könyve nem filmelemzésre vállalkozik, mégis óhatatlanul szót kell ejtenie a filmek és szövegek viszonyáról, és ezen a ponton a kötet egészének szemléletmódja erőteljesen régimódivá válik, ahogyan azt egyébként a nyelvete is folyamatosan jelzi. Az adaptációs szakirodalom évtizedek óta küzd az adaptációk értelmezésében gyakori megközelítéssel, a hűségelvvel, azaz hogy a filmekben ne a szöveget keresse az elemző minduntalan vissza, hanem egy dinamikusabb viszonyt feltételezzen a két médium között. Hamar Péter könyvében nyomokban sem található meg a legfrissebb adaptációs szakirodalom következtetései, elemző jellegű megjegyzései a hűségelvhez való ragaszkodás mintapéldái. A Móricz szövegeiből készült filmekben az író szellemiségét kéri minduntalan számon, amely egyrészt nehezen definiálható kategória, másrészt ismételten azt feltételezi, hogy a szöveg mindenképp előkelőbb helyet érdemel a filmnél, pusztán azért, mert irodalom, és mert, nem mellesleg, Móricz írta.

A Sik Ferenc rendezte *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című filmmel kapcsolatban például ezt írja: „Thurzó Gábor és Újhelyi János írta a forgatókönyvet, megtartva az eredeti cselekmény fővonalát, de helyenként bátran átalakítva a részleteket, néhol azonban az író szellemiségével ellentétes jeleneteket is beleszöttek a történetbe” (65.); Deésy Alfréd rendezéséről pedig ezt: „a feledés jótékony homályától mindössze az menti meg, hogy Móricz Zsigmond fényéből néhány sugár vetül rá.” (64.) Adaptációkat vizsgáló szövegeknek kétségkívül feladata, hogy definiálják, szemléletmódjukba beépítsék, mit és minek az alapján gondolnak jó, illetve kevésbé sikerült adaptációnak. Az itt idézett mondatoknak sajnos nincs folytatása, ebből viszont nem derül ki, mely jeleneteket tartja Hamar bátor újításnak, illetve melyeket „az író szellemiségével ellentéteseknek”, de az sem, tulajdonképpen milyen kritériumai volnának annak, hogy az adaptáció megfeleljen Móricz szellemiségének, ha már meg kell felelnie. Ez akkor sem válik sokkal világosabbá, ha a kötet egészét nézzük, ugyanis az egyetlen jól sikerült Móricz-adaptációnak az *Árvácskát* gondolja Hamar, leginkább a film Móricz-szöveghez, a sztorihoz való hűsége miatt: a szöveg minőségével *egyenértékűnek* titulálja a filmet.

Kétségtelen, hogy Hamar igazi Móricz-rajongó, amely ugyan nem árt, ha teljes kötetet készül szentelni a szerzőnek, illetve a szövegeiből készült adaptációknak, azonban ez a rajongás a kötetet egy olyan irányzathoz kapcsolja, amely hierarchikus szemléletmódja miatt gátolja a filmek megközelítésének termékenyebb módjait, hiszen a szöveget tekinti eredetnek, ahhoz méri a film megoldásait, s egy ilyen megközelítésben a film eleve arra van ítélve, hogy alulmaradjon a szöveggel szemben. A Móricz iránti rajongás viszont a másik oldalon izgalmas részleteket tartalmazó werkkönyvet eredményez, ha újszerűt nem is hoz a Móricz-adaptációk elemzésében.

SORSFORDULÓK, SORSKÉRDÉSEK ÉS A SORSTALANSÁG

Romsics Ignác: *Magyar sorsfordulók 1920–1989*

■ A történelmet nem lehet újrájátszani, olvassuk Romsics Ignác akadémikusnak a *Népszabadságban* megjelent, évfordulós emlékezések kapcsán közölt írásai, továbbá külföldi hallgatóság előtt angol és német nyelven elhangzott, tudományterjesztő előadásainak gyűjteményében. Azt viszont már nem a szerző, hanem sok évtizedes kisebbségi tapasztalatunk teszi hozzá: a múltat újrájátszani ugyan nem, aktuálpolitikai szempontok mentén átfazonálni igenis lehet. Nem véletlen, hogy komoly történészek, ahogy a jelenhez közelednek, a maguk számára még idejében megálljt parancsolnak e tendenciának, s az utolsó nagyobb történeti cezúránál le is teszik a tollat. Romsics Ignác is ezt teszi, amikor munkájának a *Magyar sorsfordulók, 1920–1989* címet adja.

A szerző azonban nemcsak történész-akadémikus, a 20. század magyar történeti-akadémikus, a 20. század magyar történeti-akadémikusnak egyik legelismertebb (sajnos esetenként talán legfelreismertebb) kutatója, legalább annyira népszerű médiaszemélyiség, közéleti szereplő is. A média, a közélet pedig elkerülhetetlenül aktuálpolitikai szempontok alapján tematizál, és ezzel máris nyakig vagyunk mindabban, amitől a „csak történészek” ab ovo óvakodnak. A médiának a múlt szelektíven kezelendő példatár csupán, mert a nyomtatott és az elektronikus sajtó alapvetően a jelenben él, a jelennek dolgozik, kiemelten csak az érdeklí, amiről úgy véli, visszamenőleg is igazolhatja sajátos preferenciáit. A közéleti személyiségnek pedig, miközben a múltra hivatkozik, valamilyen jövőképet is fel kell mutatnia a széles publikum előtt. Sokoldalú szemzőnk többszörös szerepalkítása ezért bonyodal-makkal jár: megtörténhet, hogy alkalmi publicisztikus szövegeiből átfogó szakmai perspektívát és tárgyyszerű szenvtelenséget kérnek tőle számon, és az sem kizárható, hogy gyakori közszereplései során ő maga sem könnyen választhatja szét minden eset-

ben e három minőséget, szempont- és esz-közrendszert.

Említettük már – és a könyv fogadtatása, visszhangja ismeretében fontos hangsúlyozni –, hogy nem egy évszázad alapvető történelmi fordulópontjait elemző tanulmánykötetről, hanem évfordulós megemlékezésre szánt írások, előadások szerkesztési szempontból lazább gyűjteményéről van szó. Vagy ahogyan a szerző időközben maga is pontosít: magyar sorsfordulók ugyan, de nem „A” magyar sorsfordulók (idézőjel és kiemelés tőlem – K.N.K.). Így kerül ki a címben is jelzett időszak képéből pl. a ’44. márciusi német megszállás összes következményével, a vészkorszakba torkolló deportálásokkal, a háborúból való kiugrási kísérlet kudarcával, Szálasiék rémuralmával együtt. Vagy hogy visszamenőleg is tágítsunk a szerző által kijelölt intervallumon: az első világháborúba való belesodródás majd a Monarchia felbomlása. (Igaz, hogy ez utóbbi témának számos vonatkozását Trianon kapcsán mint előzményeket, a tőle megszokott precizitással és széles körű tájékozottsággal bemutatja a szerző.)

Sorsfordulókon tehát, némileg szűkített tartalommal, Romsics Ignác határ- és rendszerváltozásokat ért és tárgyal, szakszerűen és saját kutatásokra alapozott imponáló tárgyismerettel. Így értékelődhet fel sorsfordulóvá az első és a második bécsi döntés, a kettő között „Kárpátalja visszakerülése”, ezeket követően meg „A bácskai bevonulás”, az idézőjelek a határmódosításokat tárgyaló írások címeit is jelzik.

Mondanivalóját nemcsak magyar forrásokra alapozza, számba veszi a történetek világpolitikai hátterét, előzményeit és a kikristályosodásuknak, a hozzájuk vezető útnak a fontosabb állomásait.

Például a minket itt, Erdélyben közvetlenül érintő második bécsi döntés kapcsán Németh László *Sorskérdésekből* vett idézet-

tel illusztrálja a harmincas évek Erdéllyel kapcsolatos magyarországi közhangulatát, szó szerint közli a német külügyminisztérium 1940. augusztus 20-ai feljegyzését Hitler szempontjairól a magyar-román ellentét megoldásának a tárgyában, majd a két napra rá bekövetkezett bécsi döntés szövegét is. A bevonulás utáni eufóriát a szerző egy Márai Sándor szöveggel szemlélteti. Romsics Ignác könyvét itt, most, Erdélyben olvasva el tudtuk volna képzelni jellemzőnek ítélt hivatalos román szemelvényeket is. Nem mintha minékünk, erdélyi magyaroknak különösebben hiányoznának – Bukarestből évtizedek óta bombáznak velük, többnyire egyoldalúan, elfogultan és irányzatosan. De a magyarországi olvasó összképét Észak- és Dél-Erdély e bonyolult és ellentmondásos éveiről kritikusabbra fogott hangvétellel teljesebbé lehetett volna tenni. És ilyesfajta hiányérzeteink támadhatnak akkor is, amikor a bácskai vagy a kárpátaljai bevonulást tárgyalja a szerző.

Persze az a történelmi kényszerpálya, amelyre az ország váltakozó rendszereivel és vezetőivel együtt újra és újra rákényszerült, sok mindenre magyarázatul szolgál. Gondoljunk például Tisza Istvánra, aki magyar miniszterelnökként az első világháborús hadba lépést konokul ellenezte, ám miután az mégis megtörtént, kénytelen volt kiállni érte, teljes mellszélességgel. A közvélemény a háború felelősének tartotta, az életével fizetett érte. Vagy a másik miniszterelnök, Teleki Pál, aki a bécsi döntés tárgyalásairól hazatérve az utca diadalittas mámorában is tisztán látta a pirruszi győzelem katasztrofális következményeit, s amikor ez Jugoszlávia kapcsán is megisméltődött, pisztolyát a homlokához szorította. De kényszerpályán mozgott a „kállai kettőst” járó kormányfő, Kállay Miklós is, neki a háborús részvétel korlátozása nem sikerült, ahogy később Horthynak a kiugrás sem... Nagy Imre miniszterelnöki vargabetűi is ha-

sonlóak voltak '56. október végén napokig vacillált és sodródott az árral, míg végül a nemzet ügyét, most már mindhalálig következetesen felvállalta. Ezek a személyközpontú kiragadott példák – és hasonlókat még bőven lehetne felsorolni – egyrészt a külső korlátok közé szorított

közéleti személyiségek beszűkült mozgásterét illusztrálják, de nem hallgatják el a maradék alternatívákat, nem kerülik meg a vitatható döntésekért való felelősség felvetését sem.

Mіндеzek ellenére is akadnak Romsics Ignác könyvének magyarországi vitatói, akik 1944 sorsfordulóinak a kihagyását hiányolják, sőt sérelmezik. Irodalmi példával élve: Kertész Imre regényhőseinek a Sorstalanságát.

Ezek a hiátusok meg néhány könnyed, akár (tendenciózusan) félre is érthető megfogalmazás indította el egy másik történészprofesszor, Gerő András által kezdeményezett vitát az „akadémiai antiszemitizmusról” egy tipikus válságjelenségekkel, feszültségekkel feltöltődött, ideges közhangulatban. Olyan időszakban, amikor jobb- és baloldal ismételten egymásnak feszülve a történelmi gyökereket tisztítgatná, ekképp próbálva újradefiniálni, elismertetni magát. De miközben élesen konfrontálódnak, fel sem teszik a kérdést, hogy ennek még a francia forradalom előtt kialakult bipolarizációnak napjainkban van-e még – és egyáltalán – mekkora a létjogosultsága.

Egy szakmai tisztességét több évtizeden keresztül bizonyító történész hitelét megkérdőjelezni és békeidőkben ittlejtett lövészárkokat mélyítgetni nem a legbölcsebb húzás. Fennáll a veszélye annak, hogy szeméttelpekké vagy zavaros vizű pocsolyákká válnak. Persze mindig is voltak, lesznek is, akik szívesen halásznak a zavarosban. Azok, akiknek nem a környezet tisztasága, hanem a rögtöni fogás a fontos.

Krajnik-Nagy Károly

HARMINCHARMADIK NEMZEDÉK

Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*

*Én nem hozhatom fel a magam védelmére Trianont.
A politikai Trianonba be[le] kellett mennünk,
de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.*
KLEBELSBERG KUNÓ

■ 896-tól 1886-ig kilencszázkilencven év telt el, mely időszak – ha egy nemzedéket harminc évvel számolunk – éppen harminchárom nemzedéknyi időintervallumot jelöl.¹ A harmincharmadik nemzedék legkiemelkedőbb személyiségei egyben a két világháború közötti időszak kulturális, politikai és intézményes profiljának az alakítói/meghatározói is voltak. E nemzedék legnevesebb, ugyanakkor a történettudomány által napjainkban legtöbbet emlegetett tagjai közé tartozik például Klebelsberg Kunó (1875–1932), Hóman Bálint (1885–1951), Gerevich Tibor (1882–1954), Szekfű Gyula (1883–1955) vagy Gragger Róbert (1887–1926). Angyal Dávid (1857–1943) neve az előző generáció tagjaként, de a fiatalabb kollégákkal való kapcsolatai és a két világháború között kifejtett tevékenysége révén ugyancsak ebbe a sorba illeszthető be.

Ujváry Gábor 2010-ben megjelent tanulmánygyűjteménye, melyben a szerző több évet felölelő kutatási folyamat eredményeit teszi közzé, a Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének első kiadványa is egyben. A kötetben szereplő tanulmányok – nem azonos formában – az előzőekben különböző magyar és német nyelvű tanulmánygyűjteményekben, illetve folyóiratokban jelentek meg. Az írások összegyűjtését és újbóli megjelentetését indokolja a tanulmányok komplementer jellege, ugyanis az itt közzétett tanulmányokkal a szerző a két világháború közötti korszak magyar(országi) kultúrájának és kultúrpolitikájának a legkiemelkedőbb személyiségeit és a közöttük lévő viszonyt, ugyanakkor a korszak legnevesebb bel- és külföldi kulturális intézményeinek

történetét térképezi fel, szorosan beágyazva mindezt az adott (ugyanakkor a tárgyalt személyiségek által is alakított) aktuális politikai és ideológiai kontextusba.

Magyarország első világháborús veresége, a trianoni békeszerződés közismerten súlyos pontjai és az ország külpolitikai téren való elszigetelődése az 1920-as években, majd politikai kényszerpályára kerülése a harmincas években² paradox (de érthető) módon a két világháború közötti kulturális élet és a magyar kultúrpolitika felvirágzásához/aranykorszakához vezetett.³ A tudományok és az ezek művelésére fordított erőforrások között kitüntetett helyre került a történettudomány,⁴ ami a társadalmi problémák drasztikus megnövekedése, illetve a revíziós eszmék széles körben támogatott gondolatának/programjának volt a következménye. Mindehhez társult a történettudomány művelésének a politikum szintjéről való személyi támogatása/támogatottsága is.⁵ Éppen ezért a kötet a magyar historiográfiatörténet szempontjából is kiemelkedően értékes, ugyanis a viszonylag feltérképezettnek tekinthető két világháború közötti történetírás hátterét, azaz intézményes szervezetségét, illetve a korszak jelentős történetíróinak politikummal és egymással szembeni kapcsolatát villantja/tárja fel, ami explicit vagy implicit módon, de mindenképpen közvetlen hatással volt a történetírók műveire és az egyes kérdésekben tanúsított álláspontjaikra is.

A tanulmányok a szerző széles körű forrásismeretéről és forráshasználatairól tanúsodnak, ami a több szempontú, többperspektívás elemzést és a kritikai értékelést s

egíti/segítette elő. A gyakori és olykor hosszabb terjedelmű szövegek forrásokból való szó szerinti átvétele nem teszi nehezebbé a szövegek olvasását, sőt olykor igen érdekes, árnyalt és eredeti megvilágítását adják az egyes kérdéseknek/kérdésköröknek, főként azokban az esetekben, amikor a szerző eddig nem kutatott, illetve közzé nem tett levéltári vagy kéziratári forrásokat idéz vagy egészében tesz közzé a tanulmányok függelékekében. A kutatások tárgyául választott viszonylag új területek, illetve a szerző által választott perspektívák újszerűsége a tanulmányok eredetiségének és újszerűségének a garanciája, és ez a szakmai teljesítmény elbírálásának egyik alapvető kritériumát képezi. A források és a választott témákkal kapcsolatos kérdésselvetések egyértelműen pozitív megítélésével szemben azonban módszertani szempontból hiányosságnak tekinthető, hogy igen kevés esetben vet fel a szerző metodológiai vonatkozású problémákat, illetve fejt ki episztemológiai jellegű kérdéseket.

A tanulmányok hasonló logikai felépítése és strukturáltsága az egymással való összehasonlítást és a szövegek könnyű áttekinthetőségét teszi lehetővé az olvasók számára. A szerző olykor szinte szépirodalmi, de mindvégig a tudományosság határain belül maradó stílusa a kötetet a szélesebb nagyközönség számára is élvezhetővé teszi, ami az elemzett korszak iránti nagyfokú érdeklődésből, ugyanakkor a két világháború közötti időszakot bemutató népszerűsítő írások tudományos szempontból való, több esetben tapasztalható kifogásolhatóságából kifolyólag korántsem mellékes tényező. A kötetben szereplő tanulmányok hangvétele a „kuruc” hagyományokhoz és értékekhez áll közelebb, ugyanakkor a szerzőre egyetlen esetben sem ragasztható rá a pártosság bélyege vagy a többoldalú elemzést nélkülöző kritikátlan értékítéletek megfogalmazásának a bírálata. Az ideológiai alapon való értékítéletek megfogalmazása helyett Ujváry Gábor az elemzett személyiségek teljesítményét, illetve a tárgyalt intézmények jelentőségét elsősorban nem politikai, hanem kulturális, illetve tudományos szempontból ítéli meg, azokban az esetekben, ahol a tudomány és a politika közötti határvonal megléte egyáltalán érzékelhető (lásd pl. a Foederatio Americana szervezete) vagy ennek léte a szerző által határozottan kijelenthető (lásd pl. Hóman Bálint történetírói tevékenysége).

A kiadvány négy nagyobb, tematikai szempontok szerint csoportosított, egymás-

tól jól elkülönített részre osztott, amelyek mindenikében – a *Bevezető* kivételével – több tanulmány található. Ezt egészíti ki a szerző által írt előszó, mely a kötet kiadásának a körülményeit és a benne tárgyalt témákat/témaköröket vázolja fel. A közzétett írások eredeti megjelenési helyeire vonatkozó adatokat tartalmazó rész és a kiadvány használatát megkönnyítő, Császtvay Tünde és Ujváry Gábor által összeállított névmutató képezi a kötet kiegészítő részeit.

A *bevezető* tanulmányban a szerző általános képet nyújt a trianoni békeszerződésnek főként a kultúrpolitikára gyakorolt hatásairól. E tanulmány szintetikus jellege értelmi és kontextuális keretként szolgál a kötetben szereplő, analitikus jellegű kérdéseket tárgyaló írások komplex megértéséhez. Lévéen, hogy e helyen a szerző nem az új kutatási eredményeknek a közzétételére, hanem a két világháború közötti korszak megközelítésének történetírói narratíváját meghatározó legfontosabb tények körvonalázására törekedett, e tanulmányban – a többi írástól eltérően – nem használt jegyzeteket.

A kötet második nagyobb fejezetében két tanulmány olvasható, melyek Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint személyiségét, miniszteri tevékenységét, politikai és ideológiai beállítottságát, illetve a kortársak és az utókor általi hozzájuk való viszonyulását mutatja be a szerző. A nevezett személyiségek politikai működésének, illetve tudományos tevékenységének a bemutatásakor a szerző a realiztikus és valóságű ábrázolásra törekszik, egyaránt negatívnak ítélve a napjainkban élő klebelsbergi kép túlzott idealizmusát vagy Hóman Bálint politikai nézetei miatti tudományos tevékenységének méltóképpen számba nem vételét. A széles körben elterjedt, ugyanakkor alapjában véve anakronisztikusnak tekinthető vélemények miatt a szerző Klebelsberg Kunó ideológiai nézeteinek az elemzése kapcsán viszonylag nagy teret szentel a „kultúrfőlény elmélet” klebelsbergi értelmezése elemzésének, illetve Hóman Bálint „szелеktív antiszemizmus” bemutatásának.

A klebelsbergi „kultúrfőlény elmélet” lényege az ország mindenekelőtt kulturális téren való fejlesztésének/fejlődésének a gondolatában áll, ugyanis meggyőződése szerint az e téren elért eredmények egyenes arányban kamatoztathatók gazdasági és kül-, illetve belpolitikai téren is. (54.) Hóman Bálint németbarát politikájával és antiszemita nézeteivel kapcsolatban a szerző kiemelten hangsúlyozza annak revíziós eszmékben,

illetve a Tanácsköztársaság tapasztalatában gyökerező mivoltát, de Ujváry Gábor is elismeri, hogy Hóman „A korszak egyik legjelentősebb, vérbeli és professzionális historikusaként a múltat kiválóan értékelte. A jelent vizont félreismerte, így súlyosan diszkriminatív lépésekhez és intézkedésekhez is a nevét adta.” (81.) Következésképpen a szerző szerint sem a „kultúrfölény elmélet”, sem pedig Hóman Bálint antiszemitizmusa nem illeszthető be az anakronizmus vétségének elkövetésére nélkül a fogalmakkal esetenként elsődlegesen asszociálható második világháborús német tapasztalat sorába, ugyanakkor a napjaink demokratikus értékeitől is igen távol állnak.

A Klebelsbergi és a Hóman Bálint által képviselt, sok tekintetben hasonló kultúrpolitikai eszméknek és politikai irányvonalnak a bemutatását követően a kötet harmadik egységében található tanulmányok a két világháború közötti időszak⁶ nyugati orientációjú kultúrpolitikájának a céljaival és gyakorlati megvalósulásával, azaz a legjelentősebb külföldi magyar kulturális intézményeknek a történetével és ezek jelentős megvalósításaival foglalkoznak. Bécs a két világháború közötti időszakban is „Magyarország nyugati kapuja” (179.) volt, így kultúrpolitikai szempontból is kiemelkedő helyet foglalt el. A kötetben a bécsi magyar tudományos intézmények közül a szerző az 1920-as alapítású Bécsi Magyar Történeti Intézetet⁷ és az 1924-ben megnyíló Collegium Hungaricum intézményeinek történetét tárgyalja. A gazdasági nehézségek ellenére a nevezett két intézmény működését a magyar állam jelentős anyagi összegeket áldozva támogatta, aminek a magyar történelemre vonatkozó nagyszámú Bécsben fellelhető elsődleges források is okát képezték. E részben külön tanulmány foglalkozik az említett két intézménynek otthont adó bécsi Testőr- vagy Gárdapalota épületének a 20. századi történetével.⁸

Lévén, hogy „Németországnak és Berlinnek a magyar tudomány fejlődésében betöltött rendkívüli szerepe közismert”, (226.) a két világháború közötti német-magyar kulturális kapcsolatoknak, illetve a berlini magyar kulturális intézményeknek a tárgyalása a kötet e részének a szerves részét képezi. A szerző az 1916-ban alapított, a magyarságtudomány több ágával (*hungarológia*) foglalkozó Berlini Egyetem (ma Humboldt Egyetem) Magyar Intézetét és a berlini Collegium Hungaricumot, illetve ezen intézmények működését mutatja be egy tanul-

mányban. Mindkét intézmény legsikeresebb korszaka Gragger Róbert igazgatóságának az időszakára tehető. Személyiségének és tevékenységének jelentőségét jelzi, hogy a két világháború közötti időszak második felében, amikor – részben kényszerűség hatására – a Német- és Magyarország közötti politikai kapcsolatok megerősödtek, akkor a két állam közötti tudományos/kulturális kapcsolatok elsekélyesedtek, és ennek a szerző szerint részben Gragger Róbert halála volt az oka. (288.)

A korszak olasz-magyar kulturális kapcsolatainak a mibenlétét és milyenségét a szerző az ebben a vonatkozásban szinte szimbólummá vált Római Magyar Intézet Gerevich Tibor által vezetett korszakának a történeti bemutatásán keresztül villantja fel.

A kötet negyedik, *Történelmi átértékelés* címmel ellátott fejezetében négy, egymáshoz viszonylag lazán kapcsolódó tanulmány található.

Elsőként Angyal Dávid és Hóman Bálint kapcsolatának az alakulása kerül bemutatásra, melynek során egyben esettanulmány szerű elemzést is kapunk a két világháború közötti korszak származástól erősen meghatározott szakmai téren való érvényesülési lehetőségeiről. A két történész között a harmincas években – mindenekelőtt szakmai súrlódások és a hómáni világnézet jobbratulódásának a következtében – megromlott viszony bemutatásával a szerző e tanulmányban újra visszatér és részletes elemzés tárgyává teszi Hóman Bálint politikai nézeteinek tudományos tevékenységére és személyes kapcsolataira gyakorolt hatásait is.⁹

A Hóman Bálint és Angyal Dávid közötti viszony bemutatását követően a szerző Szekfű Gyula és Hóman Bálint sok közös elemet tartalmazó, „párhuzamos, majd elválló életpályáját” mutatja be következő tanulmányában. Ahogyan az előzőekben, ebben az esetben is elsősorban politikai és ideológiai ellentét vezetett a két életút egymástól való eltávolodásához.

A Foederatio Americana szervezetének, illetve ezen intézmény programjának és társadalmi támogatottságának a bemutatásával Ujváry Gábor további adalékokkal szolgál a korszak ideológiai meghatározottságának a megismeréséhez, hiszen a keresztény eszme¹⁰ éppen annyira szerepet kapott a két világháború közötti (és nem csak) jobboldali politikai programban és ideológiában/világnézetben, mint a nemzeti értékek, így tárgyalásának szükségessége legalább akkora jelentőséggel bír.

A kötet utolsó tanulmánya a budai királyi palota ellenforradalmi rendszer időszakában betöltött szimbolikus szerepével foglalkozik, illetve nagy vonalakban felvázolja a két világháború politikai téren végbement eseményeit, így lezárva a kötetet, hiszen

Horthy Miklós kényszerű lemondásának bemutatásával és a budai vár 1945-ös ostromának a felvázolásával a szerző a kötetben tárgyalt korszaknak a legutolsó akkordját pendíti/pendítette meg.

Both Noémi Zsuzsanna

■ JEGYZETEK

1. A kötet címe utalás Szeffő Gyula közismert, nagy hatású művére, ugyanakkor – a szerző elmondása szerint – tisztelgés is Kosáry Domokos előtt, aki *Harminchárom nemzedék* címmel tervezett színtézist a magyar történelemtől. (8.)
2. Az 1920-as években a kultúrdiplomácia terén végbemenő pozitív változások a harmincas években sem évültek el teljesen, ugyanakkor a nemzetközi téren végbemenő politikai változások következtében a magyar politikai elit (részben a szükségszerűségnek engedelmességgel) a korszakban megszakítás nélkül első helyen szereplő revíziós programot a kultúrdiplomácia helyett politikai téren látta megvalósíthatónak, és igyekezett beteljesíteni.
3. Az első világháborút megelőzően, önálló magyar kultúrpolitikáról csupán 1848/49-ben, illetve az 1867-et követő idősakra vonatkozólag beszélhetünk, mindazonáltal 1918/20-ig – lévén, hogy külpolitikai szempontból Magyarország a kiegyezést követően sem volt önálló – kultúrpolitikája kifele nem, csupán befelé irányulhatott.
4. „A történettudomány – mint az akkoriban legfontosabbnak számító nemzeti tudományág – szerepe ugyanis Trianon következtében rendkívül felértékelődött.” (385.)
5. „Éppen a miniszteri bábáskodás, illetve a társadalomban a történeti problémák iránti érzékenység növekedése következtében vált a két világháború közötti időszak a magyar történettudomány aranykorszakává.” (52.)
6. A *magyar kultúra őrszemei* című tanulmányban a szerző a magyar kultúrdiplomácia születésétől egészen napjainkig felvázolja az e téren való törekvéseket és lehetőségeket, rámutatva a politikai rendszerek változásának e téren is jelentős változásokat okozó hatásaira.
7. A bécsi történeti kutatások intézményesítésének javaslatát először 1917-ben vetette fel Klebelsberg Kunó, így halála után, 1933-ban az intézetet tiszteletére Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutatói Intézetnek nevezték el.
8. 1959-ben a palotát a magyar állam áruba bocsájtotta az osztrák állami szervezetnek, hiszen az osztrák közvélemény a Magyar Kommunista Párttal ellentétben úgy gondolta, hogy „[...] nem akármilyen épületről van szó a Weghuber-park mellett, hanem az egyik legnagyobb osztrák építész egyetlen városi palotájáról. Ezt pedig a magunk számára megőrizni: kötelesség”. Az épület eladási árából fedezték az 1963-ra felépülő Collegium Hungaricum új hollandtrassei épületét. (225.)
9. E tekintetben a szerző a tanulmány végén kijelenti, hogy: „[Hóman] Politikai rehabilitációját nem, tudóskénti elismerésének – 1945-ben megvont akadémiai tagságának – visszaállítását azonban mindenképpen indokoltnak látom.” (379.) Hóman esetében a történetírói és a politikai tevékenység elválasztását Szeffő Gyula is szorgalmazta, ugyanis ahogyan a népbírószághoz küldött levelében megfogalmazta: Hóman „[...] tudományos munkásságában semminemű tudományellenes szempontokat nem alkalmazott: sem németbarát, sem hitlerista, sem antiszociális, sem antiszemita szempontokat. Hóman Bálint irodalmi munkássága tudományos szempontból a magyar szellemi élet nagy nyeresége volt.” (406.)
10. A tárgyalt korszakban a keresztény ideológia, a sajátos politikai és szellemi közeg által meghatározott módon, tartalmi szempontból a korszakra jellemző egyedi jegyeket is magába foglalt.

JOBBRA ÁT: ÚJSÁGÍRÓK A PROPAGANDA SZORÍTÓJÁBAN

Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom
a Horthy-korszakban*

■ Sipos Balázs mérföldkőnek nevezhető, komoly kutatásokon alapuló monografikus kötettel gyarapította a mai napig hiányosnak mondott magyarországi sajtótörténetet. A könyv, bár műfajilag nem sorolható a könnyen olvasható munkák közé, erőteljes visszhangot váltott ki.¹ Egyik recenzense a „szűk cím, tág tartalom” szintagmával minősíti.² A cím és a „fehér lovas” Horthy Miklóst ábrázoló könyvborítón belüli tartalom valójában nem fedi le teljes egészében a könyv tárgyát, mivel ennél sokkal többről van szó. Aki a cím kapcsán csupán sajtótörténeti vázlatra lesz kíváncsi, annak jó értelemben csalódnia kell, mivel a kötet annál sokkal többet nyújt: ahogy a szerző fogalmaz az előszóban, a tárgya nem csupán „a” sajtó és „a” hatalom, hanem a politikai kommunikáció, a propagandatörténet és a médiadiskurzusok elemzése, valamint a hatalom viszonya a sajtóhoz, az újságírók alkalmazkodása stb. A kötet négy nagy fejezetre tagolódik, amelyek számos alfejezettel tartalmazznak, betartva a kronologikus sorrendet a politikai történések ismertetésében. A fejezeteket általában elméleti rész nyitja, amelybe beleszövődnek a politikatörténeti események is, befejezésük pedig egy-egy „gyakorlati” résszel zárulnak, amely eset tanulmányszerűen mutatja be a felvázoltakat. A bevezető fejezet eligazítja az olvasót a kutatott tárgy fogalomvilágában, értelmezési keretet és szakirodalmi betekintést ad a felvetett téma alapjaihoz. Ez a fejezet (ahogy a többi is) logikusan felépített, magyarul jellegű, amelyben a szerző különböző kérdéseket vet fel, illetve válaszolva reflektál ezekre. Mivel olykor a bonyolult fogalomhasználat és gondolatmenet „veszélyt” jelenthet az olvasó számára, a szerző az alfejezet végén összefoglalja mondanivalóját, és pontokba szedi érvelési rendszerét, a közérthetőség érdekében. Sipos Balázs könyvének egyik első „hiányossága” éppen a szerző be-

mutatása, ugyanis ebből kiderülne, hogy nem csupán a témában jártas kutató munkája, hanem több részkutatás, publikáció eredménye.³ A bevezető fejezetben ismertetésre kerül a sajtótörténet magyarországi példája, amely az alapoktól tisztázza a főbb kérdéseket, egyebek között, azt miszerint a korabeli szemlélet szerint kérdéses volt, hogy az újságírás „történetírás ötörai lapzártával” vagy szépirodalom-e. Ezenkívül beszámol a nemzetközi és magyarországi történetírás közötti aszinkronitásról szóló vitáról is.

A Horthy-korszak sajtópropagandájára azért is szükség volt, mivel az olvasók a vesztes háborúért, forradalmakért egyrészt az újságokat tették felelőssé („a média mint nagyhatalom”). Az első világháborús média és propaganda hatása és megerősödése is bemutatásra kerül – ennek legkényesebb pontja a hazugságok, sztereotipizálódó nemzetek vagy a katonák dehumanizálódása, melyekből a kötet igen érdekes példákat emel ki. A propaganda szó elterjedése, etimológiája, jelentésváltozása, valamint korabeli fogalom-meghatározása szintén fontos szerepet kap az első részben. A propaganda, sajtó és más médiumok a közvélemény alakítói, nehéz is ezeket egymástól teljesen elválasztva tárgyalni.

A közvéleményről kapcsán a szerző a *Révai Nagy Lexikona* 1915-ös kötetéből idézett definícióból indul ki, és ezt árnyalja a korabeli szerzők vélekedésével. Tipikus példa volt a nyilvánosság és közvélemény egybemosása, illetve a közvélemény megszemélyesítése (pl. valaki nyilatkozik a közvéleménynek, tudatja a közvéleménnyel).

A médiumok rendszeresen alkalmazkodtak a kiszabott ideológiai vonalhoz (például a rádiók nem játszhattak dzsesszzenét, „néger zenét”), és a nemzetközi szövetségekhez (a magyar-német szövetség elfogadtatása érdekében) berlini zeneműsoroikat sugároztak. A médiafogyasztás mérté-

két a korabeli adatokkal és becslésekkel ábrázolja a szerző, miközben a különböző médiumok országos lefedésébe is betekintést ad. Az ebből levonható következtetések szerint a bűnügyi esetek, de főleg a háborúk bővítették a hírlapi piacot a hírérték állandósága miatt. Egy másik alfejezete a könyvnek a propaganda gyakorlati szerepét mutatja be a zsidókérdés kapcsán az ellenforradalom idején. Különbőféle sajtótermékek diskurzusa-it vizsgálja, amiből kitűnik, hogy a zsidókérdés gyakran összemosódik a bolsevizmussal (s ebből fakadóan „Trianon okozója a destruktív sajtó”). Az antiszemita propaganda lapvitákat, pereket is eredményezett, amelyek lényege a zsidóságnak az első világháború idején játszott szerepéről szól. A polémia továbbburjánzása a legnagyobb lapok szerkesztőit (Rákosi Jenő), történészeket (Mályusz Elemér) más értelmiségieket, politikusokat vont be a vitába.

A Horthy-korszakban számos politikai sajtóorgánium volt forgalomban Magyarországon, amelyek ideológiai irányultságuktól függően támadták vagy támogatták a regnáló kormányt. Lapkiadás szempontjából a csökkenés vagy növekedés függvényében több korszak különíthető el. Ezeket az ingadozásokat gazdasági és egyéb médiafogyasztói tényezők befolyásolták. A sajtópiac a liberalizációnak tűnő számadatok ellenére politikailag irányítva volt. Ennek legfeltűnőbb példája: az Imrédy-kormány idején, 1938–39-ben több mint 410 lapot szüntettek meg, azonban meglemlíthető az összkép kedvéért, hogy 1938-ban 1564 postán terjesztett újság jelent meg Magyarországon, melyekből 376 politikai lap volt. Ez a számadat jelentős növekedést mutatott az 1920-as évekhez képest. A sajtópiac politikai pluralizmusa ellenére léteztek olyan feltételek, amelyeknek megszegése a lapszám korlátozásával, betiltásával és az újságíró megbüntetésével kellett számolni. Ilyen volt a szigorú tekintélytiszteltet vagy a túlzott szabadelvűség. A szerző számos példájának többsége többsége igencsak humorosan csenghet. Például *Az Est* című lap *Kedves Gróf Csáky!* című cikke keltett felháborodást hatalmi körökben – a malört követően *Az Est* vezetői ígéretet tettek, hogy többé nem szólítják „kedvesnek” a miniszteriális férfiakat. A tekintélyhez való szigorú ragaszkodás abban a felfogásban gyökerezett, mely szerint az ország megconszoktatásáért és a forradalmak által okozott állami dezintegráció miatt a tekintélyek és a hagyományos értékek eltűnése volt a felelős tényező.

A sajtópolitika gyakorlata című alfejezetben a szerző a sajtótörvények szabályozó szerepét mutatja be. Ebből kiderül, hogy bár 1921-ben a cenzúra megszűnt, a magyarországi sajtószabályozás miatt gyakorlatilag nem volt szabad a sajtó. A lapalapításhoz miniszterelnöki engedély szükséges volt, ugyanígy a miniszterelnök élhetett (és élt is) a lapbetiltás jogával vagy ennél kevésbé súlyos szankciókkal. Betiltás esetén az adott sajtóorgánium a legjobb esetben is csak más néven jelenhetett meg újra. A szerző számos példával és statisztikával támasztja alá a tényt, miszerint a sajtószabályozás területén nem volt kiszámítható az igazságszolgáltatás. Többek közt József Attila pereivel példázza ezt a tételt, akit többször is felmentettek a vád alól (pl. a szocialisták-perben), míg hasonló eseteket szigorúbban kezeltek. A sajtóirányítás jogi bizonytalanságai végigkísérték a vizsgált korszakot. A könyvben a vonatkozó perióduson belül a különböző kormányok sajtópolitikai koncepciója is bemutatásra került. Ezek tanulsága, hogy hatalmon levő kormányok a sajtó akarata szerint kívánták módosítani a sajtótörvényt, követve egyes nyugat-európai példákat. 1938-ban Magyarországon olasz–német-osztrák mintára államosították a sajtót. Létrehozták a sajtókamarát, amelyet az ügyvédi kamarához hasonló szervezetként képzeltek el, hogy általa kontrollálni, védeni és képviselni lehessen az újságírói tevékenységet.

A szerző érdekesen mutatja be magát „az újságíró”, illetve a fogalom alakulását a kutatott periódusban. Az újságírói gyakorlatot az idők során többszörösen szabályozták, újra és újra definiálták, de végeredményben értelmiségi foglalkozásként ismerték el, amely különbözött a művészi és irodalmi tevékenységtől. 1931-től már hivatalos okirattal is igazolhatták foglalkozásukat az újságírók. A Magyar Országos Sajtókamara felállításától kezdve többé nem tekintették szabad pályának az újságírást, így csak az számított hivatásos újságírónak, aki tagja volt a kamarának. Megtudhatjuk, hogy a két világháború közötti Magyarországon az újságírás a jól fizetett szakmák közé tartozott – főként egy fővárosi újságírónak a kiegészítő bevételekkel decens polgári megélhetést biztosított. Viszont az is érdekes, hogy miközben Amerikában és a nyugat-európai országokban beindult az újságírói szakképesítés, addig Magyarországon az volt a kérdés, hogy tehetség vagy képzettség szükséges a sikeres újságírói gyakorlat elsajátításához. Tanfolyamok beindultak Magyarországon

is, azonban a felsőoktatásban nem sikerült beépülniük. Elsősorban a szerkesztőségekben lehetett ilyen fokú képzésre szert tenni, amely a céhrendszerek műhely-szerű képzéséhez hasonlított. A „jó” újságíró típus meghatározására több korabeli koncepció létezett, amelyeket a szerző példaként felhoz. Azonban a sajtókamara nem minőségi szűrő lett, hanem a faji-származási arányokat és politikai megbízhatóságot felügyelte.

A második világháború alatt, a már említett hírforrás állandósága ellenére csökkent a lapkiadás Magyarországon. Egyrészt az 1938-as rendeletek miatt, amelyek gyakorlatilag megszüntették a szabad újságírási gyakorlatot, másrészt a lapalapítást megnehezítő miniszteri engedélyhez kötötték. 1939. szeptember 1-jén életbe lépett a háborús sajtócenzúra; bonyolult és olykor ellentmondásos folyamatának bemutatására a szerző külön alfejezetet szentelt. Itt különböző cenzori esetek, szabályok, ellentmondások elemzése mellett arra is rávilágít, hogy a sajtóirányítás miként vagy milyen elvek szerint működött, és ezek hogyan változtak a háború alatt. A sajtóirányításnak a külpolitikához is nagymértékben kellett alkalmazkodnia. Sok esetben az újságíróknak igen nehéz volt megfelelniük e kritériumoknak, például esetenként írásaikban úgy megmaradniuk németbarátoknak, hogy közben az angol-amerikai szimpátia se tűnjön el teljesen. A szerző egy a gyakorlatban is alkalmazott propagandamechanizmust mutat be: a Szovjetunió második világháborús ábrázolásán keresztül egy fajvédő lap, a *Magyarság* hasábjain. Az itt leírtakból kirajzolódik, hogy a sajtót irányító rendszer nem volt hibáktól mentes, és minden erőfeszítés megjelenhetett egymással ellentétes tartalmú cikkek a háborús erőviszony-

ok, illetve a német nyomás függvényében. A szerző a kötet utolsó rövid fejezetében mintegy összefoglalásként mutatja be a magyarországi sajtó német megszállás utáni ellenállási törekvéseit, majd az ezt követő időszakot, melynek fő ellentmondása, hogy az ellenállókból is gyakran áldozatok lettek. A Kádár-korszak történetírása nem tudta objektíven megvonni a mércét a Horthy-korszak sajtópolitikáját illetően.

A kötet hiányosságáról is beszélnem kell, amely önmagában elenyésző, de a teljességre való törekvéshez szükséges. A szerző eleve a magyarországi Horthy-korszak sajtójával foglalkozik, így nem is kérhető számon tőle a korabeli sajtó erdélyi vonatkozása, habár a könyvben két neves erdélyi politikus-újságíró neve is feltűnik: a Paál Árpádé és Krenner Miklóse (újságírói álnevének Spectator), akikről legalább egy lábjegyzet erejéig említést lehetne tenni, a szakavatottak számára ugyanis jóval ismertebb például Rákosi Jenő neve, mint az erdélyi korabeli sajtó képviselői.⁴ Ugyanakkor a kötet kitér a második világháború korszakának sajtóeseményeire, de ide tartozó hiányosságként említhető a visszacsatolt területek sajtóbeli integrációja, illetve ezek hatása az anyaországi sajtóra. Mindezek ellenére jól dokumentált munkáról van szó, amely a legkülönbözőbb forrásokat használja példaértékűen, a legfrissebb hazai, és nemzetközi szakirodalomtól, a korabeli memoárirodalomig és levéltárak iratanyagáig. A szerző méltó módon zárja munkáját, bemutatva, hogy a második világháború idején a sajtóbeli ellenállás emlékezete miként függött össze a sajtó és hatalom viszonyának ábrázolásával, ami tulajdonképpen a jelen kötet tárgyát is képezi.

Fodor János

■ JEGYZETEK

1. Számos könyvismertető jelent meg, pl. a 168 Óra <http://www.168ora.hu/arte/konyv-ajanlo-sajto-horthy-media-cenzura-sajtoszabadsag-80741.html> vagy a HVG online felületén http://hvg.hu/Tudomany/20110705_jozsef_attila_per_sajtotorveny_horthy
2. Cserhalmi Imre recenziója: <http://www.emasa.hu/cikk.php?id=8779>
3. A hiányosságot ez esetben ironikusan kell érteni. A szerzőnek megjelent már könyve, szerkesztett kötetei és számos tanulmánya a témában, a teljesség igénye nélkül néhány: *a politikai újságírás mint hivatal. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Napvilág Kiadó, Bp., 2004; *Van-e a politikának társadalomtörténete? (A politológia, a szociológia és a történetírás viszonya)* Aetas 2009. 3. 156–166; *Magyarságocsárlás, liberalizmus, modernitás. Rákosi Jenő és a Nyugat találkozásai a Budapesti Hírlapban*. Mozgó Világ 2009. 5. 101–107; „Törvényünk háborús még.” *József Attila és a büntető igazságszolgáltatás*. In: *A kémikus, a pszichiáter, a jogász... és az irodalomtörténet*. József Attila-értelmezések. Szerk. Sárközy Éva. ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet – L'Harmattan Könyvkiadó 2007. 179–193. *Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”, 1919–1942*. Múltunk 2005. 3. 3–37. És ezeken kívül számos olyan tanulmány, amelynek tartalma visszacseng.
4. Krenner és Paál két világháború közti munkásságáról Mikó Imre és Ligeti Ernő számol be, de a kortárs szakirodalom is. Lásd: Mikó Imre: *Huszonkét év — az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Bp., 1941; Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálmá. Egy nemzedék szellemi élete*. Pallas Akadémia, Csíkszereda, 2004 vagy az újabb feldolgozások közül György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Kézirat, doktori disszertáció, Bp., 2006; Bárdi Nándor: *Paál Árpád Székely Köztársaság terve 1919-ből*. Magyar Kisebbség 2003. 2–3 sz. 115–119.

OKNYOMOZÁS A BORIAK UTÁN

Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*

■ A második világháború alatt megközelítőleg ötvenezer magyar zsidó szolgált a keleti fronton munkaszolgálatosként. Az 1943-ban és 1944-ben a jugoszláviai Borba vezényelt hatezer munkaszolgálatos ennél kisebb csoportot képezett, de egyáltalán nem tekinthető jelentéktelennek sem számát, sem sorsát illetően.

Csapody Tamás hosszú évek óta kutatja a boriakat, és terjedelmes könyvének megjelenését számos szaktanulmánnyal alapozta meg. Ezekre a korábbi szövegekre alapozva adta közre 2011-ben az alapkutatásokra épülő és a témával korábban foglalkozó szerzők által kanonizált ismereteket korrigáló vagy felülíró könyvét. A magyarországi zsidóság második világháború alatti elpusztításának két legfontosabb eszköze a deportálások és a munkaszolgálatra való behívás volt. Csapody ez utóbbi áldozatainak állít emléket a könyvével, amely saját bevallása szerint nem monográfiának készült, hanem a bori munkaszolgálatosok történetének egy-egy aspektusába kíván részletekbe menő és teljességre törekvő betekintést nyújtani.

A kötet tehát nagyjából hatezer ember sorsáról és a rájuk vigyázó magyar katonákról szól. Zsidó munkaszolgálatosokat egy 1943. júliusi és egy 1944. tavaszi magyar-német megállapodás értelmében szállítottak, két 3000 fős csoportban Jugoszláviába. A második, 1944-es transzporttal került Borba többek között Radnóti Miklós és Justus Pál is. A színes- és nemesfémek termelő bori bányák korábban francia kézben voltak, és Párizs 1940. júniusi megszállása, majd Jugoszlávia 1941-es elfoglalása állította őket a német hadiipar szolgálatába. A németek számára nagyon hamar kiderült, hogy a nehéz munkakörülmények miatt nem tudnak elegendő munkaerőt toborozni, és a termelés fokozása és olcsóbbá tétele érdekében kényszermunkaerő alkalmazását határozták el. Így kezdtek el 1941 végétől Borban és a környékén légereket építeni, amelyekből 1944-re már mintegy 35 működött. A háború éve alatt 30–80 ezer munkás és kényszermunkás dolgozott ezekben a bá-

nyákban és a hozzájuk tartozó infrastruktúrális építkezéseken. Köztük nemcsak zsidók, hanem bosnyákok, horvátok, magyarok, szerbek, szlovákok, olasz hadifoglyok (1943 májusától), elfogott partizánok, valamint cseh, francia, görög, lengyel és román munkások is voltak. A Magyarországról ide vezényelt hatezer munkaszolgálatosnak 93 százaléka volt zsidó, és őket az ország különböző területein állomásozó 14 munkaszolgálatos századból szedték össze. Ez egyben azt is jelentette, hogy mind kulturális, mind modernizációs szempontból egy igen homogén magyar zsidó kontingens került egyazon zászlóaljba. Sokan közülük korábban az ukrajnai frontot is megjárták, tehát már előzetes tapasztalatokkal rendelkeztek a magyar keretlegények kegyetlenségéről. Helyzetük abban különbözött a nem zsidó társaikétól, hogy ők fajelméleti szempontok szerint kerültek Borba, a velük szemben alkalmazott bánásmód általában sokkal brutálisabb volt, és a visszavonulás során történő kivégzéseknek nagyobb eséllyel estek áldozatául.

A magyar-német megegyezés értelmében a munkaszolgálatosok a Borba való megérkezésüket követően is a magyar keret fennhatósága alá tartoztak, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy magyar katonai parancsnokság alatt dolgoztak, magyar katonai hadbíróóság ítélkezett felettük, és rendfokozat nélkül ugyan, de katonai hierarchiában álltak. A megállapodás szerint a munkaszolgálatosok német katonai fejadagokat kaptak, a gyakorlatban viszont ez soha nem jutott el maradéktalanul hozzájuk, mert a keretlegények a nagy részét ellopták.

A bori munkakörülményekről és a szovjet csapatok előrenyomulása által kiváltott német visszavonulásról, valamint a magyar munkaszolgálatosok 1944 szeptemberét követő sorsáról számos visszaemlékezés és szakmunka is megjelent. Csapody Tamás a bevezető fejezetben lényegében ezeket összegzi, de már itt előrevetíti a kötetben végigvonuló forráskritikai módszerét. A szerző röviden ismerteti a két részre osztott magyar

munkaszolgálatosok kálváriáját, amely azal kezdődött, hogy a szovjet előrenyomulás következtében 1944. augusztus végén és szeptember elején az altáborokban dolgozó munkaszolgálatosokat visszarendelték Borba. A nehéz munkakörülmények, a kegyetlen bánásmód, a rossz higiénés viszonyok és a rossz étkeztetés ellenére a visszavonulásig a zászlóalj tagjai túlnyomó többségének sikerült életben maradnia. A hatezer magyar zsidó munkaszolgálatost két lépcsőben szándékoztak Magyarország felé és onnan Németországba indítani. Az első csoportba kerülő 3600 főnek a sorsa lényegében megpecsétlődött: pár százan megszöktek útközben, 1500 embert menet közben végeztek ki, további 1500 német koncentrációs táborokba került (közülük ötszázan maradtak életben). A kétezer fős második csoportot 1944. szeptember 29-én indították útnak, és két nap múlva a Tito-partizánok felszabadították őket. Döntő többségük Arad és Temesvár irányába próbált hazajutni, mások pedig beálltak a partizánok közé.

A kontextualizálás szerepét ellátó bevezető után a könyv részműveket tárgyal, és közben élettörténeteket közöl velünk. Ettől válik egyszerre szigorúan adatolt pozitivistá történeti munkává és sorstörténetek láncolatává. Tulajdonképpen önálló esettanulmányokként is megálló fejezetekből tevődik össze a bori történet. Több mint hetven oldal foglalkozik az orvosokkal és az orvoslás, a gyógyítás bori lehetőségeivel. De ezeken az oldalakon nemcsak a nevesített zsidó orvosok életrajzát és bori tevékenységükkel ismerkedhetünk meg, hanem mindeközben képet alkothatunk a munkaszolgálatosok élet- és munkakörülményeiről, egészségi állapotáról, a gyakori munkabalesetéről. Ebben a fejezetben vállalkozik Csapody Tamás arra a hatalmas munkára, amelynek során táborszerkezeteket, útvonalakat és eseményeket rekonstruál, mindezt összevetve a korábbi, sokszor téves ismeretekkel.

Külön fejezetek foglalkoznak Justus Pál és Radnóti Miklós sorsával, de kettőjük története végigvonul a teljes könyvön is. Egyéb alfejezetekben is fontos utalásokat találhatunk rájuk vonatkozóan. Az első bori csoport újvidéki és dunántúli gyalogmenetét aprólékosan rekonstruálva lépésről lépésre követi a munkaszolgálatosok sorsát, köztük Radnótiét és Justusét. A Borból Magyarországra irányába gyalogmenetben elindított munkaszolgálatosok 1944. október 2-án érkeztek meg Újvidékre. A következő állomásuk Cservenka volt, ahol a magyar keret át-

adta őket a német katonáknak. A németek pedig már az első nap mintegy 700–1000 munkaszolgálatost kivégeztek. A túlélők útja Zomboron keresztül folytatódott Mohácsra és Bajára, ahol a kíséretüket újból magyar katonák vették át. A kivégzések vagy a különböző betegségek és sérülések által előidézett elhalálozások következtében az első csoporttal útnak indított bori munkaszolgálatosok közül kevesebb mint 1 400 személy érte el Hegyeshalomnál a határt, ahol a magyar katonák ismét átadták őket a németeknek. Többségük a német koncentrációs táborokban (Flossenbürg, Sachsenhausen) lelta a halálát.

A dunántúli gyalogmenet során végezték ki Radnóti Miklóst is. Csapody több forrás kritikai elemzésével jut el arra a következtetésre, hogy a Győr-közei Abdánál a költőnek és 21 társának a kivégzése nem lehetett az eddig általánosan elfogadott november 9-i napon. Az abdai kivégzésről készült tanúvallomások és egyéb források összevetése alapján a szerző egy nappal korábbi időpontban állapodik meg. Ez az egynapos eltérés ugyan jelentéktelennek tűnhet, de a történeti hűség szempontjából mindenképpen fontos.

A munkaszolgálatosok gyalogmenetét kísérő magyar katonák felelősségre vonásával és háború utáni sorsával közel százoldalas fejezetben foglalkozik Csapody. A keret leghírhedtebb tagjairól, köztük Marányi Endre bori táborparancsnokról, Tólas Andrásról, Juhász Pálról és Sisák Györgyről részletes életrajzi adatokat és pályafutást közöl, valamint ismerteti az ellenük lefolytatott népbírósági pereket és azok eredményét. A teljes keretlegénység nevesítésével is megpróbálkozik a szerző. A források szerint a munkaszolgálatosokat 12 magyar tiszt és egy 102 főből álló legénység kísérte. Közülük 64 személyt sikerült név szerint is azonosítani, a felelősségre vont vagy meggyanúsított katonákról pedig külön listát közöl. Itt hívja fel a figyelmet arra, hogy sok háborús bűnnel vagy emberiség ellen elkövetett bűncselekménnyel vádolható személy ellen nem folyt eljárás, vagy felmentették őket. Az egyik legjellemzőbb példa erre Marányi Ede bori táborparancsnok esete, akinek a felelősségre vonása elmaradt a háború után. Marányi 1944 végén Ausztriába távozott, ahol Fehér Antal álnéven élt. Innen, ugyanezen a néven Nyugat-Németországba költözött, és itt halt meg 89 éves korában, 1985-ben. Marányit 1946-ban távollétében háborús bűncselekmények elkövetésével

gyanúsították meg, de elítélésére soha nem került sor. Ennek következtében a neve fel sem került a háborús bűnösök listájára, sőt, Csapody feltételezése szerint, Marányiról és nyugat-németországi lakhelyéről mindvégig tudtak a Rákosi- és a Kádár-rezsim illetékesei.

Azt az adatmennyiséget, amit a bori munkaszolgálatosokról szóló könyv tartalmaz, nem egyszerű feldolgozni, és nem egyszerű megemészteni. Amennyiben használati útmutatót kellene írni hozzá, akkor abban az állna, hogy legyen mindig kéznél, hiszen a pontos történetrekonstrukció és dekonst-

rukció folytán a témával foglalkozó szakember számára nélkülözhetetlen. De ki is lehet ez a szakember, akinek föltétlenül használnia kell Csapody könyvét? Elsősorban történész. De ugyanilyen értékes a könyv egy-egy része egy orvostörténész vagy egy irodalmár/irodalomtörténész és jogtörténész szempontjából is. A folytatás pedig már készül. A Borral kapcsolatos esettanulmányokat és a jelen könyvet egy bori monográfia követi hamarosan a szerző tollából.

Gidó Attila

FORDULÓPONT. KÜLSŐ VÁLTOZÁS. BELSŐ VÁLTOZÁS?

Murádin János Kristóf: *Transformări instituționale în viața culturală maghiară din Transilvania în perioada 1944–1948*

■ Murádin János Kristóf 2010-ben megvédett doktori disszertációját könyv formában a Sapientia – EMTE kiadója, a Scientia jelentette meg 2012-ben, a Sapientia Könyvek sorozatban, román nyelven. Eredeti címe: *Transformări instituționale în viața culturală maghiară din Transilvania în perioada 1944-1948*, amelyet a kötet végén található magyar nyelvű kivonatban a szerző így fordít le: *Az erdélyi magyar kultúrélet intézményi átalakulása 1944 és 1948 között*. A kiadó említett sorozatában olyan szakmunkákat ad közre, amelyek a tudományos kutatások legújabb eredményeit ismertetik. Ez a téma nemcsak a történettudomány szempontjából jelentős, hanem társadalmi szempontból is, mert időszerű.

Az érzékletesebb kifejezés kedvéért a kultúrának a köznapri emberre gyakorolt hatásával kapcsolatban olyan szavakat szoktak használni, mint „áramlat”, „hullám”, „sodrás” – olyan erőt sugallnak ezek, amellyel szemben az egyén tehetetlen. A mai, vagyis az individualista igazságérzet számára ez megbotránkoztat, ezért népszerű téma – különösen a fiatalok körében – a kultúra általi hatalomgyakorlás, a manipuláció. Olyannyira népszerű, hogy felhígulni látszik;

paradox módon áramlattá válik az árral szembeni úszás. Talán azért van ez, mert a rendszerváltás után születetteknek s főként az azóta felnőtt nemzedéknek a nevelői életük meghatározó részét jogfosztottként élték le; gyermekeiknek, neveltjeiknek egészen más körülmények között kell megtalálniuk a szabadságot, és jóformán egyedül kell rájönniük, mit kezdjenek vele. A szabadságfelfogás kérdésének a jelenleg alakuló világ-szemléletekben meghatározó szerepe van, s ebben a helyzetben fontos a totalitárius rendszerek történeti megismerése. Időszerűnek nevezünk a témát társadalmi szempontból, s az előbbieken leírtakkal kívánjuk alátámasztani, hogy valóban az – éppen a kötetben tárgyalt váltás időszakában, éppen a kulturális intézmények vizsgálata. Problémát jelent, hogy az érdekelték, pontosabban, akiknek érdekükben állna megismerni a történelmet, többnyire száraznak és unalmasnak tartják a történettudományt; nem fogják fel, hogy általa olyan kérdésekre kaphatnak választ, amelyek őket nagymértékben foglalkoztatják. Maga a szerző is tisztában van ezzel a kettősséggel, s amint a bevezetőben megfogalmazza, annak a kihívásnak próbál eleget tenni, hogy a múlttól könnyen felfog-

ható, a mai olvasó figyelmét megragadó, de pontos, tudományos igényű képet nyújtson. Ezzel indokolja meg témaválasztását is: egyrészt a művészeti, irodalmi alkotások mindig mélyebb hatást gyakoroltak a köznapi emberekre, így olykor hatékonyabban továbbították akár a múlt tartalmát is, mint a szakmunkák; másrészt a mindenkori művészet fejezi ki leghívebben a kor társadalmának a világról és önmagáról alkotott képét – ezeken keresztül tehát a történelemnek egy személyesebb oldalát lehet megragadni.

A szerző szerint a kultúrélet két eleméből tevődik össze: művészeti és tudományos életből. Ezek tovább oszthatóak három, illetve két részre, így alakul ki az öt fejezet: a színművészetről, a képzőművészetről, az irodalomról, a felsőoktatásról és a tudományos intézményekről. Ezeknek a témáknak egyenként van már saját szakirodalma, Murádin János Kristóf munkája így elsősorban abban a tekintetben nevezhető hiánypótlónak, hogy a közművelődés összetevőit ebben a korszakban egy kötetben vizsgálja. Mindemellett a fejezetek egymástól függetlenül is olvashatóak, így is tudnak újat nyújtani, ugyanis a szerző számos publikálatlan forrást is használt kutatása során, amelyekre még visszatérünk.

A címben megjelölt időintervallum nem jelent, nem is jelenthet szigorú határt – a munka néhol átlépi ezt a keretet, de mindannyiszor szükségszerűen. Akit egy kicsit is foglalkoztat a történelem, az tudhatja, hogy a múlt nem különálló események sorozata, amelyeknek dátumokkal el lehetne vágni. Az első fejezetben bemutatott színházak, színtársulatok sorából kilóg az 1953-ban alapított nagybányai színház. Ebben a könyvben azért kapott helyet, mert egy folyamatnak, a régi hagyományokra visszatekintő, de 1948-ban megszűnt szatmári magyar színház újjászületésének volt a része, a ma is fennálló Szatmárnémeti Északi Színház elődje. Ha ezt a tényezőt nem vesszük figyelembe, nem fogjuk megérteni, mi módon élkelődik a késői és rövid életű nagybányai színház a fejezet közepébe, a többi színház közé, holott azoknak a sorrendje leginkább régiségük, illetve jelentőségük szerint áll össze. Érthető módon a kolozsvári kezdi a sort, amely már akkor 150 éves múlttól adhatott számot, s az egész erdélyi magyarság szempontjából nagy jelentőséggel bírt. Az ugyancsak korábbi hagyományokra visszatekintő nagyvárad, majd a szatmári színház után következik nyomban a nagybányai – ennek okát az imént vázoltuk. A nálánál korábban, de

mégis újonnan alakult marosvásárhelyi színház követi, ezt pedig a sepsiszentgyörgyi, az aradi és a temesvári magyar színházak. A repertoárok és a színészgárda ismeretése mellett pontos adatokat kapunk a színtársulatok anyagi helyzetéről. Az állami támogatásokból – miután a sajtó kellőképpen megünnepelte a kisebbségi kultúréletről is gondoskodó hatalmat – gyakran csak a szép ígéretek érkeztek meg. Az összkép száraz dokumentumokon keresztül is nyomasztó. A számadatokból is kiderül a kényszerhelyzet, amelybe az új rendszer a magyar színtársulatokat taszította. Az igényes rendezők szerették volna tartani a színvonalat, klasszikus vagy haladó szellemű nyugati darabokat kívántak műsorra tűzni; a legnagyobb közönséget a könnyű előadások, operettek vonzották, márpedig az önfenntartáshoz nézők tömegére volt szükség; „fentről” nevelő hatású szovjet műveket követeltek – ezt a három utat nem lehetett egyszerre járni.

A két világháború közötti erdélyi magyar képzőművészet és irodalom szorosan összefonódott a sajátosan erdélyi hang, erdélyi jelleg megtalálásának vágyával, a transzszilvanizmussal. A művelődés eme két területe között fennálló szoros kapcsolatot leginkább Kós Károly alakjával szokás megjeleníteni, de nem az ő sokoldalú egyniségét jelentette az egyedüli kapcsot. A Barabás Miklós Céh az Erdélyi Helikon íróinak közreműködésével jött létre 1929-ben. Az 1944-ben alakult Józsa Béla Athenaeum ugyancsak egységként kezeli az erdélyi közművelődést. A kettő közötti törés kimutatására szükséges volt ismertetni azt a korszakot, amelynek végét olyan tragikus események jelezték, mint a műcsarnok épületét ért bombatámadás, a Barabás Miklós Céh iratainak megsemmisítése – a szerző szerint ezek szimbólumértékű mozzanatok voltak. A második fejezet első egysége ezért ugrik az időkeret elé. Az erdélyi magyar képzőművészetnek újjá kellett szerveződnie, belső konfliktusok és a külső nyomás terhes tényezői mellett. A fejezet harmadik egysége a művészképzés intézményesülését mutatja be, a negyedik pedig ismét egy elvághatatlan folyamat szerves részét: az 1948-ban létesült Magyar Művészeti Intézet működését és 1950-es megszűntét. Az új ideológiai követelmények gyakorlatba ültetésére a rendszer jellemző módon a megfélemlítést, a megaláztatást alkalmazta. Az utolsó egységben ennek az ismertetésére kerül sor, e módszer eredményeképpen lehetett a művésze-

tet a propaganda eszközévé lealacsonyítani. A vehemens térhódításra törekvő eszmenrendszereknek szükségszerű velejárói az olyan lélektani jelenségek, mint a dac és ellenállás, illetve a rettegés és behódolás – előbbire Incze János és Ziffer Sándor, utóbbira Bordy András és Olejnik Janka szolgáltat példát.

A harmadik fejezetben az irodalmi élet, a könyvkiadás és a sajtó kap helyet. 1944 eseményei válságba sodorták az erdélyi magyar irodalmat. Az Erdélyi Szépművés Céh megszűnt, s a már említett Erdélyi Helikon is kritikus helyzetbe került. A transzszilvanizmus kigondolói eredetileg a régió nemzetiségei közötti megbékélésre, a közös hang megtalálására törekedtek; nem volt helye benne bármely nemzetiség felsőbbrendűség-elméletének, amely valamelyikük uralmának a jogosságát igazolta volna – így elméletileg nem ütközött az internacionalista szocializmussal. Az új rendszer számára mégsem volt elfogadható irányzat. Ez az új rendszer ugyanis maga testesítette meg a román nemzet hegemónikus törekvéseit, a szocialista szólamokat csak álcának használta, s ebből a kétszínűségből született később a legendás kommunista fanyelv, amely a sajtó hivatalos nyelve lett, és megfojtott minden magasabb művészi színvonalra való törekvést. Utólag hajlamosak vagyunk a kommunista eszmét eleve rossznak, illetve minden jó megrontójának tekinteni. Különösen közvetlenül a rendszerváltás után született és azóta felnőtt generáció állhat értetlenül az előtt a tény előtt, hogy valamikor értelmes és kifinomult ízlésű emberek komolyan hittek ebben az eszmében – amiatt az érthetően szubjektív kép miatt van ez, amit az előttük járók festettek róla. Csak a tisztánlátás kedvéért is érdemes megismerni az akkori irodalom művelőit, illetve a hanyatlásnak sokszor rajtuk kívül álló okait. Ha nem egyébert, azért, mert éppen e tisztánlátás utáni vágynak a gyökerei egyeznek a sutba dobott eszme gyökereivel.

Az ideológiai átnevelésben értelemszerűen a legnagyobb figyelmet az oktatásnak szokás szentelni. A megszilárdult világnézetű felnőtt emberek nehezen, gyakran csak erőszak hatására vagy még úgy sem engednek a véleményükből, az újabb nemzedéket azonban könnyebb befolyásolni. Nincs szükség pszichológiai képzettségre, magunkon, emlékeinken is megfigyelhetjük, hogy szüleink olykor meglepődtek az iskolából hazahozott kijelentéseinken – tehát a gyer-

mekekre s a serdülőkre még igen könnyű hatni, akár a szüleik nézeteivel is szembefordítani őket. Az egyetemi ifjúság gyökeres átnevelésének egészen más a módszertana. Eszköztárába tartozik azoknak az üldözése, legfőképpen megalázása, akiket az ifjúság tisztel és példaképnek tart. A negyedik fejezet a magyar felsőoktatásról szól. Kezdetben a magyar egyetem működését ismerteti az alapítástól 1944-ig, majd azt, hogy a front előli menekülésben milyen nagy anyagi és eszmei károkat szenvedett. A harmadik, negyedik és ötödik egység a Bolyai Tudományegyetem 1945 és 1948 közötti történetét foglalja össze, amely megelőzte a felsőoktatás szovjet modell szerinti átszervezését, a tulajdonképpeni zsarnokságot. Ebben az időszakban nagy nevű erdélyi és magyarországi illetőségű tanárok biztosították a magas színvonalú értelmiségképzést.

Az ötödik fejezet az erdélyi magyar tudományos intézményekről szól. Sorban az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület és az Erdélyi Kárpát-Egyesület működését ismerteti a tárgyalt időszakban.

A mű könyvszerkezete tekintélyes. A szakmunkák száma is komoly dokumentációt mutat, ezek mellett pedig nagyszámú publikálatlan forrást sorakoztat fel a Román Országos Levéltár Kolozs, Maros és Máramaros megyei fiókjainak, a Kolozsvári Állami Magyar Színház levéltárának állományából, valamint a Magyar Országos Levéltárból. Ugyancsak publikálatlanok a forrásként felhasználta, magántulajdonban levő dokumentumok és kéziratok. A szerző külön érdeme hét interjú; ebből a célból felkereste Albert Éva doktornőt, Csetri Elek professzort, Kiss András levéltárost, László Ferenc újságíró (vele két interjút készített három év eltéréssel), Senkálcsy Endre színművészt és Soó Tamás közgazdászt.

A könyv végén két melléklet található. Az első egy kronológia. Az öt fejezetben külön tárgyalt eseményeket s ráadásul a fontosabb politikai eseményeket is egymás mellett látatja, így áttekinthetőbbé teszi az olvasottakat, segít egymáshoz képest is elhelyezni őket, meglátni bizonyos összefüggéseket. A második egy gazdag képmelléklet, amely az erdélyi magyar közművelődés akkori meghatározó alakjairól és az intézményeknek otthont adó épületekről készült fényképek mellett néhány fontos dokumentum fotóját is tartalmazza. A névmutatót hiányoltuk.

Befejezéséppen meg kell jegyeznünk, hogy ez a munka azért íródott román nyelven, mert 2010-ben, amikor Murádin János Kristóf doktorált, a disszertációkat még kötelező módon az ország hivatalos nyelvén kellett írni. További tudományos kutatások

szakirodalmaként hasznos kötet, de a bevezetőben említett kihívás, miszerint a szerző szélesebb közönség számára is érdekes, elérhető szakmunkát kíván nyújtani, megér egy magyar fordítást.

Izsák Anikó Borbála

KOVÁCS KISS GYÖNGY AJÁNlja

■ Kenderes, 1868. június 18. az induló és Estoril, 1957. február 9. a befejező pontja annak a hosszú, csaknem kilenc évtizedes életpályának, amelynek nyolc évtizedéről személyesen az számol be, aki megfutotta: vitéz nagybányai Horthy Miklós, volt tengerésztiszt, I. Ferenc József király és császár udvari szárnysegéde, flottaparancsnok altengernagy, a szegedi ellenkormány hadügyminisztere, a nemzeti hadsereg fővezére, Magyarországnak 1920. március 1-jétől 1944. október 16-ig kormányzója és „legfelsőbb hadura”, a németek, majd az amerikaiak foglya, végül pedig – haláláig – portugáliai magyar emigráns.

Életében – és halála után is sokáig, talán mind a mai napig – jó és rossz szándékú legendák övezték személyét: párhíveinek s ellenfeleinek gyakran indulat táplálta, célzatos ferdtései: túlzások és elhallgatások egy- és másfelől.

Számvetéséből – emlékiratából –, amelyet idős korában, életének utolsó évtizedében készített, talán tisztábban rajzolódik ki alakja, s az utókor a hosszú évtizedek biztosabb távolából ma már nem minden együttérzés nélkül tekinti személyes sorsának bizonyos értelemben nemzetével is rokon tragikumát.

Az ajánlott kötetek egy része illeszkedik a lapszám súlypontjához, más részük – mellé és pillanatig sem alárendeltségben – az erdélyi történelem egy-egy szegmensét vizsgáló-feldolgozó munka.

■ Bereznay András: *Erdély történetének atlasza*. Méry Ratio Könyvkiadó, Somorja, 2011.

■ „Éltünk mi sokáig 'két hazában' ...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Sorozatszerkesztő Papp Klára. Szerkesztette Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

■ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2012.

■ *Iskolák. Iskolamesterek, diákok Erdélyben*. Szerkesztette Keszeg Vilmos. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kvár, 2012.

■ Jakó Zsigmond: *Köleséri Sámuel tudományos levelezése 1709–1732*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kvár, 2012.

■ Romsics Ignác: *Magyar sorsfordulók 1920–1989*. Osiris Kiadó, Bp., 2012.

■ Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum Kiadó, Bp., 2011.

■ Sipos Gábor: *Reformata Transylvanica*. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéből. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kvár, 2012.

■ Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék*. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Ráció Kiadó, Bp., 2010.

■ Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Bp., 2011.

ABSTRACTS

Mária Hidvégi – Tamás Vonyó

■ Nationalism and Falling Behind: The Failure of National Industrialisation

Keywords: *Hungary, national industrialisation, stabilisation, failure*

Policy makers in Hungary faced a monumental challenge after World War I in trying to adapt the country's economic structure to new borders and to markedly different geopolitical conditions. Following a successful stabilisation in 1924, national income and industrial production picked up, and surpassed pre-war levels significantly by the 1930s. However, productivity growth was negligible due to depressed investment levels and sluggish technological progress. Industrialisation was promoted by the state, but output growth relied primarily on employment expansion and outdated technology. One of the main factors behind the unsatisfactory macroeconomic performance was that Hungary fell behind western nations in electrification and motorization, the locomotives of technical change in the interwar era. Limited access to capital and the lack of effective government coordination are mainly to blame, but the case of two major companies present evidence that successful adaptation models existed.

Rudolf Paksa

■ The Extreme Right in the Horthy Regime

Keywords: *far-right politics, Győző Istóczy, National Socialism, Hungarianism, Ferenc Szálasi, Arrow Cross Party*

The roots of far-right politics in Hungary, which is a widely varied phenomenon in itself, reach back to the 19th century. The birth of the “idea of independence”, nationalism, imperial ambitions and Turanism all date back to this century. The ideas were associated in the final third of the same century with anti-modernist concepts like anti-Semitism, directed against Jewish emancipation, the agrarian movement, built up against capitalism, as well as the idea of a Christian Renaissance. One of the precursors of far-right politics was Győző Istóczy, the father of modern Hungarian anti-Semitism, whose followers also took inspiration from Christian socialist thinkers like Ottokár Prohászka and Béla Bangha. The extreme right in its current form was born as a reaction against the revolutions of 1918-1919. The first national socialist

groups appeared in Hungary during the worldwide economic crisis. The most successful far-right political party was the Party of National Will, lead by Ferenc Szálasi, who published an overview of his ideas with the title *Út és Cél* (The Way and the Goal), in which he elaborated his views on “Hungarism”. Szálasi considered Hungarism the specifically Hungarian form of National Socialism. He also called his politics, directed at the “dejewification” of Hungary, in contradistinction to the anti-Semites who proposed the limitation of Jewish rights, anti-Semitism, which would have entailed the expulsion of Jews from the country without their fortunes. The Szálasi government, which came into office on 16 October 1944, promised the solution of the “Jewish question” and the establishment of a Hungarist state, which meant the totalitarian regime of a single-party state. Accordingly, at the beginning of November, Szálasi took up the title “Leader of the Nation”, concentrating the functions of head of the state and of the Arrow Cross Party's leader.

Levente Püski

■ The Political System of Hungary between the Two World Wars

Keywords: *administration, authoritarian regime, democracy, dictatorship, parliament, parliamentarism, political stability, regent*

After the fall of the Hungarian Soviet Republic on August 1, 1919, the coalition government of Károly Huszár set out to normalize the political situation after November 1919. By the middle of 1920, a dualistic political system had emerged which showed the characteristics of a parliamentary democracy as well as of a dictatorship. The transitional character of the system disappeared with the premiership of István Bethlen, who introduced a new state and governmental system in the first phase of his government between 1921 and 1926. This essay surveys the phases of this process and makes an attempt to define precisely the characteristics of the political system introduced by Bethlen. According to the author, a parliamentary political system emerged in Hungary by the mid-1920s with some characteristics of an authoritarian regime at the same time. This system had to face serious challenges during the 1930s, among which the emergence of the extreme right was the most important. Such reforms had been

incorporated into the system during the 1930s, as the result of which it can be described as an authoritarian regime after 1939. This system existed until March 1944, when Nazi Germany occupied the country.

Ignác Romsics

■ The Horthy Regime's Character

Keywords: *Miklós Horthy, Horthy regime, fascist, authoritative and traditionally liberal elements*

Although some contemporary analyses and historical reflections published immediately after 1945 could have provided a good starting point for a more systematic and archives-based research work concerning the character of the Horthy regime, the intellectual climate of the rigid Communist dictatorship established after 1947-1948 made this task totally impossible. According to the prevailing view on the time period between 1920 and 1945, succinctly stated by Erzsébet Andics, one of the leading figures of the communist historians, "there was an essentially fascist regime in Hungary too for 25 years". The brochures and the school textbooks of the first 10-15 years did in fact outline this view in detail and illustrated it with concrete material. Due to the more liberal atmosphere of the Kádár regime, real historical research began after the 1956 revolution, and its first results were published in the 1960s. According to the new approaches published in the late 60s and early 70s, the power system of the Horthy regime contained not only fascist but authoritative and traditionally liberal elements as well. By the late '80s it has been largely accepted that in respect of its political institutions and their functions the Horthy regime should be characterized as a limited parliamentary system with distinctly authoritarian features. Although the evaluations have recently diversified again, professional historians continue to consider the Hungarian regime of the inter-war years as one of authoritarianism with predominant party relations.

Balázs Sipos

■ Press, Press Policy and Public Sphere in the Horthy Era

Keywords: *Horthy era, press policy, public sphere*

This study focuses upon the press policy of the Hungarian governments in the Horthy

era. The years of 1919–1921 were the period of state exception. The war times have not ended legally in 1918, because the Hungarian parliament ratified the peace treaty only in 1921. So the different governments had extra rights, and they could create basic executive decrees which restricted the freedom of the press. For example, a permit from the prime minister was needed to establish a journal or a magazine, and the Minister of the Interior had rights to ban any newspaper or literary magazine etc. Executive decrees of this kind were valid during the complete Horthy era, but censorship worked just in 1919–1921 and during World War II. On the other hand, the press could flourish between 1921 and 1938. Two anti-Jewish laws were established in 1938–1939, which restricted the work possibilities of so-called Jewish journalists and editors, and more than 400 journals were banned in 1938–1939.

Béla Tomka

■ Hungarian Social Policy in the Interwar Period

Keywords: *social policy, social security, history, interwar Hungary*

The first social security schemes were introduced in Hungary relatively early, at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. These programmes, similarly to the practice of most of the European countries, only covered industrial workers, while the public employees were granted pension and other welfare benefits by separate schemes. The inclusion of other social groups into the welfare programmes took place fairly slowly and only accelerated during the Second World War. Thus, the welfare system of interwar Hungary was characterized by a serious contradiction. On the one hand, a major part of the industrial employees was covered by health, occupational injury and old age pension insurance, and the level of the benefits was also high in an international comparison. The public employees similarly received relatively generous benefits. However, the social rights of the agricultural population constituting the majority of the total population were very modest in that period. The social welfare system noticeably began to open up to the rural population as a result of the change in the political constellation from the mid-1930s.

Dávid Turbucz

■ **Miklós Horthy's Journey to Rome and Vienna (1936)**

Keywords: *Miklós Horthy, Regent of Hungary, the Horthy-cult, Horthy's journey to Rome and Vienna, Treaty of Trianon*

After the First World War, leader cults appeared in several European countries as a response to the critical social and political conditions. The Horthy-cult, a special type of this phenomenon, can be ranked among them. This paper attempts to analyze the role of Horthy's journey to Rome and Vienna (1936) in the cult-making process. According to the main message of the selectively constructed image of the leader Miklós Horthy, the Regent of Hungary was the only one capable of achieving the national goals and of restoring national glory. He showed the way to the revision of the Treaty of Trianon to the Hungarian nation. Consequently, his journey to Rome and Vienna was depicted as a step towards the so-called brighter future. The author attempts to identify the techniques of cult formation and the frequently used elements of the leader's image. Of course, there was a sharp contrast between the image of the Regent, manufactured by the propaganda, and the genuine Horthy.

Gábor Ujváry

■ **Positive Answers to Trianon: The Cultural Politics of Kuno Klebelsberg and Bálint Hóman**

Keywords: *Kuno Klebelsberg, Bálint Hóman, Minister of Religious Affairs and Public Education, Hungarian culture*

The two defining personalities of Hungarian cultural politics, Kuno Klebelsberg and Bálint Hóman, have served as the Minister of Religious Affairs and Public Education for nine years each (between 1922–1931, respectively 1932–1942). Although the Treaty of Trianon caused serious damage to Hungarian cultural institutions, this was negligible in comparison to the economic losses. Klebelsberg and Hóman were the ones to give positive answers to the cultural losses. Their program for the construction of elementary schools, from the period between 1926–1930 and 1935–1940, elevated the cultural level of the lower classes. Consequently, at the end of the 1930s, the percentage of illiterates in the population above the age of six was only 7%, which

roughly corresponds to Western European standards. Another important aspect of their contribution was in the field of cultural diplomacy. This was the period of the establishment of Hungarian cultural institutions abroad (Vienna, Berlin, Rome, Paris) and the beginning of the state funding of Hungarian departments at foreign universities. Kuno Klebelsberg and Bálint Hóman implemented a distinctly modern cultural politics at a European level within the confines of an outdated society, and therefore the time period between 1920 and 1944 was one of the golden ages of Hungarian culture.

Krisztián Ungváry

■ **The Role of Hungary in World War II**

Keywords: *Hungary, World War II Hungarian Honvéds, going to war, attempts to make peace, Holocaust*

The role played by Hungary in the Second World War is still in the focus of public attention, although the generation which actively participated in the events does rarely appear in public life. The present study analyses the participation of Hungary in World War II between the coordinates of historical choice and necessity. It re-examines five issues, still widely misunderstood by public opinion, from this double perspective: the performance of the Hungarian Honvéds and of the military industry, the question of going to war, the attempts to make peace and the choices leading up to the Holocaust. This examination is also motivated by the fact that Hungarian military and economic participation was far from being an issue of secondary interest from a German point of view, and it even counted as unavoidable in some periods during the war. Neither can the participation of Hungary in the war be regarded as a simple matter, as because of its revisionist goals formulated in a contradictory manner this country effectively became a belligerent already in the spring of 1941. The circumstances surrounding the attempts to make peace which condemned these efforts to failure from the very beginning are still relatively unknown. The most debated issues among the historical events pertain to the genesis of the Holocaust and the question of Hungarian responsibility associated with this. The present review of these issues attempts to bring new contributions to their interpretation.

Miklós Zeidler

■ **Interwar Hungarian Foreign Policy**

Keywords: *Hungarian foreign policy, Treaty of Trianon, restoration of Hungary's territorial losses, revision*

The foreign policy of interwar Hungary aimed at the revision of the Treaty of Trianon and at the possible most complete restoration of Hungary's territorial losses following World War I. The partisans of the so-called integral (complete) revision wished to restore Hungary's old frontiers, invoking „historical rights”, „administrative abilities” and the regional „cultural supremacy” of the Hungarians, along with their „self-sacrificing wars in defence of Western civilisation” against subsequent Eastern invasions. They also made reference to the economic and geogra-

phical unity of the Carpathian Basin and to the resulting organical regional cooperation, the disruption of which, as they maintained, brought unfavourable effects for all nations concerned. The spokesmen of ethnic revision, on the other hand, would have been satisfied with a readjustment of Hungary's political frontiers along the ethnic (or linguistic) lines. This concept was based on the principle of national self-determination, claiming that every (national) community had the right to decide about its own superior administrative institutions, and likewise the right to choose the state authority to which it wished to subordinate itself. The essay ventures to demonstrate the influences of these two different concepts on interwar Hungarian foreign policy.

SZÁMUNK SZERZŐI

- Both Noémi** (1990) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
- Fodor János** (1989) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
- Gidó Attila** (1979) – történész, PhD, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
- Hidvégi Mária** (1978) – történész, tudományos munkatárs, Universitát Konstanz
- Izsák Anikó Borbála** (1990) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
- Kántor Lajos** (1937) – irodalom-történész, az MTA doktora, Kolozsvár
- Kovács Kiss Gyöngy** (1960) – történész, PhD, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár
- Krajnik-Nagy Károly** (1947) – tanár, újságíró, Kolozsvár
- Paksa Rudolf** (1981) – történész, PhD, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest
- Paulovics László** (1937) – képzőművész, Szentendre
- Püski Levente** (1965) – történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem
- Romsics Ignác** (1951) – történész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
- Sipos Balázs** (1971) – történész, PhD, dr. habil., egyetemi adjunktus, ELTE, Budapest
- Szász István Tas** (1938) – orvos, ír, Leányfalu
- Tomka Béla** (1962) – történész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem
- Turbucz Dávid** (1984) – történész, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI, Budapest
- Ujváry Gábor** (1960) – történész, dr. habil., tud. rektorhelyettes, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
- Ungváry Krisztián** (1969) – történész, PhD, tudományos munkatárs, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- Vonyó Tamás** (1979) – történész, PhD, adjunktus, London School of Economics and Political Science
- Zeidler Miklós** (1967) – történész, PhD, egyetemi adjunktus, ELTE, Budapest
- Zsigmond Adél** (1985) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár/Brno

Támogatók

BETHLEN GÁBOR
Alap

Primeria și Central Local
Cluj-Napoca

VISET CLUJ
Cluj-Napoca

ADMINISTRAȚIA
FONDULUI CULTURAL
NATIONAL

MINISTERUL CULTURII
ȘI PATRIMONIULUI NAȚIONAL

„A széles körű szakmai konszenzus ellenére, amely a Horthy-rendszer jellegével kapcsolatban az 1980-as évekre kialakult, és amely lényegében azóta sem bomlott fel, a public history különböző színterein korántsem uralkodik egyetértés. [...] A tényyszerűségetől elrugaszkodó és a szavakat önkényesen új tartalommal felruházó nézetek a szakmájukat professzionálisan művelő kutatók túlnyomó többségéről mindaddig leperegtek. Ők – mint e szám több tanulmánya is mutatja – arra törekednek, hogy a regionális és az európai perspektívájú összehasonlítás szempontjait érvényesítve jussanak közelebb a negyedszázados Horthy-korszak jobb megértéséhez, és ennek részeként a kötséghívó antidemokratikus és autoriter, ám ha korlátozottan is, de mégis parlamentáris és plurális politikai rendszer még pontosabb leírásához.”

(Romsics Ignác)

ISSN 1222 8338

9 771222 285304

4,18 LEJ
500 FT

EPOCA HORTHY
THE HORTHY ERA